(૧૦) હિંદની ઉદ્યોગસ્થિતિ
(૧૧) મરાઠી સત્તાનો ઉદય
(૧૨) હિન્દુસ્તાનનો અર્વાચીન ઇતિહાસ, ભા. ૩ જો (બ્રિટિશ રિયાસત—પૂર્વાર્ધ)
(૧૩) „ ભા. ૧લો (મુસલમાની રિયાસત પૂર્વાર્ધ)
(૧૪) „ „ (મુસલમાની રિયાસત ઉત્તરાર્ધ)
(૧૫) મરાઠી રિયાસત—પૂર્વાર્ધ
(૧૬) „ „ —ઉત્તરાર્ધ
(૧૭) રોમનો ઇતિહાસ
(૧૮) મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ
(૧૯) ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ-વિભાગ પહેલો
(૨૦) „ „ „ -વિભાગ બીજો

ગુ વ સોસાયટી
અમદાવાદ
તા. ૧૫-૯-૧૯૩૯

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ
આસિ. સેક્રેટરી

દંતકથા અને ઇતિહાસ

આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોની બુદ્ધિએ શાસ્ત્ર અને સાહિત્યનાં જે અનેક ક્ષેત્રો ખેડ્યાં છે તેમાં ઇતિહાસનો સમાવેશ નથી થયો એ ખેદજનક હકીકત છે. 'ઇતિહાસ પુરાણુ' જેવા વૈદિક શબ્દના ઘડતરકાળથી શુદ્ધ ઇતિહાસને સ્થાને દંતકથાની પ્રતિષ્ઠા થઇ છે. પુરાણોમાં–ખાસ કરીને તેની વંશાવળીઓ અને વંશાનુચરિતોવાળા ભાગમાં ઇતિહાસના સાધનરૂપ ઘણું વસ્તુ છે એ નિઃસંદેહ; એ કીમતી ધન નવી કેળવણી આવ્યા પછી ઘણા વખત સુધી ઉપેક્ષિત રહેલું તે છેલ્લાં ત્રીમેક વર્ષથી સારી રીતે વપરાવા લાગ્યું છે. કવચિત્ ઉત્સાહમાં કિંમત વધુ પડતી અંકાતી પણ જોવામાં આવે છે. પણ પુરાણોનું આ વંશાદિ વસ્તુ પોતે ઇતિહાસ નથી, ઇતિહાસનું સાધન છે.

ગુજરાતની બાબતમાં પુરાણો પ્રાચીન યુગના ઇતિહાસને ઉકેલવામાં સહાયભૂત થાય છે. જો કે ધર્મારણ્ય, સરસ્વતી પુરાણુ, વગેરેમાંથી મધ્ય યુગને પણ કેટલોક પ્રકાશ મળે છે ખરો. જો કે ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના સામાન્ય સાધનભૂત જે પ્રબંધો છે તેના વર્ગમાં આ ધર્મારણ્યાદિને પણ નાખી શકાય. ટુંકામાં મારૂં વક્તવ્ય એ છે કે જેમ પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસ માટે પુરાણો સાધન છે તેમ મધ્યકાળના ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પ્રબંધો છે. અલબત્ત પ્રબંધોની અને પુરાણોની વર્ણન શૈલી સમાન નથી, એ બે શૈલી વચ્ચે ઘણો તફાવત છે. છતાં પુરાણોની પાછળ ઇતિહાસને શોધવાની નહિ પણ દંતકથાને નોંધવાથી જે દૃષ્ટિ છે તે જ દૃષ્ટિ પ્રબંધ કર્તાઓની છે. મતલબ કે પ્રબંધોમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા જે વૃત્તાન્તો મળે છે તે ઇતિહાસ નથી પણ દંતકથા છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધનરૂપ દંતકથાના ત્રણ મોટા વર્ગ પાડી શકાય (૧) જૂના મંદિરો, જૂના કિલ્લાઓ વગેરેની શિલાઓમા કોતરાયેલી, તેમજ ગ્રન્થાન્તે લખાયેલી લાંબી પ્રશસ્તિઓ, જેમા તત્પૂર્વકાલીન પુરુષો, બનાવો વગેરેનું લાણુ કે ટુંકુ કથન હોય છે વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિ (જુઓ પૃ ૧૭૭), સુધનો લેખ (જુઓ પૃ. ૧૭૮), શ્રીરગ પ્રશસ્તિ (જુઓ પૃ ૨૦૦) વગેર આવી પ્રશસ્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે જો કે અહી સ્પષ્ટ કરવુ જોઇએ કે કીર્તિ કૌમુદી, સુકૃત-સંકીર્તન આદિ પ્રબધોના આરંભના સર્ગો અને આ પ્રશસ્તિઓમા કશો તાત્ત્વિક ભેદ નથી

(૨) દ્વયાશ્રયાદિ પ્રબધો

(૩) રાસમાળા આદિમા સગ્રહાયેલ મૌખિક દંત કથાઓ

આમાથી લાંબી પ્રશસ્તિઓને જુદી ન ગણતા પ્રબધના વર્ગમાં ગણીને 'ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રબંધાત્મક સાધનો' નામના શ્રી ફા ગુ સભા તરફથી પ્રકાશિત મારા નિબધમા દ્વયાશ્રયાદિ પ્રબધોનુ તેઓના ઐતિહાસિક મૂલ્યના નિરૂપણ સાથે વિવરણ કરેલુ છે એટલે તેની અહી પુનરૂક્તિ કરવાની જરૂર નથી. ભાટ ચારણોના ચોપડાઓમા તથા તેઓની સ્મૃતિમા જે ઐતિહાસિક સાધન ગણાય એવી દંતકથાઓ મળે છે તેમાંથી ફાર્બસ સાહેબે રાસમાળામા એમને મળી શકી તેટલી દંતકથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે હજી એ ઝરો સુકાઈ ગયો નથી છતા મેં જાતે દંતકથા સીધી રીતે મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી રાસમાળા આદિમા જે દંતકથા સંગૃહીત અને પ્રકાશિત થયેલ છે તેનો જ ઉપયોગ કર્યો છે

પ્રબંધો તથા મૌખિક દંતકથામાથી આ બે ભાગમા મેં ઇતિહાસ રૂપે જે તારવ્યુ છે તેમા કેટલુ શુદ્ધ સોનું છે અને કેટલો હલકી ધાતુનો ભેગ છે અથવા દંતકથારૂપ કાચી ધાતુમા કેટલુ સોનું મારી ગફલતથી રહી ગયું છે એની કસોટી તો પરીક્ષકો જ કરી

શકે, પણ દંતકથાના સંશોધન વિષયમાં મારી દષ્ટિ શી છે તે અહીં ટૂંકામાં કહેવા ઇચ્છું છું.

પ્હેલું તો ઉપર કહેલા ત્રણમાંથી કોઇ પણ વર્ગની દંતકથા એ નિર્ભેળ ઇતિહાસ નથી એટલે જેમ માટીમાંથી શોધીને સોનું કાઢવું પડે છે તેમ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ શોધીને ઇતિહાસમાં આવા લાગે તેટલું લેવું, એ મારૂં સામાન્ય વલણ છે.

ચાવડા વંશના ઉત્કીર્ણ લેખો ન મળતા હોવાથી એની વંશાવળીમાં દંતકથાને સ્વાભાવિક ગડબડ છે. જ્યારે સોલંકી વંશના ઉત્કીર્ણ લેખો મળતા હોવાથી એની વંશાવળી અને સ્થૂળ કાલાનુક્રમ ચોક્કસ કરી શકાય છે. પણ જુદા જુદા રાજાઓના પરાક્રમો અને તેના વખતમાં બનેલા બનાવો વગેરેની બાબતમાં તો પ્રત્યેક વિગતની સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક કસોટી કરવાની જરૂર છે કારણ કે સમકાલીન કહી શકાય એવા ઉત્કીર્ણ લેખમાં પણ તે તે લેખનો લેખક લેખ લખાવનાર રાજાનો નોકર હોય છે અને તેના કે તેના પૂર્વજોનાં બિરૂદો લખતાં અને પરાક્રમોને વર્ણવતાં પ્રશંસક હોય એટલું જ લખે એ સ્વાભાવિક છે કોઈ તામ્રપત્રમાં તેના દાતાની હારનું સૂચક બિરૂદ મળતું નથી. પરાભવ જેવી હકીકતો માટે તો પડોશી રાજ્યોના ઇતિહાસોને શોધવા પડે છે. છતાં તદ્દન ખોટું બિરૂદ પણ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. મતલબ કે પડોશી રાજ્યોના ઇતિહાસોની કસોટીથી કસીને ઉત્કીર્ણ લેખોથી ફલિત નિર્ણયોને સ્વીકારવામાં વાંધો નથી. અને આ પ્રમાણે પરીક્ષિત સમકાલીન ઉત્કીર્ણ લેખો એ દંતકથાની ઐતિહાસિક કસોટી કરવા માટે ઉત્તમ સાધન છે.

પણ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તો ઘણી ઓછી વિગત હોય છે. એટલે ઘણી દંતકથાની પરીક્ષા કરવા માટે એ સાધનનો ઉપયોગ શક્ય જ નથી. આવી દંતકથાની બાબતમાં કેવું વલણ રાખવું એ આપણે ત્યાં મોટો પ્રશ્ન છે. મારૂં વલણ અહીં ટૂંકામાં દર્શાવવા ઇચ્છુ છું.

જે જે દંતકથાનું ઉત્કીર્ણ લેખાદિ સમકાલીન ઐતિહાસિક પુરાવાથી સ્પષ્ટ રીતે ખંડન ન થતું હોય તે સર્વ યથાશ્રુત સ્વીકાર્ય એવો મત ક્વચિત્ દર્શાવાય છે. મારા મતે એવો દંતકથાઓનો સંગ્રહ એ ઇતિહાસ ન ગણાય. ખરી રીતે જૂની નવી લિખિત અલિખિત સર્વ પ્રકારની દંતકથાઓની નીચેની ઐતિહાસિક કસોટીથી પરીક્ષા કરીને ઇતિહાસમાં કઇ વિગત ગ્રાહ્ય અને કઇ અગ્રાહ્ય તેનો નિર્ણય કરવો જોઇએ.

(૧) અસંભવોક્તિ અને અતિશયોક્તિ બેય ત્યાજ્ય.

અલબત મને જે અસંભવિત કે અતિશયોક્તિ લાગે એ બીજાને ન લાગે એમ બને પણ એનો તો ઉપાય નથી.

(૨) દંતકથા ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિથી અપ્રતિકૂળ હોવી જોઈએ.

આ બાબતમાં પણ મતભેદને અવકાશ છે. એકને અમુક પરિસ્થિતિમાં જે પ્રતિકૂળતા દેખાય તે બીજાને ન દેખાય એવો સંભવ છે. દા. ત. દ્વયાશ્રયમાં સોરઠ ઉપરની મૂળરાજની ચડાઈનું સવિસ્તર વર્ણન હોવા છતાં મેં એનો ઉપરના કારણથી સ્વીકાર કર્યો નથી (જુઓ પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૫)

(૩) અલિખિત–મૌખિક દંતકથા કરતાં લિખિત અને તેમાં પણ નિકટના કાળમાં લિખિત દંતકથા વધારે માન્ય.

જગદેવ પરમારની દંતકથાના દાખલામાં રાસમાળામાં સંગ્રહાયેલ મૌખિક દંતકથા કરતાં પ્રબંધ ચિંતામણિમાં સંગ્રહાયેલ દંતકથા ઉપર મેં વધારે વજન આપ્યું છે.[1] (જુઓ પૃ. ૨૬૮, ૨૬૯ તથા શુદ્ધિ અને અનુપૂર્તિમાં પૃ. ૪૮૫)

---

૧ પ્ર ચિં. નું ઐતિહાસિક મૂલ્ય મે શા માટે વધારે માન્યું છે તે મેં 'ગુજરાતના ઈતિહાસના પ્રબંધાત્મક સાધનો' એ નિબંધમાં તથા પ્ર. ચિં. ના ગુજરાતી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે.

(૪) જે દતકથા ઘણાખરા પ્રબધોમા સમાનરૂપમા મળે તે એકાદમા જ મળતી દતકથા કરતા વધારે માન્ય

(૫) પ્રબધોમા પરસ્પર વિરોધ જોવામા આવે ત્યા ઉત્કીર્ણ લેખો, ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ વગેરેને જે વધારે અપ્રતિકૂળ તે ગ્રાહ્ય

(૬) સાધારણ રીતે કાળમા નિકટતર પ્રબધનુ કથન વધારે વજનદાર છતા બીજી તરફથી પાછળથી લખાયેલા પ્રબધમાં ઐતિહાસિક વિશ્વસનીયતા વધારે હોય એવુ પણ ઘણાં કારણોથી બનવુ સંભવિત છે દા ત પ્રબધ ચિંતામણિ પાછળનો ગ્રન્થ હોવા છતા કેટલાક દાખલામા નિકટતર દ્વયાશ્રય કરતા પ્રબધ ચિંતામણિના કથન ઉપર મેં વધારે વિશ્વાસ મૂક્યો છે

(૭) દતકથાઓમાની કેટલીક ધીમે ધીમે અસાધિત પુરાવાઓથી સાચી ઠરે છે એ હુ સ્વીકારૂ છુ છતા ઐતિહાસિક વિચારણાની આપણી વર્તમાન સ્થિતિમા દતકથામાની કોઇક હકીકત ઇતિહાસમા નોધાયા વગર રહી જવાના સભવ કરતા ઇતિહાસ દતકથાથી દબાઇ જવાનો સંભવ વધારે છે એ જોતા વધારે પડતી સાવચેતીવાળુ કોઇને લાગે એવુ વલણ મને યોગ્ય જણાયુ છે

(૮) ટુકમા દતકથાની પ્રત્યેક વિગત સ્વતત્ર રીતે કસોટી કર્યા પછી સ્વીકારવી એવુ મેં ધોરણ રાખ્યુ છે અને આ સશોધનાત્મક ઉહાપોહ ઇતિહાસના ગ્રન્થમા જ ઘણીવાર કરવો પડેલો હોવાથી એમા પુરાતત્ત્વના ગ્રન્થની છાયા આવી ગઈ છે એટલુ જ નહિ પણ એ ચર્ચા ટુકાવવા છતા ઘણીવાર મારી દલીલો અધુરી મુકાવાથી અસરકારક ન નીવડે એમ પણ બન્યુ છે

દતકથાનો ઐતિહાસિક સિવાય સામાજીક આદિ ઉપયોગ છે અને ભવિષ્યમા કોઇક વિગતને ઐતિહાસિક મૂલ્ય આપનાર પુરાવો મળી પણ આવે એટલે દતકથા જેવી મળે તેવી ઇતિહાસમા ભલે ન વપરાય, તો પણ સગ્રહાઇ સચવાઈ રહે એ ઇષ્ટ છે જ

દંતકથાની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા સંબંધી મારા વલણના આ સ્પષ્ટીકરણથી કેટલો ખુલાસો થશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ખરી વાત તો એમ છે કે દરેક ઝીણી ઝીણી વિગતના સ્વીકાર અસ્વીકારનાં સર્વ કારણો સ્પષ્ટ વિચારાયાં હોવાની કદાચ જરૂર નથી. કળાની ઘણી રચનાઓમા બને છે તેમ ઐતિહાસિક માનમપટમાં અમુક ગ્રાહ્ય છે અને અમુક અગ્રાહ્ય એવો ભેદ ઘણી ઝડપથી પડે છે ને જો સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કેળવાયેલી હોય તો વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષા પેઠે એ ભાગ્યે જ ભૂલ કરે છે, છતાં આપણા દેશના ઈતિહાસ સંશોધનની વર્તમાન સ્થિતિ અને ઐતિહાસિક સાધનોની અપૂર્ણતા જોતા ઘણા ઐતિહાસિક નિર્ણયોમાં મતભેદને અવકાશ રહેવાનો જ. પણ કામ કરીને આ માર્ગે જ સત્યની નિકટ જવાશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

ગ્રન્થાન્તે **અનુપૂર્તિ અને શુદ્ધિનું** પરિશિષ્ટ આપ્યું છે. શ્રી. રામલાલ ચુ. મોદીએ માનસીમાં કરેલા પ્રથમ વિભાગના અવલોકનમાંથી એનો જન્મ થયો છે. પાછળથી મારી માગણીથી એમણે કેટલાંક વધારે સૂચનો લખી મોકલ્યાં હતાં. એનોયે લાભ લીધો છે. બીજા વિભાગના પ્ર. ૧૩ થી આગળના ભાગને આવો કોઈ લાભ મળેલો ન હોવાથી એમાં અશુદ્ધિઓ વધારે પ્રમાણમાં રહી ગઇ હોવાનો સંભવ છે.

શ્રાવણ, ૧૯૯૫ **દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી**

ઉલ્લિખિત ગ્રન્થકારો અને ગ્રન્થોની સૂચિ:

અપભ્રંશકાવ્યત્રયમ્ (ગા. ઓ. સી.)
અરિસિંહ—સુકૃત સંકીર્તનના લેખક
અરિસિંહ—સુદર્શનનો ગ્રંથ
અર્થશાસ્ત્ર કૌટિલ્યનું
અર્લી હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઆ આ. ૩. વીન્સેન્ટ સ્મીથકૃત
અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ધ ડક્કન (મૂળ) રા. ગો. ભાંડારકરકૃત
અલ્તેકર—રાષ્ટ્રકૂટસ્ એન્ડ ધેર ટાઈમ્સના લેખક
આર્કીઓલોજીકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઈન્ડીઆ (એન્યુઅલ રિપોર્ટ)
આચાર્ય ગિ. વ.—વડોદરાની ઓ. કો. ના રિપોર્ટમાં નિબંધ
આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સદ્વૃત્ત સંબંધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ—દુ. કે. શાસ્ત્રી
ઈન્ડીઅન એન્ટીક્વેરી
ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ ઓફ અશોક—હુલ્ટ્ઝ ૧૯૨૫
ઇલીઅટની હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડીઆ
એપીગ્રાફીઆ ઇન્ડીકા
એનલ્સ ઓફ ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ
એન્શ્યન્ટ એન્ડ મીડીવલ આર્કીટેકચર ઓફ ઇન્ડીઆ—હાવેલ.
એરચ જહાંગીર તારાપોરવાલા બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૩, અંક ૩
એલ્બીરૂની—સચાઉનું અં. ભાષાન્તર
ઓઝા અભિનંદન ગ્રંથ—શ્રી. ગા. હી. ઓઝાના અભિનંદન માટે રચાયેલ ભારતીય અનુસંધાન.
ઓઝા ગૌ. હી.—નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ, સોલંકીઓકા પ્રાચીન ઇતિહાસ.
ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સ—પહેલી (પુનાની)નો રિપોર્ટ
ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સ સાતમી (વડોદરાની)નો રિપોર્ટ.
ઔચિત્ય વિચારચર્ચા—ક્ષેમેન્દ્ર.
કદંબ કુલ—મોરીસરચિત

કર્ણસુંદરી નાટિકા—બિલ્હણરચિતા
કાદંબરી—બાણ
કાનડી ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ
કાન્તમાલા
કાન્હડ દે પ્રબંધ—પદ્મનાભકૃત
કામસૂત્ર—વાત્સાયન કૃત
કીર્તિકૌમુદી—સોમેશ્વર રચિત
કીલ્હોર્ન—એ. ઇ. મા લખાણો
કુમારપાળ ચરિત—જયસિંહસૂરિ કૃત
કુમારપાળ ચરિત—હેમચંદ્ર કૃત
કુમારપાળ પ્રતિબોધ—સોમપ્રભસૂરિ કૃત
કુમારપાળ પ્રબંધ જિન મંડનગણી રચિત
કુમારપાલ રાસો ઋષભદાસ કૃત (આ. કા. મ.)
કેનેરીઝ ડિનેસ્ટીઝ—ફલીટ
કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ ગ્ર. ૩
કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ
કોર્પસ ઇન્સ્ક્રીપ્શીઓનમ્ ઈન્ડીકેરમ્
ક્રોનોલોજી ઓફ ઈન્ડીઆ—મેબલડફ કૃત
કૌમુદી—૧૯૩૪
ખાનદેશ ગેઝીટીઅર
ખંભાતનો ઇતિહાસ—શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે કૃત.
ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રબંધાત્મક સાધનો દુ. કે. શાસ્ત્રી (ફા. ગુ. સ.)
ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગો (ફા. ગુ. સ.)
ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો—દુ. કે. શાસ્ત્રી.
ગુજરાતનું પાટનગર—અમદાવાદ, શ્રી. ર. ભી. જોટે કૃત
ગુજરાતનું સ્થાપત્ય—ગજાનન વિ. પાઠક.
ગુજરાતીના દીપોત્સવી અંકો ૧૯૮૯, ૯૨.
ગુજરાતી લેંગ્વેજ એન્ડ લિટરેચર—ન. ભો. દીવટીઆ.
ગોવીંદભાઈ હાથીભાઈ—પ્રાચીન ગુજરાત
ગંગુલી ડી. સી.—ઇ. એ. મા લેખો

ઘોસલ શુ એન—કોન્ટ્રીબ્યુશન્સ ટુ ધી હીસ્ટરી ઓફ હિન્દુ રેવન્યુ સીસ્ટમ
ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ—રાજશેખર (ફા ગુ સ)
ચરક સંહિતા
ચારિત્ર સુંદર ગણિ—કુમારપાલ ચરિતના કર્તા
જગડૂચરિત્ર—સર્વાનન્દસૂરિ કૃત
જર્નલ ઓફ ધ એમેરીકન ઓ. સોસાએટી
જર્નલ ઓફ ધ બેંગાલ રૈયલ એશીઆટીક સોસાએટી
જર્નલ ઓફ ધ બોમ્બે બ્રાન્ચ ઓફ ધી રૈયલ એ સો
જાતક કથા
જામે-ઉલ્-હિકાયત ઈલીઅટ ગ્રંથ ૨
જિન વિજયજી—બારમા સાહિત્ય સંમેલન ઇ વિ ના પ્રમુખ તરીકે આપેલું ભાષણ તથા પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ
જેકસન મુ ગે ગ્ર ૧ ભા. ૧ની ટિપ્પણીઓ
જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચિ
જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ રા રા મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ કૃત
જૈન સાહિત્ય સંશોધક (ત્રિમાસિક)
જૈન હરિવંશ—જિનસેન
ઝીઆઉદ્દીન બર્નો—ઈલીઅટ ગ્ર ૩
ટૉડ-રાજસ્થાન
ટૉડસ્ ટ્રાવેલ્સ ઇન ધ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ
ડીસ્કલકર દ બા -પુરાતત્વમા લેખો ભાવનગરની સાહિત્યપરિષદનો રિપોર્ટ ઇ વિ.
" " મીથીકલ સોસાએટી જર્નલ ગ્ર ૧૪મા લેખ
તબકાતેનાસીરી. રાવર્ટી કૃત
દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ—(ડા રા. ગો ભાંડારકર ગુ બા ગુ વ. સો પ્રકાશિત)
દ્વયાશ્રય—હેમચન્દ્ર
દેવલસ્મૃતિ
ધર્મારણ્ય
નરનારાયણાનંદ કાવ્ય—વસ્તુપાલ કૃત
નર્મવિલાસ નાટક—રામચંદ્રકવિ કૃત

-નવસાહસાંક ચરિત—પરિમલ કવિ કૃત
નર્મદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદી—ગુજરાતનો બુઝાતો દીપક.
નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા
નાટ્ય દર્પણ—રામચંદ્ર કવિ કૃત
નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ—કક્કસૂરિ કૃત
ન્યુમેસ્મેટીક સપ્લીમેન્ટ ન. ૭ તથા ન. ૪૬
પાઈયલચ્છી—પં બેચરદાસ સંશોધિત
પાર્થ પરાક્રમ વ્યાયોગ
પીટર્સનનો રિપોર્ટ
પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ (સીંધી જૈન ગ્રંથમાલા) સં. જિનવિજયજી.
પુરાતત્ત્વ
પૂના ઓરીએન્ટલીસ્ટ
પૃથ્વીરાજ રાસો
પૃથ્વીરાજ વિજય
પ્રભાવક ચરિત—પ્રભાચંદ્ર (નિ. પ્રે.)
પ્રબંધ ચિંતામણિ—મેરૂતુંગ કૃત (ફા. ગુ. સ. પ્રકાશિત અનુવાદ.)
પ્રવચન પરીક્ષા
પ્રસ્થાન
પ્રાચીન ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધન સામગ્રી—જીનવિજયજી

ભાગાડપુરાણ
ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી—મુ ગે ગ્ર ૧ ભા ૧
ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ—શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ
ભારતીય જ્યોતિ શાસ્ત્ર (મરાઠી)
ભાવનગરના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ
ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ
ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ
ભાડારકર ડા રા ગો —દક્ષીણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ
ભાડારકર દે રા —એ ઈ ઈન્સ્ક્રીપ્શન ઓફ નોર્ધન ઈન્ડીઆ
ભાડારકર રિપોર્ટ
ભોજ પ્રબંધ—રત્નમંદિરગણિ
મણિલાલ નભુભાઈ—દ્વ્યાશ્રયનું ભાષાંતર
મત્સ્યપુરાણ
મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ—ગૌ ટી ઓઝા
મનુસ્મૃતિ
મહાભારત
મહાવીર ચરિત—હેમચન્દ્ર
માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકનો ગુજરાતી અનુવાદ—બ ક ઠાકોર
મિરાતે અહમદી
મુદ્રિત કુમુદચન્દ્ર પ્રકરણ
મુહણોત નેણસીની ખ્યાત
મુંબઈ આર્કીઓલોજીકલ સર્વે
મુંબઇ ગેઝીટીઅર
મુંબઇની આઠમી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ
મેરૂતુંગ—પ્ર ચિં ના કર્તા
મેવાડના ગુહિલો—માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા
મોહરાજ પરાજય—યશ પાલ
યાજ્ઞવલ્કય—યાજ્ઞવ લ્કયસ્મૃતિ
રઘુવંશ—કાલિદાસ
રંતમાળા— રણછોડજી કૃત

રાજપુતાના મ્યુઝીઅમ (અજમેર)નો એન્યુઅલ રિપોર્ટ
રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ-ગૌ. હી. ઓઝા
રાજાવલી કોષ્ટક—શત્રુંજય તીર્થોદ્ધર પ્રબંધનું પરિશિષ્ટ
રાજા ભોજ—વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉનું પુસ્તક
રામલાલ ચુનીલાલ મોદી—ભાવનગરની સા. પ. નો રિપોર્ટ ઈ. વિ કાન્તમાલામા
છપાયેલ લેખ અને ગુજરાતી વગેરેમા છપાયેલા લેખો.
રાસમાલા—ગુ. ભા. આ. ૩. ફા. ગુ. સ. પ્રકાશિત
રાષ્ટ્રકૂટ્સ્ એન્ડ ધેર ટાઇમ્સ—અલ્તેકર
રીમેઇન્સ ઈન ધી બોમ્બે પ્રેસીડન્સી
રીવાઇઝ્ડ લીસ્ટ ઓફ ધી એન્ટીકવેરીઅન
રૈવતગિરિ રાસુ (ગા. ઓ સી.)
લેખ પદ્ધતિ (ગા. ઓ સી)
વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રન્થમા ગુજરાતનુ વહાણવટું નામનો લેખ
વસંત-વર્ષ ૨૭, વર્ષ ૩૧
વસંતવિલાસ
વસ્તુપાલ ચરિત—જિનહર્ષગણિ
વસ્તુપાલ તેજપાલ પ્રશસ્તિ
વાગ્ભટાલંકાર—વાગ્ભટ કવિ (નિ. પ્રે.)
વાયુપુરાણ
વિએના ઓરીએન્ટલ જર્નલ
વિક્રમાંકદેવચરિત—બિલ્હણ
વિચારશ્રેણી—મેરુતુંગસૂરિ
વિન્સેન્ટ સ્મીથ—અર્લી હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ આ. ૩
વિમલ પ્રબંધ—લાવણ્યસમય કૃત
વિવિધતીર્થ કલ્પ કે તીર્થકલ્પ—જિનપ્રભસૂરિ
વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ—ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ
વિષ્ણુપુરાણ
વૈદ્ય ચિં.—મધ્યયુગીન ભારત, હીસ્ટરી ઓફ મીડીવલ હિન્દુ ઈન્ડીઆ.
વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—દુ. કે. શાસ્ત્રી
વોટર્સ-યુવાન ચુઆંગ

વ્યાસસ્મૃતિ

સરસ્વતીપુરાણ

સ્ટડીઝ ઈન વાત્સાયન કામસૂત્ર (૧૯૨૯)

સાઉથ ઇન્ડીઅન ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ

સુકૃતકીર્તિ કલ્લોલિની

સુકૃત સંકીર્તન—અરિસિંહ

સુરતની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ

સુરથોત્સવ—સોમેશ્વર કૃત

સોલંકીઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ—ગૌ. હી. ઓઝા

શ્રી. ધનપ્રસાદ મુન્શી—ગુજરાતી (૧૯૯૨) દીપોત્સવી અંક તથા પ્રસ્થાન

અનુક્રમણિકા

[વિભાગ પહેલો]

[વિભાગ બીજો]

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૧૩ મું

કુમારપાલ.

વિ. સં. ૧૧૯૯ થી વિ. સં. ૧૨૨૯

કુમારપાલના વડવાઓ

સિદ્ધરાજ જયસિંહે પુત્ર કામનાથી સોમનાથની પગે ચાલીને યાત્રા કરી હતી પણ શંકરે 'તારા ભાગ્યમાં પુત્ર નથી અને તારા પછી કુમારપાલ ગાદીએ બેસશે,[1] એમ સિદ્ધરાજને કહ્યું, એવું સ્પષ્ટ કથન દ્વયાશ્રય (સ. ૧૫ શ્લો. ૫૫)માં તથા ચિતોડના કિલ્લાના કુમારપાલના લેખમાં છે અને બીજા પ્રબંધોમાં તેનો જ ઉતારો મળે છે. આ સ્પષ્ટ પુરાવાને આધારે સિદ્ધરાજને સાત પુત્રો હોવાની ભાટોની દંતકથા ખોટી માનવી પડશે[1] અને સિદ્ધરાજને પુત્ર ન હોવાથી કુમારપાલ પાટણની ગાદીએ બેઠો એ જ સાચી વાત ઠરે છે. કુમાર-

એનો વિચાર ભીમદેવના ચરિત્રમાં કર્યો છે. એ ક્ષેમરાજનો પૌત્ર ત્રિભુવનપાળ સિદ્ધરાજનો એક સામત અને લડાઈમાં સહાયક હતો એ પણ દ્વયાશ્રયને આધારે ઉપર નોંધ્યુ છે.[૧]

પોતાની પછી કુમારપાલને ગાદી મળશે એવુ પ્ર. ચિં (પૃ. ૨૬૪) ના કહેવા પ્રમાણે સામુદ્રિક શાસ્ત્ર જાણનારાઓએ કહેલુ[૨] હોવાથી તેને હલકા કુળનો ગણીને સિદ્ધરાજ તેના વિનાશનો રસ્તો હમેશાં શોધ્યા કરતો હતો, એમ પ્રબંધોમાં લખેલુ છે કુમારપાલનું કુળ તેના પરદાદા ક્ષેમરાજની મા બઉલા દેવીને લીધે હલકું ગણાતું હતું એવો પ્ર. ચિ. નો અભિપ્રાય જણાય છે. કુમારપાળની મા કાશ્મીરાદેવી હલકા કુળની હોવાથી એ ગાદીએ બેસે તે સિદ્ધરાજને ગમતું ન હતું એવું એક લેખકે લખ્યું છે પણ તેને માટે શો આધાર છે તે તેણે દર્શાવ્યુ નથી.[૩] જિનમંડનગણિએ તો કુમારપાલ ન હોય તો કદાચ સોમેશ્વર અને પુત્ર આપે એવી મિથ્યા કલ્પનાથી ત્રિભુવનપાલ વગેરેને મરાવીને કુમારપાલને મારવાનો સિદ્ધરાજે પ્રયત્ન કરવા માંડયો એમ લખ્યું છે.[૪] પણ દ્વયાશ્રય, પ્ર. ચિં વગેરેમાં ન હોવાથી ત્રિભુવનપાલને સિદ્ધરાજે મરાવ્યાની વાત શંકાસ્પદ છે

ગાદીએ બેઠા પ્હેલાં કુમારપાલને થયેલી રખડપટ્ટી.

કુમારપાલને મારી નાખવા માટે સિદ્ધરાજે પ્રયત્નો કરેલા એવું માનવા માટે પણ પૂરતા પુરાવા નથી; છતાં રાજ્ય મળ્યા પ્હેલાં પાટણની બ્હાર કુમારપાલ ભટકતો હતો એટલી વાત ચોક્કસ છે. જો કે એ વાત દ્વયાશ્રયમાં નથી લખી પણ કુમારપાલના મરણ પછી તરતમાં લખાયેલા મોહપરાજયમાં 'કુતૂહલથી પૃથ્વીમાં કુમાર-

૧ ભા. ૧ પૃ. ૨૨૬

૨ દ્વયાશ્રયમા શંકરે આવું ભવિષ્ય ભાખ્યાનું કથન છે (સ. ૧૫)

૩ જુઓ મોહપરાજયની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫

૪ જુઓ જયસિંહસૂરિનું કુ. ચ. સ. ૩ શ્લો. ૬૪થી ૬૬ કુ. પ્ર. પૃ. ૨૩

પાલ ફરતો હતો' એ રીતે લખ્યું છે.[૧] ત્યારે પ્ર. ચિં. માં તેમજ જયસિંહસૂરિ, જિનમડનગણિ વગેરેના પ્રબંધોમાં લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજ મારી નાખશે એ બીકથી કુમારપાલ પાટણ છોડીને બ્હાર સતાતો ફરતો હતો અને સિદ્ધરાજનાં માણસો તેને શોધવા પાછળ ફરતાં હતાં. આ રખડપટ્ટીમાં તેને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો પડ્યાં, એકાદ વખત ત્રણ દિવસ ખાવાનું પણ નહિ મળેલું, આ રીતે સાત વર્ષ રખડવામાં ગયાં અને છેવટ એક દિવસ (પોતે માળવામાં હતો ત્યાં) કયાંકથી સિદ્ધરાજના મરણના સમાચાર સાંભળી બનતી ઝડપે તે પાટણ પહોંચ્યો.[૨] પ્રબંધોનાં કથન પ્રમાણે સિદ્ધરાજ ૧૧૯૯ કાર્તિક શુદિ ત્રીજને દિવસે મરણ પામ્યો, પછી ત્રીશ દિવસ સુધી સિદ્ધરાજની ચાંખડીનું (પાદુકા) રાજ્ય રહ્યું.[૩] ક્યાંક ત્રણ દિવસ પાદુકા રાજ્ય કહ્યુ છે તે તારિખો જોતાં ભૂલ લાગે છે.

ટુંકામાં સિદ્ધરાજના મરણ વખતે કુમારપાલ પાટણમાં નહોતો અને એ ખબર સાંભળીને બનતી ઝડપથી પાટણ પહોચ્યો એટલી વાત નક્કી. પાટણ આવી પોતાના બનેવી કાન્હડદેવને[૪] મળ્યો અને તેની મદદથી, બીજા બે ઉમેદવારો કરતાં સૌને હુશીઆર જણાવાથી ગાદી ઉપર બેઠો. અને ૧૧૯૯ની માગશર શુદિ ચોથે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો.[૫] અને પ્ર. ચિં. કહે છે તેમ ૫૦ વર્ષનો

---

૧ एको यः सकल कुतूहलितया बभ्राम भूमण्डलम् ।
મોહપરાજય અ. ૧ શ્લો. ૨૮

૨ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૬૪-૧૬૫, પ્ર. ચ. હે. સૂ પ્ર. ૩૯૧થી ૩૯૪, જિ. મણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૨૪થી ૩૩

કુમારપાલની આ રખડપટ્ટીની વિગતો પ્રબન્ધોમા ઘણા વિસ્તારથી વર્ણવી છે પણ એ વિસ્તાર દેખીતો કલ્પિત છે.

૩ જુઓ વિચારશ્રેણી, તથા જિ. મણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૩૩, ચ. પ્ર. પૃ. ૧૦૭

૪ આ કાન્હડદેવ કે કૃષ્ણદેવ કુમારપાલની બેન પ્રેમલદેવીને પરણ્યો હતો.

૫ કુમારપાલની ગાદીએ બેસવાની આ તારિખ વિચારશ્રેણીમા આપી છે.

પ્રૌઢ ઉમ્મરનો હોવાથી તથા દેશ પરદેશમાં ફરેલો હોવાથી કુમારપાલ હુશીઆરીથી રાજ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો.[૧]

શરૂઆતનાં કાવતરાં

ગાદીએ બેઠા પછી તરતમાં રાજ્યનાં જૂનાં ખટપટી માણસોએ કુમારપાલને કપટથી મારી નાખવાનો પણ તાગડો રચ્યો હતો પણ તેને એ કાવતરાની અગાઉથી ખબર મળી જવાને લીધે કાવતરાંખોરો ફાવ્યા નહિ અને રાજાએ મુખ્ય કાવતરાંખોરોને મારી નખાવ્યા.[૨]

કાન્હડદેવની ઉદ્ધતાઈ અને તેને કરેલી શિક્ષા

વળી મંડલેશ્વર કાન્હડદેવ (કે કૃષ્ણદેવ) જેણે કુમારપાલને ગાદીએ બેસવામાં મદદ કરી હતી તે રાજાની સભામાં પણ તેના મનને ખૂંચે એવી મશ્કરી કર્યા કરતો. રાજાએ એકાદ વખત તેને સમજાવ્યો પણ તે સમજ્યો નહિ એટલે પોતાના મલ્લો પાસે તેના હાથ પગ ભાંગી નખાવ્યા અને બેય આંખો ફોડાવી નાખી તેને ઘેર મોકલી દીધો.[૩] આ સખત પગલાંની અસર બીજા સામંતો ઉપર ઘણી સારી થઈ અને તે બધાએ ઉપલા બનાવ પછી રાજાની પગલે પગલે સેવા કરવા માંડી.[૪]

જેમ કુમારપાલે પોતાની વિરૂદ્ધ વર્તનારની સખત ખબર લીધી તેમ પોતાના ઉપર પ્હેલાં ઉપકાર કરનાર ઉદયનના પુત્ર વાગ્ભટદેવને

અને એ સાચી છે કારણ કે સં. ૧૧૯૯ના માઘ શુ. ૧૦ને દિવસે કુમારપાલના રાજ્યમા પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્ર લખાયું છે (જુઓ. જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૨૬૫) જિ. ગણિના કુમારપાલ પ્ર. માં માગશર વદિ ૪ લખેલ છે પણ તે ભૂલ છે.

૧ કુમારપાલની પસંદગી કેવી રીતે થઇ તેનું વર્ણન પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૬૬, પ્ર. ચ. હે. સૂ. શ્લો. ૪૦૩ થી ૪૧૫ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૩૩માં આપેલ છે.

૨ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૬૬ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૩૪

૩ કૃષ્ણદેવ સંબંધી આ વૃત્તાન્ત પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૭ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૩૩મા આપેલ છે.

૪ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૬૭

મહામાત્ય બનાવ્યો, આલિગ નામના માણસને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો, વૌસરિને લાટમંડલ આપ્યું વગેરે પ્રત્યુપકારના દાખલા પ્રબંધોમાં આપ્યા છે. પણ આ બાબતમાં પ્રબંધોના કથનોમાં ગડબડ જોવામાં આવે છે તે આગળ મંત્રીમંડળના વર્ણન પ્રસંગે જોશું.

અજમેરના આન્ન ઉપર ચડાઈ

કુમારપાલનાં પરાક્રમોમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન અજમેરના રાજા આન્ન ઉપરની ચડાઈને ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તથા પ્રબંધોમાં મળેલું છે. વળી કાલાનુક્રમમાં એ પ્હેલું પરાક્રમ હોવાનો સંભવ છે. કુમારપાલ ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખતમાંજ એ બનાવ બન્યો લાગે છે. આ બનાવનું જૂનામાં જૂનું વર્ણન દ્વયાશ્રય (સ. ૧૬) માં મળે છે. દ્વયાશ્રયકાર લખે છે કે–"પછી એકાએક[1] સપાદ લક્ષના આન્ન રાજાએ ઉત્તરના રાજાઓ સાથે મળીને કુમારપાલ સાથે

---

૧ અજમેરનો રાજા ગુજરાત ઉપર શા માટે ચડી આવ્યો એ દ્વયાશ્રયમાં તો કહ્યુંજ નથી. ઉલટું અતર્કિત રીતે ચડી આવ્યો (સ. ૧૭-૯) એમ કહ્યું છે. પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૯૮)ના કહેવાનો સાર એવો લાગે છે કે સિદ્ધરાજે જેને દીકરો માનેલો તે વાહડ કે ચાહડ પોતાને ગાદી ન મળવાથી આન્નને મળી ગયો અને ગુજરાત ઉપર તેને તેડી લાવ્યો. અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (પૃ. ૧૦૩)માં જયસિંહસૂરિના કુમારપાલ ચરિત (સ. ૪ શ્લો. ૧૫૦ થી ૧૭૩) મા તથા જિ. ગણિના કુ. પ્ર. (પૃ. ૪૦)માં લખ્યું છે કે કુમારપાલની બેન દેવલદેવીને અજમેરના ચોહાણ રાજા આન્ન કે અર્ણોરાજને પરણાવી હતી. હવે એક વખતે આ રાજા રાણી ચોપાટ રમતાં હતા ત્યાં રાજાએ સોગઠાને લક્ષીને ગુજરાતીઓને કાંઈક ગાળ દીધી એટલે રાણીએ ગુસ્સે થઈને પોતાના ભાઈની બીક દેખાડી પરિણામે આન્ને લાત મારીને દેવળદેવીને કાઢી મુકી એટલે તે ભાઈ પાસે પાટણ આવી અને ભાઈને પોતાના વર સામે લડવા ઉશ્કેર્યો. હેમચન્દ્ર, તેનો ટીકાકાર અભયતિલક કે મેરુતુંગ જેવા જૂના કોઇએ લખેલ ન હોવાથી આ ચોપાટવાળી દંતકથા રાજશેખરસૂરિએ જોડેલી હોય કે એના વખતમાં લોકમાં ચાલતી હોય પણ એ વિશ્વાસપાત્ર નથી લાગતી. આન્ન કુમારપાલની બહેનને પરણ્યો હતો એવું સૂચન પણ દ્વયાશ્રયમાં નથી એ પણ સૂચક છે.

વિરોધ કર્યો. અને કુમારપાલને પાછળથી દબાવવા માટે પૂર્વના (માળવાના) રાજા બલ્લાલને બોલાવ્યો. આ રીતે અજમેરનો ચોહાણ રાજા ગુજરાત ઉપર ચડી આવે છે તેવા ખબર એક જાસૂસ મારફત કુમારપાલને મળ્યા એટલે તેણે નાન્દીપુર (નાદોદ)ના લશ્કરને બલ્લાલ સામે મોકલ્યુ અને આન્ન સામે પોતે ચડી ગયો." આ બલ્લાલ સામે ગયેલા લશ્કરનો ઉપરી કાક નામનો બ્રાહ્મણ હતો એમ દ્વયાશ્રયના ટીકાકારે કહ્યુ છે.[૧] હવે બલ્લાલ સામેની ચડાઇની વાતને બાજુ ઉપર રાખી અજમેર ઉપરની ચડાઇનો વૃત્તાન્ત જોઈએ. પ્રબંધોમાં આ વૃત્તાન્ત જુદી જુદી રીતે આપેલો છે. દ્વયાશ્રયના કહેવા પ્રમાણે કુમારપાલ પોતે આન્ન સામે કચ્છના, સૌવીરના તથા સિન્ધુના ઘોડાઓ તથા આરણ્યક હાથીઓ સાથે નીકળ્યો. એ આબુ પહોંચ્યો અને બનાસ નદીને કાંઠે થોડો વિશ્રામ લઈને, આબુનો રાજા વિક્રમસિંહ[૨] જે પોતાનો સામત હતો તેને સાથે લઇ અજમેર તરફ ગયો. છેવટે ચોહાણ રાજાના અને કુમારપાલનાં સૈન્યો વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમાં ચોહાણ રાજા હારી ગયો, એટલે નમી જઈને કુમારપાલ સાથે સલાહ કરી તથા પોતાની પુત્રી જલ્હણા કુમારપાલને પરણાવી.[૩]

દ્વયાશ્રયનું આ વર્ણન તદ્દન સમકાલીન છે અને અતિશયોક્તિ દોષથી મુક્ત છે. પ્રભાચંદ્ર, રાજશેખરસૂરિ, જયસિંહસૂરિ, જિનમંડન-

---

૧ દ્વયાશ્રય સ. ૧૯ શ્લો. ૨૩ ની ટીકા.

૨ આબુના પરમાર વંશની વસ્તુપાલ તેજપાલના મંદિરની તથા અચલેશ્વરની પ્રશસ્તિઓમા આપેલ વંશાવલીમાં જો કે વિક્રમસિંહનું નામ નથી પણ એ પ્રશસ્તિ પ્હેલા લખાયેલ દ્વયાશ્રયમા છે માટે એ સાચુ માનવું પડશે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૭૫).

૩ જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૧૬ શ્લો. ૨૪ થી તે સ. ૧૯ શ્લો. ૬૦

દ્વયાશ્રયનું આ વર્ણન જોતા ત્રણ દિવસ સુધી આનાકને લાકડાના પાંજરામા કેદ રાખ્યા પછી પાછો ગાદીએ બેસાર્યાનું ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૦૮) વગેરેનું કથન વિશ્વાસપાત્ર નથી.

ગણિ વગેરે પ્રબન્ધકારો પણ કુમારપાલ રાજા અજમેરના ચોહાણ રાજા ઉપર ચડી ગયો હતો, એમ લખે છે,[૧] એ જોતા પ્ર-ચિં-માં અર્ણોરાજ ગૂર્જર દેશને સીમાડે આવી પહોચ્યો અને ત્યા લડાઈ થઈ એમ લખ્યું છે[૨] તે ખોટું ઠરે છે. વળી કુમારપાલના સમયના ચિતોડગઢના મોકલજીના મદિરમાંથી મળેલા વિ. સં. ૧૨૦૭ ના લેખમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે કે "કુમારપાલ રાજા સપાદલક્ષ દેશને ખુદીને તથા તેના રાજાને તાબે કરીને જ્યારે ચિતોડ પાસે આવ્યો ત્યારે સમિદ્ધેશ્વરને ગામનું દાન આપ્યુ."[૩] આ શબ્દોથી, કુમારપાલ અજમેર ઉપર ચડી ગયો હતો[૪] અને ચિતોડ રસ્તે પાછો ફર્યો હતો એમ ચોક્કસ ઠરે છે. ચિતોડ પોતાને તાબે હોવાથી વળતા ત્યા આગમ લઈ ચિતોડના મદિરો તળાવો વગેરેની શોભા જોઈ તથા શિવમદિરને દાન આપ્યુ. વિ સં ૧૨૦૭ માં સમિદ્ધેશ્વરના આ દાનનો લેખ લખાયેલો હોવાથી આ લડાઈ તે પ્હેલા થઈ હોવી જોઈએ[૫]

આ યુદ્ધ પ્રસંગમા કુમારપાલના કેટલાક માણસો ફરી ગયા કે

---

૧ જુઓ ચ. પ્ર. પૃ. ૧૦૫, કુ. ચ સ. ૪ શ્લો. ૨૧૩ થી આગળ, અને કુ. પ્ર' પૃ. ૪૦, પ્ર. ચ. હે સૂ. પ્ર. શ્લો. ૪૧૯

૨ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૯૮

૩ सपादलक्षमामर्द्य नम्रीकृतमयानक ।
स्वयमायान्महीनाथो ग्रामे शालिपुराभिधे ॥

એ. ઈ. ગ્રં. ૨ પૃ. ૪૨૨

૪ ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૦૫) મા તો શાકભરીથી પાચકોશ છેટે યુદ્ધ થયુ એમ કહ્યું છે.

૫ અજમેરનો આ રાજા આનકે અર્ણોરાજ વિ. સ. ૧૨૦૭ને ૧૨૦૮ની વચ્ચે તેના મોટા પુત્ર જગદેવને હાથે માર્યો ગયો છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૪૨) વિ. સ. ૧૨૦૭નો ઉપર કહેલો લેખ તથા આ હકીકત જોતા પ્ર. ચ. (હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૪૨૩)મા ૧૧ વર્ષ સુધી કુમારપાળે અજમેર ઉપર હલ્લા કર્યા પણ જીત થઈ નહિ એમ જે લખ્યુ છે તે ખોટુ ઠરે છે.

શત્રુ પક્ષમા થોડે ઘણે અશે મળી ગયા હોય એવુ લાગે છે પણ પ્રબધોના આ સબધી વર્ણનોમા કલ્પના ઘણી છે તથા ગડબડ પણ ઘણી થઇ છે મૂળ દ્વયાશ્રય (સ ૧૮ શ્લો ૮૭)મા એટલુ જ લખ્યુ છે કે 'આ લડાઈમા ગુજરાતના ચાહડ વગેરે આન્નના પક્ષમા ગયા હતા અને આન્નના મૂળ સેવકો ગોવિન્દરાજ વગેરે કુમારપાલના પક્ષમા હતા ' આ કથનનો પાછળથી ઘણો વિસ્તાર થયો છે આ ચાહડ કુમારપાલની હસ્તિશાળાનો ઉપરી હતો એમ દ્વયાશ્રય (સ ૧૬ શ્લો ૧૪)મા કહ્યુ છે જો કે ચાહડના નામાન્તરો પાછળથી લખાયેલા જુદા જુદા પ્રબન્ધોમા જુદી જુદી રીતે આપ્યા છે[૧] પણ સાચુ નામ ચાહડ લાગે છે વળી તેને પ્ર ચિં મા ઉદયનનો પુત્ર કહ્યો છે તે તો શ્રી જિનવિજયજી કહે છે તેમ ભ્રાતિમૂલક અને અસભવિત છે[૨] આ ચાહડને પ્ર ચિં પ્ર ચ (શ્લો ૫૨૦) વગેરે કેટલાક પ્રબધોમા સિદ્ધરાજનો પ્રતિપન્ન પુત્ર કહ્યો છે, ત્યારે ચ પ્ર (પૃ ૧૦૭) વગેરેમા તે ઉપરાત તેને માળવાનો રાજપુત્ર પણ કહ્યો છે અને તેણે સિદ્ધરાજના મરણ પછી પ્રધાનો પાસે રાજ્ય માગ્યુ પણ તેઓએ તેને પરવશનો ગણીને ન આપ્યુ માટે એ અજમેરના રાજાને જઇને મળ્યો એમ કહ્યુ છે આ કથનોને કશો જૂનો આધાર નથી પણ એ ચાહડ હસ્તિશાળાનો ઉપરી હતો એમ જે મૂળ દ્વયાશ્રયમા કહ્યું છે તેનો બીજા પ્રબધોમા પણ કોઈક રીતે નિર્દેશ

---

૧ પ્ર ચિં ની કોઇ પ્રતમા ચાહડ નામ છે તો કોઇમા વાહડ છે મોહપરાજયમા કુમાર તિલક ત્યાગ ભટ્ટ (અ ૫ શ્લો ૩૬) નામ લખ્યુ છે, પ્ર ચ (હે સૂ પ્ર શ્લો ૫૪૬)મા ચારભટ અને જિ ગ કુ પ્ર મા અને જ સૂ ના કુ ચ મા ચારભટ નામ છે જ્યારે ચ પ્ર મા ચાહડ નામજ છે, અને મૂળ નામ તેજ લાગે છે ચારભટ્ટ કે ચારૂભટ્ટ તેના સસ્કૃત રૂપો જણાય છે સુ ગે (પૃ ૧૮૪)મા આહડકે ચારભટ્ટ લખ્યું છે

૨ જુઓ પ્રા જૈ લે સ. અવલોકન પૃ ૯૧ તથા પ્ર ચિં પૃ. ૧૬૮ ટિ ૮

ચયો છે[1] આ હસ્તિશાળાના ઉપરી ચાહડ ઉપરાંત આબુનો પરમાર રાજા વિક્રમસિંહ કુમારપાલની વિરૂદ્ધ થઈ ગયો હતો એમ પ્રભાવક ચરિત (હે મ પ્ર શ્લો ૪૭૭ થી ૫૧૨) ને અનુસરી જયસિંહસૂરિ તથા જિનમંડનગણિ કહે છે[2] વળી ચ પ્ર (પૃ ૧૦૫)ને અનુસરી નડૂલનો કેલ્હણ વગેરે સામન્તો પણ કુમારપાલથી વિરક્ત હોવાનું તથા લાંચ વગેરે દ્વારા કુમારપાલના ઘણા માણસો અર્ણોરાજે પોતાના પક્ષમા લીધા હોવાનું જિનમંડન ગણિ કહે છે[3] પ્રબંધોમા આપેલી આ લડાઈ સંબંધી આવી બધી વિગતોમા કેટલો વિશ્વાસ રાખવો એ પ્રશ્ન છે બાકી મૂળ દ્વ્યાશ્રયમાથી જે ઉપર ઉતાર્યું છે તે બનાવ બન્યો તે સમયે જ લગભગ લખાયુ હોઇને ચોક્કસ વિશ્વસનીય છે અર્ણોરાજના રાજા ઉપર કુમારપાલે વિજય મેળવ્યો હોવાની વાતનો ઉલ્લેખ કુમારપાલના પોતાના અનેક ઉત્કીર્ણ લેખોમા તથા એના અનુયાયીઓના ઉત્કીર્ણ લેખોમા કુમારપાલના વિશેષણરૂપે મળે છે[4] અને ટીકાઓ.

---

૧ પ્ર ચિ મા આ ચાહડ કે વાહડ ઉપરાંત એક ચડલિંગ નામના મહાવતે પણ લડાઇ વખતે અંકુશ છોડી દીધો (પૃ ૧૯૮) એવુ કહેલુ છે તે એકજ દંતકથાના બે કટકા થયા લાગે છે

૨ કુ પ્ર પૃ ૪૦ ૪૧, કુ ચ સ ૪ શ્લો ૪૩૬ થી ૪૩૮

૩ જુઓ કુ પ્ર પૃ ૪૧

૪ વડનગરની સ ૧૨૦૮ ની પ્રશસ્તિમા નીચેનુ વચન છે—

अर्णोराजनराधिराजहृदय क्षिप्तैकबाणव्रज
स्च्योतल्लोहिततपणादमदयच्चर्ध्वी भुजस्यायिनीम् ।
श्लो १४ ગુ ઐ લે ન १४७ प्रा લે મા ન ४५

वि स. १२०६ના ૧૨૧૩ના, તથા બીજા અનેક લેખોમા કુમારપાલને—

निर्जितशाकंभरीभूपाल અથવા निजभुजविक्रमरणाङ्गणविनिर्जितशाकंभरीभूपाल (એ ઈ. ગ્ર ૧૧ પૃ ૪૪ તથા ઈ એ ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩ વગેરે) જેવા વિશેષણો લગાડેલા છે

વગેરે પ્રબંધોમાં કુમારપાલનાં મુખ્ય પરાક્રમોમાં આ વિજયનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.[1]

માળવાના બલ્લાલને માર્યો

જો કે અજમેરના વિજય જેટલું મહત્ત્વ માળવાના બલ્લાલ ઉપરના વિજયને ઉત્કીર્ણ લેખોએ આપ્યુ નથી. પણ ઉપર દ્વયાશ્રયમાંથી કરેલા ઉતારામાં માળવાનો બલ્લાલ પાછળથી હલ્લો કરવા આવતો હતો તેની સામે નાન્દીપુરના એટલે લાટના લશ્કરને [2]કાકની સરદારી નીચે મોકલ્યાનુ લખ્યુ છે. આગળ ચાલતાં એજ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે જે વખતે કુમારપાલના આજ્ઞની પુત્રી જલ્હણા સાથે લગ્ન થઈ રહ્યા એજ વખતે બલ્લાલને કુમારપાલના પાંચ સામન્તોએ મળીને હરાવ્યાના ખબર પણ આવ્યા.[3] બલ્લાલ સામે કુમારપાલ તરફથી લડવા ગયેલા આ સામન્તોનાં નામો દ્વયાશ્રયમાં કે તેની ટીકામાં નથી આપ્યાં પણ આબુનો પરમાર રાજા યશોધવલ જે કુમારપાલનો સામંત હતો તેણે બલ્લાલને મારવામાં ભાગ લીધો હતો એમ આબુના તેજપાલના મંદિરની પ્રશસ્તિમાં "યશોધવલે કુમારપાલની સામે આવેલા માળવાના રાજા બલ્લાલને માર્યો" એવું લખેલું છે તેથી સમજાય છે.[4] વળી દ્વયાશ્રયના મૂળ કથનને કી. કૌ. જેવા

---

१ हिंदि प्रविश्यद्वाणक्लिष्टेन घूर्णित शिरः ।
जाङ्गलक्षोणिपालेन व्याचक्षाणैः परैरपि ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૪૬

સુ. સ. (સ. ૨ શ્લો. ૪૩) વગેરેમા કી. કૌ. ના આ વચનને મળતાં વચનો છે, જે ઉતારવાની જરૂર નથી.

૨ શ્રી. મુનશીની ગુજરાતનો નાથ અને રાજાધિરાજ વાર્તાઓમાં જે કાક નામનું પાત્ર આવે છે તેનું મૂળ આ દ્વયાશ્રયનો કાક લાગે છે.

૩ જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૧૯ શ્લો ૧૦૦ થી ૧૨૬

૪ આબુ ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજાઓની જે વંશાવળી આબુના તેજપાલના મંદિરના વિ. સં. ૧૨૮૭ના લેખમા આપી છે તેમાં રામદેવ પછી

પ્રબન્ધનો તથા કુમારપાલના પોતાના સમયના વિ. સં. ૧૨૦૮ના તથા વિ. સં. ૧૨૨૫ના ઉત્કીર્ણ લેખોનો ટેકો છે.[1] એટલે માળવાના કોઈ બલ્લાલને કુમારપાલે માર્યો હોવાની વાતમા સંદેહનું કારણ નથી. પણ આ બલ્લાલ કોણ હતો? માળવાના પરમાર રાજાઓની વંશા-

તેના પુત્ર યશોધવલનુ નામ છે અને તેને વિષે લખ્યું છે કે—

.... यशोधवल इत्यासीत्तनूजस्तत ।

यश्चौलुक्यकुमारपालनृपतिप्रत्यर्थितामागत

मत्वा सत्वरमेव मालवपतिबल्लालमालब्धवान् ॥

પ્રા. જૈ. લે સ. લેખાક ૬૪ આબુની તેજપાલ મદિરની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૪. પણ આપણે ઉપર જોયુ તેમ દ્વ્યાશ્રયમા આબુના રાજાનુ નામ વિક્રમસિંહ લખ્યુ છે એ ઉપરથી વિ. સ. ૧૨૦૭ની આસપાસમા વિક્રમસિંહ ગાદી ઉપર હોય અને આ યશોધવલ કુટાયો હોઈને કુમારપાલે આપેલી કોઈ જાગીર ભોગવતો હોય એમ વિ સ. ૧૨૦૨ ના અજારીમાથી મળેલા લેખમા परमारवंशोद्भवमहामण्डलेश्वरयशोधवल એ રીતે શબ્દો મળે છે તે ઉપરથી લાગે છે. આબુના લેખમાથી વિક્રમસિંહનું નામ કેમ પડી ગયુ એ કહેવુ મુશ્કેલ છે કદાચ વિક્રમસિંહ થોડો વખત ગાદી ઉપર રહ્યા પછી યશોધવલ ગાદી ઉપર આવ્યો હશે. વળી આ વિક્રમસિંહે કુમારપાલની વિરૂદ્ધ વર્તન કર્યું હોવાનુ તથા એ કારણથી તેને કેદમા નાખી તેના ભત્રીજા યશોધવલને ચંદ્રાવતીમા ગાદી આપ્યાનુ પ્ર. ચ. (હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૫૬૮)મા સ્પષ્ટ કથન મળે છે

૧ रागाद्भूपालबल्लालमल्लिकार्जुनयोर्मृधे

गृहीतौ यन मूर्धानौ स्तनाविव जयश्रिय ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૪૮

बल्लाद (ल) धाराधिप

श्रीमज्जाङ्गलभूपकुञ्जरशिर सचारपञ्चानन ॥

શ્લો. ૧૦

વલભી સં. ૮૫૦ વિ. ૧૨૨૫ નો ભદ્રકાળીનો લેખ. ભાવનગરના પ્રાકૃત અને સસ્કૃત લેખો પૃ. ૧૮૭

વળીમાં આવું નામ હજુ પુરાતત્ત્વસંશોધકોને મળ્યું નથી. વળી સિદ્ધરાજે જીતેલો માળવાનો પ્રદેશ કુમારપાલના તાબામાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે બધું જોતા સંભવ એવો લાગે છે કે માળવાનો રાજા યશોધર્મ સિદ્ધરાજને હાથે કેદ થયા પછી જ્યારે તેનો પુત્ર જયવર્મા કદાચ ગુજરાતના રાજાના સામત તરીકે માળવામાં રાજ્ય કરતો હશે ત્યારે ધણુકરી દ્વારા સમુદ્રના હોયસલા રાજા બલ્લાલે[1] –વીર બલ્લાલ બીજાએ કર્ણાટકના ચાલુક્ય લશ્કરના સેનાપતિ બનીને નબળા પડી ગયેલા માળવાના રાજાને હરાવી ત્યાં પોતાની સત્તા જમાવી હશે આ બલ્લાલને મારીને કુમારપાલે આખા માળવાને પોતાને તાબે લીધુ અને જુદા જુદા પ્રાન્તો (વિષયો)મા વહેંચી માળવાના પૂર્વ વિભાગની સુપરત ભીલસા–ઉદયપુરમાં થાણુ નાખી પડેલા પોતાના સુબા (મહાસાધનિક) રાજ્યપાલને કરી, એમ શ્રી ડી. સી. ગંગુલી તર્ક કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે.[2]

અને ઉપરનું અનુમાન સાચુ હોય તો બલ્લાલનું માથુ કાપી નાખ્યું એવા જે શબ્દો લેખો તથા પ્રબંધોમાં મળે છે તેનો અર્થ બલ્લાલને હરાવ્યો એટલો જ કરવો પડે; કારણ કે કુમારપાલના મરણ પછી પણ આ બલ્લાલ જીવતો હતો. વિ. સ ૧૨૨૦ મા કુમારપાલના મહાસાધનિકે (સુબાએ) ભીલસા પાસે ઉદયપુરના ઉદ્દાલેશ્વરને દાન આપ્યુ છે[3] તેથી કુમારપાલે માળવાના એ ભાગને તાબે કર્યો હોવામાં સંદેહ રહેતો નથી. આ લેખમા કુમારપાલ માટે અવતીનાથ બિરુદ વાપર્યું છે. પણ આ લડાઈ હેમચન્દ્ર કહે છે તેમ અજમેર ઉપર ચડાઈ વખતે જ કે તે પછી તરતમા અર્થાત્ વિ. સં. ૧૨૦૭–૮

૧ આ બલ્લાલનો સમય વિ સ. ૧૨૨૯ થી ૧૨૬૮ છે (જુઓ ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૧૯૦) એ જોતા તેનુ આ પરાક્રમ દ્વારા સમુદ્રની ગાદી ઉપર બેઠા પ્હેલાનુ હોવાનો સભવ છે.

૨ જુઓ ઈ. એ. ૧૯૩૨ ઑક્ટોબરમા 'પરમારો' વિષે તેનો લેખ.
૩ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૮ પૃ. ૩૪૩ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૫૦.

માં થઈ છે એમ વિ. સં. ૧૨૦૮ ની વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિમાં "માળવાના રાજાના માથાને કુમારપાલે દરવાજામાં લટકાવ્યાનું કહેલું છે."[1] તે ઉપરથી નક્કી થાય છે.

મલ્લીકાર્જુન ઉપર ચડાઈ

કુમારપાલના જે ત્રીજા પરાક્રમનો ઉલ્લેખ પ્રબન્ધોમાં મળે છે તે કોંકણના રાજા મલ્લીકાર્જુનને માર્યાનો છે. પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૭૧)માં વિસ્તારથી આ કથા આપી છે, જેનો સાર એટલો જ છે કે "એક વખત રાજસભામાં બેઠેલા કુમારપાલ પાસે કોઈ ચારણે કોંકણના રાજા મલ્લીકાર્જુનના 'રાજ પિતામહ' બિરૂદની વાત કરી. એ બિરૂદ સહન ન થવાથી કુમારપાલે રાજાસભા તરફ સૂચક નજર કરી એટલે રાજાનું મન સમજનાર મંત્રી આંબડે મલ્લીકાર્જુનનો નાશ કરવાનું માથે લીધું અને રાજાએ તેને પાચે અંગનો પોષાક આપી સામંતો તથા લશ્કર સાથે કોંકણના રાજાને મારવા મોકલ્યો. આંબડ ચીખલી અને વલસાડમાંથી વહેતી કાવેરી (પ્ર. ચિં. માં કલવિણી નામ લખ્યું છે) નદી ઉતરી સામે કાંઠે પડાવ નાખે છે ત્યાં તો લડાઈ માટે તૈયાર થઈને આવેલા મલ્લીકાર્જુને તેના લશ્કરને મારીને વીખેરી નાખ્યું. આ રીતે એકવાર હારી ગયા છતાં બીજા નવા બળવાન સામન્તો સાથે તેને જ કુમારપાલે ફરી મલ્લીકાર્જુન ઉપર મોકલ્યો અને બીજી વખતે પાજ બાંધી, સૈન્યને સામે કાંઠે ઉતારી, લડાઈમાં મલ્લીકાર્જુનને હરાવી, તેનું માથું કાપી લીધું અને મલ્લીકાર્જુનના દેશમાંથી લુંટી આણેલી વસ્તુઓ સાથે તે માથું પણ સભામાં બોંતેર સભાસદો સાથે કુમારપાલ બેઠા હતા ત્યાં તેના ચરણમાં મુકયું. અને તેના આ પરાક્રમથી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ શ્રી આંબડને 'રાજપિતામહ'નું બિરૂદ આપ્યું."

---

૧ द्वारालम्बितमालवेश्वरशिरःपद्मेन यश्वाहरत्
ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૪૭ પ્રા. લે. ભા. ૧ લેખ-નં. ૪૫ શ્લો. ૧૫

મલ્લીકાર્જુનને કુમારપાલે આ રીતે માર્યાની વાત ઓછા વધુ વિસ્તારથી ઘણાખરા પ્રબન્ધોમા કહેલી છે.[૧] હવે આ વર્ણનને ઐતિહાસિક કસોટીથી તપાસી જોઈએ. પ્હેલુ તો કોકણના રાજા ઉપર કુમારપાલની ચડાઇની વાત મુદ્દે સાચી હોવી જોઈએ કારણ કે કુમારપાલ પછી પોણોસો વર્ષે લખાયેલા પ્રી કૌ., સુ સં જેવા પ્રબન્ધોમા એની નોધ છે એટલુ જ નહિ પણ સમકાલીન હેમચન્દ્રના કુમારપાલ ચરિત (સ ૬) મા પણ એનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. બાકી પ્ર ચિં. વગેરેમા મલ્લીકાર્જુનનું 'રાજપિતામહ' બિરૂદ ગર્જાથી સહન ન થયુ અને તેથી કોકણના રાજાને મારવા આબડને મોકલ્યો એમ જે લખ્યુ છે તે તો મેરૂતુંગસૂરિની કલ્પના લાગે છે. પણ આ લડાઈના મૂળમા ઉંડા ઉતરવા માટે ઉત્તરકોકણની ઐતિહાસિક સ્થિતિ જોવાની જરૂર છે. ઉત્તર કોકણ ઉપર એ વખતે શિલાહાર વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતુ. તેઓ ઈ. સ. ૯૭૩ સુધી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના સામન્ત હતા, પણ પાછળથી સ્વતત્ર થયા જણાય છે તેઓની રાજધાની થાણામા અને પુરીમા હતી અને થાણા તથા કોલાબા જીલ્લાઓ તેઓને તાબે હતા ઉપરના વૃત્તાન્તમાં કહેલો મલ્લીકાર્જુન આ શિલાહાર વશનો રાજા હતો એ પણ ચોક્કસ એના શક સ ૧૦૭૮ તથા ૧૦૮૨ (વિ સ ૧૨૧૨ તથા ૧૨૧૬)ના શિલાલેખો ચીપલુણ અને વસઈમાથી મળ્યા છે.[૨] આ શિલાહાર રાજાઓનુ 'રાજપિતામહ'

એ સાધારણ બિરૂદ હતું એ પણ ખરૂ છે હવે મલ્લીકાર્જુને કર્ણના વખતથી ગુજરાતને તાબે ગયેલા અને પોતાની સરહદને અડતા પ્રદેશને દબાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય અથવા કુમારપાલને પોતાના રાજ્યની સરહદ જરા વધારવાનો લોભ થયો હોય ગમે તેમ પણ કુમારપાલે કોકણ ઉપર ચડાઈ કરી એ વાત સાચી છે અને મલ્લીકાર્જુનને મારી નાખ્યાની વાત સાચી હોય તો[1] આ લડાઈ વિ. સં. ૧૨૧૬ થી ૧૨૧૮ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ કારણ કે શક સ. ૧૦૮૪ (વિ. સ. ૧૨૧૮) નો મલ્લીકાર્જુનના અનુયાયી અપરાદિત્ય બીજાનો લેખ મળ્યો છે એમ પ ભગવાનલાલે લખ્યું છે પણ થાણા ગેઝીટીઅરમા અપરાદિત્ય બીજાના શક. ૧૧૦૬ (વિ. ૧૨૪૦) પ્હેલાના કોઈ લેખની નોધ નથી મળતી, એટલે ચોક્કસ અનુમાન કરવાનું કાંઈ સાધન નથી.[2]

આ ચડાઈમા કુમારપાલ જાતે ગયો હોવાનું તો કોઈએ નોધ્યું નથી. પણ જૈન પ્રબન્ધો મલ્લીકાર્જુન ઉપરની જીતનો યશ ઉદયનના પુત્ર આમડ કે આમ્રભટને આપે છે[3] ત્યારે સોમેશ્વરે વિ. સં ૧૨૮૭માજ લખેલી આબુના તેજપાલ મંદિરની પ્રશસ્તિમા ચન્દ્રાવતીના પરમાર ધારાવર્ષે 'કોકણના રાજાની પત્નીઓને રોવરાવી' એમ લખીને એ યશ ધારાવર્ષને આપ્યો છે[4] આ ધારાવર્ષ તે માળવાના બલ્લાલને મારનાર

---

૧ હેમચન્દ્રે પણ માથુ કાપી નાખ્યાનુ લખ્યુ છે-કુ ચ સ ૬ શ્લો.૭૦

૨ મુ ગે ગ્રં ૧ ભા ૧ પૃ. ૧૮૬ અને મુ ગેઝીટીઅર ગ્ર. ૧૩ ભા. ૨ પૃ ૪૨૬-૨૮ અને ડફની ક્રોનોલોજી પૃ ૧૬૪

૩ પ્ર. ચિં વગેરેના ઉલ્લેખો પ્હેલા ટિપ્પણીમા નોધ્યા છે પણ સુ. સ નો નીચેનો શ્લોક ઉતારવો યોગ્ય છે'—

अनूपभूपो वणिजापि यस्य
यतो जित कौंकणचक्रवर्ती ॥ સ. ૨ શ્લો. ૪૩

આ વણિજ-વાણીઓ તે આબડ.

૪ धारावर्ष समजनि सुतस्तस्य विश्वप्रशस्य ।

યશોધવલનો પુત્ર છે. ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજાઓમાં ધારાવર્ષ પ્રખ્યાત રાજા થઈ ગયો છે. એના વિ. સં. ૧૨૨૦થી ૧૨૭૬ સુધીના પાંચ લેખો મળ્યા છે.[1] એ ઉપરથી તેણે બહુ લાંબુ રાજ્ય કર્યું જણાય છે. આ ધારાવર્ષ કુમારપાલનો સામન્ત હોવાથી જે લશ્કર કોંકણ ઉપર ચડી ગયું હશે તેમાં એ ગયો હોવાનો તથા ત્યાં તેણે પરાક્રમ કર્યું હોવાનો સંભવ છે. અજમેરનો ચોહાણ રાજા સોમેશ્વર જે સં. ૧૨૨૬ માં ગાદીએ બેઠા પ્હેલા પાટણમાં રહેતો હતો તે પણ આ લડાઈમાં ગયો હતો અને તેણે કોંકણના રાજાને માર્યો હતો એમ પૃથ્વીરાજ વિજયમાં લખ્યું છે.[2]

અને આંબડ પ્રબંધોનાં બીજાં કથનો ઉપરથી લાટનો અધિકારી હોય એમ જણાય છે.[3] અને એ જ કારણથી લાટના દક્ષિણ છેડા ઉપરની ચડાઈમાં એને મોકલ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. કોંકણના રાજાને મારીને લુંટ રૂપે કેટલી વસ્તુઓ આંબડ ગુજરાતમાં લઈ આવ્યો તેની નોંધ પ્રબંધોમાં આપી છે,[4] પણ એ કલ્પિત હોવાનો વધારે સંભવ લાગવાથી અહીં ઉતારી નથી. કોંકણના આ વિજયથી ગુજરાતના રાજાના હાથમાં કાંઈ નવો પ્રદેશ આવ્યો જણાતો નથી.

क्रोधाक्रान्तप्रधनवसुधानिश्चले यत्र जाताश्च्यो
तन्नेत्रारपलजलकणाः कौंकणाधीशपत्न्यः ॥

પ્રા. લે. લેખાંક ૬૪ શ્લો. ૩૬

૧ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પૃ ૭૮–૭૯

૨ એજન પૃ. ૧૪૯

૩ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૮૫ થી ૧૮૭ તથા ૧૮૭ પૃ. ની ટિ. ૩૪

૪ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૭૨ જ. ચૂ. નું કુ. ચ. સ. ૪ શ્લો. ૫૨૪–૫૨૫ તથા જિ. ગ. નો કુ. પ્ર. પૃ. ૩૯ આમા સાડીચૌદ કરોડ દ્રવ્ય, સોનાના બત્રીશ કુંભ વગેરે વસ્તુઓને દંડ કહેલ છે. પણ જો રાજાને માર્યો હોય તો એ લુંટજ કહેવાય. વળી રાજાને માર્યો હોય કે હરાવ્યો હોય પણ એ પ્રદેશમાં ગુજરાતની સત્તા તો નથીજ સ્થપાઈ એમ પ્રબંધોના વર્ણનથી તથા શિલાહાર રાજાના લેખોથી જણાય છે.

સોરઠના બંડખોર સામે ઉદયનને મોકલ્યો.

ઉપરની ત્રણ ચડાઈઓની નોંધ સમકાલીન સાધનોમાં મળે છે. પણ એ ઉપરાંત જે એક ચડાઈનો ઉલ્લેખ પાછળના પ્રબંધોમાં મળે છે તેનું અવલોકન પણ અહીંજ કરી લેવું યોગ્ય છે. પ્ર.-ચિ-(પૃ. ૧૮૩) વગેરેમા શત્રુંજયોદ્ધારના પ્રસગમાં લખ્યું છે કે એક વખત સોરઠના સુંવર[1] (બ્હારવટીઆ?) સામે ઉદયનને લશ્કર સાથે મોકલ્યો હતો. પ્ર-ચ-(શ્લો. ૪૨૯)માં કહ્યું છે કે કુમારપાલનો ભાઈ કીર્તિપાલ સોરઠ સામે ગયો ત્યારે તેને ઉદયને ખંભાતથી પોતાના લશ્કરની મદદ કરી હતી. એ ગમે તેમ હો પણ કાઠીઆવાડના એ શત્રુ સાથેની લડાઈમાં ઉદયનને વાગ્યુ અને એ વૃદ્ધમંત્રી મરવા પડ્યો પણ તેના મનમા શત્રુંજયના લાકડાના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી પથ્થરનું મદિર બધાવવાનો વિચાર રમ્યા કરતો હોવાથી તેનો જીવ જતો ન હતો ત્યારે કીર્તિપાલે એ જીર્ણોદ્ધાર વાગ્ભટ કરશે એવું કબુલ કર્યું, અને વાગ્ભટે જીર્ણોદ્ધાર વિ. સ. ૧૨૧૧ કે ૧૨૧૩ મા પૂરો કરીને ધજા ચડાવી એમ પ્રબંધોમાં લખ્યુ છે.[2] જો એ બરાબર હોય તો આ બનાવ વિ. સં. ૧૨૧૧ પ્હેલાં બન્યો હોવો જોઈએ. અને જો કે કુમારપાલના કોઈ લેખમાં કે દ્વયાશ્રય, કી-કૌ-જેવા જૂના ગ્રંથોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી પણ સોલકીઓના સામંત નડૂલના ચોહાણોના સુધાના વિ-સં-૧૩૧૯ ના લેખમાં નડૂલના ચોહાણ આલ્હણદેવે ગુર્જરેશની ઈચ્છાથી સૌરાષ્ટ્રના

---

૧ પ્ર. ચ. માં સોરઠના નવધણ સામે મોકલ્યો એમ લખ્યું છે (હે. સ. પ્ર. શ્લો. ૪૩૦)

૨ પ્ર. ચિં. મા ૧૨૧૧ ની સાલ આપી છે (પૃ. ૧૮૫), પ્ર ચ. (હે-સુ. પ્ર. શ્લો. ૬૭૨) મા ૧૨૧૩ની સાલ આપી છે. પણ જ. સૂ. ના કુ. ચ. (સ. ૮ શ્લો. ૬૪૨)મા અને જિ. ગણિના કુ. પ્ર. (પૃ. ૭૩) મા પણ ૧૨૧૧ સાલ આપી છે. ચા. મણિએ પણ એજ સાલ આપી છે. (સ. ૭)

કુટિલ કાંટાને ઉખેડી નાખ્યો એમ લખ્યું છે.[1] આ આલ્હણદેવનો કિરાડુમાથી વિ. સ. ૧૨૦૯ નો લેખ મળ્યો છે જેમાં એ પોતે કુમારપાલનો સામંત હોવાનુ સ્વીકારે જ છે.[2] વળી વિ. સં. ૧૨૧૮નો તેના પુત્ર કીર્તિપાલનો એક લેખ મળ્યો છે,[3] જેમા પણ આલ્હણે સૌરાષ્ટ્રિકોને હગાવ્યાનું કથન છે. એ જોતા સોરઠમા કોઈએ બંડ કરેલું અને તેને દબાવવા જે જે સામતો મોકલ્યા તેમા આ ચોહાણ સામત આલ્હણ પણ હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

આ ઉપરાંત પ્ર-ચિં. (પૃ. ૧૯૭-૧૯૮) માં ઉદયનના પુત્ર વાગ્ભટના ન્હાનાભાઈ દાનશૂર ચાહડને સેનાપતિ બનાવીને કુમાર પાસે સપાદલક્ષ ઉપર મોકલ્યો હતો અને તેણે બબેરા[4] નગર ઘેલો ઘાલીને લીધુ તથા કુમારપાલની આણ ફેરવી વગેરે વર્ણન છે. આ બબેરા નગરનો હજી પત્તો લાગતો નથી. મુબઈ ગેઝીટીઅરમાં કાઠી-આવાડનું બાબરીઆવાડ હોવાનો સંભવ સૂચવ્યો છે. રાસમાળા (પૃ. ૨૩૭ ટિ. ૧) માં સિંધમાં કરાંચી જીલ્લામાં જૂનું શહેર હતું એમ લખ્યું છે. સપાદલક્ષની રાજધાની તો આ વખતે અજમેરમાં હતી. વળી પ્ર. ચ.[5] માં લાટ સાથે ભંભેરીને પણ લખ્યુ છે અને એ બધા દેશો રાજાની કૃપાથી આંબડ ભોગવતો હતો એમ પણ કહ્યું છે. પરંતુ ચાહડ સંબધી આ ગડબડીઆ વર્ણનમાંથી કાંઈ ઐતિહાસિક તત્ત્વ તારવી શકાય એમ લાગતું નથી.

---

૧ यत्साहाय्य प्रतिपदमहो गूर्जरेशश्चकांक्ष ॥ सौराष्ट्रे कुटिलोमकंटक-भिदात्सुहामकीर्तिस्तदा । એ. ઈ. અ ૯ પૃ. ૭૦ શ્લો. ૩૨-૩૩

૨ પ્રા. લે સ. ન. ૩૪૬ તથા એ ઇ. અં. ૧૧ પૃ. ૪૪.

૩ એ. ઈ. અ. ૯ પૃ. ૬૮.

૪ મું. ગે. અ. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૬.

૫ પ્ર. ચં. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો, ૭૨૫, ૭૨૬.

અજમેરના રાજા વિગ્રહરાજે લીધેલો બદલો.

ગુજરાતના પ્રબંધો અને ઉત્કીર્ણ લેખો ગુજરાતના રાજાના વિજયો જ ગણાવે અને હાર વિષે મૌન રાખે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે એ માટે પાડોશી રાજ્યોના ઇતિહાસો જ જોવા જોઈએ. જે અર્ણોરાજ કે આન્નને કુમારપાલે હરાવેલો તે અજમેરના ચોહાણ રાજાના પુત્ર પ્રતાપી વિગ્રહરાજ (વીસલદેવ) ચોથા (વિ. સં. ૧૨૦૯ થી ૧૨૨૦) એ કુમારપાલને કાંઇ ન થઈ શકયું ત્યારે પિતાને હરાવવા માં કુમારપાલને મદદ કરનાર ચોહાણ સામંત આલ્હણ ઉપર ચડાઈ કરી તેના નડ્ડલને ખેદાનમેદાન કર્યું અને જાબાલીપુરને બાળ્યું; એ હકીકત બીજોલ્યાના વિ. સં ૧૨૨૬ ના સોમેશ્વરના લેખમા નોધાઈ છે.[૧]

કુમારપાલ રાસામાં ગજનીનો સુલતાન ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યાની તથા હેમાચાર્યે મોકલેલ ચક્રેશ્વરી દેવીના ચમત્કારથી સુલતાન પાછો ગયાની વાતતો તદ્દન કલ્પિત છે.[૨]

કુમારપાલના દિગ્વિજય વર્ણનની કલ્પિતતા.

વળી જયસિંહસૂરિના કુ–ચ–માં તથા તેને અનુસરીને જિન-મંડનગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં હેમચન્દ્રના એક અતિશયોક્તિ-વાળા કથનનો વિસ્તાર કરીને કુમારપાલના કરેલા જાબાલપુર, સપાદલક્ષ, કુરૂમંડલ, મગધદેશ, માળવા, પચાલ વગેરેના દિગ્વિજયનું વર્ણન કર્યું છે.[૩] એ વર્ણન કર્યા પછી પાછું સપાદલક્ષના અર્ણોરાજ

ઉપરની ચડાઈનું તથા માળવાના બલ્લાલ ઉપરની ચડાઈનુ આ પ્રબધકારો વર્ણન કરે છે એ સ્થિતિ જ દિગ્વિજયના વર્ણનને કલ્પિત ઠરાવવા માટે પુરતી છે બીજી ઐતિહાસિક મુશ્કેલીઓ તો છેજ

કુમારપાલનાં લોકોપયોગી કાર્યો

કુમારપાલના જેટલા યુદ્ધકાર્યોની નોધ પ્રબધાદિ ઐતિહાસિક સાધનોમા મળે છે તેનો સાર ઉપર ઉતાર્યો છે હવે બીજા કાર્યોમા પ્રબધ લેખકો જૈન હોઈ ને તેઓએ જૈન મદિરો, સત્રાગારો, પોષધશાળાઓ વગે બધાવવાના કામને તથા કુમારપાલના જૈન ધર્મ સ્વીકારને ઘણુ મહત્ત્વ આપ્યુ છે અને સિદ્ધરાજ પેઠે સહસ્રલિંગ સરોવર જેવુ મુખ્યત્વે લોકોપયોગી કોઈ કાર્ય કુમારપાલે કર્યું હોવાનું પ્રબધોમા નોધાયુ નથી પણ વડનગરને ફરતો કોટ (પ્રાકાર) કરાવ્યો હોવાનુ વિ સ ૧૨૦૮ની વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિમા લખેલુ છે[1] અને ઝીંઝુવાડાના કીલ્લાના જૂના ભાગમા કયાક મહ ધીઉદલ લખેલુ મળે છે, એ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો ઉદયન મત્રીએ એ કિલ્લો બધાવ્યો હશે એમ માને છે[2] આ સંદિગ્ધ કાય ઉપરાત કુમારપાલના મત્રીઓએ કરેલા કેટલાક કાર્યોની પ્રબધોમા નોધ મળે છે તે મંત્રીમડળના વર્ણન પ્રસગમા આગળ જોવાશે.

કુમારપાલનુ જૈનધર્મ તરફ વલણ

સોલકી વરાના રાજાઓ મૂળરાજના વખતથી શિવભક્ત હોવાના

ઉડ્ડીયાન, જાલધર, વગર જે દેશનામો તે વખતે જાણવામા હશે તેનો દિગ્વિજય કર્યો એમ લખી દીધુ છે હેમચન્દ્રે મહાવીર ચરિત સ ૧૨ શ્લો ૫૨ મા ભવિષ્ય કથન રીતે જે કહ્યુ છે તેનો આ વિસ્તાર છે. પ્રસ્તુત શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે—

सकौबेरीमातुरुष्क मैन्द्रीमात्रिदशापगाम् ।
याम्यामाविन्ध्यमावार्धि पश्चिमां,साधयिष्यति ॥

૧ આ પ્રશસ્તિ પ્રા. લે. મા., ભા. ૧ (લેખાક ૪૫)મા તથા ગુ ઐ. લે. ભા ૨ ન ૧૪૭ મા છે.

૨ પ્રા લે સ અવલોકન પૃ ૯૦ તથા રાસમાળા ભા ૩ પૃ. ૩૫૨,

પુરાવા મળે છે એ આપણે જોયું છે. કુમારપાલ પણ પોતાના કુલક્રમાગત ધર્મનો અનુયાયી હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જૈનપ્રબંધોના કહેવા પ્રમાણે હેમચન્દ્રાચાર્યના ઉપદેશથી કુમારપાલે વિ. સં. ૧૨૧૬માં જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.[૧] પ્ર. ચિ. ના શબ્દોમાં રાજાએ પરમાર્હતનું[૨] બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું અને જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યા પછી એ ધર્મનાં

છે.[1] એટલે મધ્યકાલીન રાજ્યોની આવકનાં સાધનોમાં આ અપુત્રિકાધનનો પણ સમાવેશ થતો એમાં સંદેહ નથી. પણ આવાં વિરલ દાનપત્રમાં જ એનો ઉલ્લેખ મળે છે એ જોતાં આ રિવાજ, બધાં મધ્યકાલીન રાજ્યોમાં સામાન્ય ન હોવો જોઇએ. વળી અપુત્રિકા ધનનો અર્થ જૈનપ્રબંધોમાં કરેલો છે તેવો જ આ લેખમાં કરેલો છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે સ્મૃતિઓ આ બાબતમાં જે કહે છે તે એ છે કે ઔરસ પુત્ર, પુત્રિકાપુત્ર, દત્તક વગેરે બાર જાતના પુત્રક પ્રકારમાંથી એક પણ જાતનો પુત્ર વારસ ન હોય તો પછી પત્ની, દીકરીઓ, માબાપ, ભાઈ ઓ, ભાઈ ઓના પુત્રો, સગોત્રીઓ, મશીઆઈ, ફૂઇઆઈ, વગેરે ભાઈ ઓ, ગુરૂ, શિષ્ય વગેરેમાંથી એક પછી એક જે હોય તેને વારસો મળે એ કોઈ ન હોય તો શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય બધા બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપવું પણ રાજાએ ન લેવું એમ મનુ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે.[2] અને બીજા વર્ણોનું ધન ઉપર કહેલામાંથી કોઈ પણ જાતનો વારસ નહોય તો રાજાએ લઇ લેવું એમ મનુ કહે છે.[3] અર્થ શાસ્ત્રમાં ટુંકામાં પણ નિયમ તો એજ આપ્યો છે.[4] પણ પત્નીનું નામ વારસોનાં નામોમાં લખ્યું નથી એટલું જ નહિ પણ બ્રાહ્મણ શિવાયના વર્ણોમાં જો વારસ ન હોય તો સ્ત્રીના ભરણ પોષણ માટે તથા મરનારની ઉત્તરક્રિયા માટે યોગ્ય રકમ રાખી બાકીનું રાજાએ લઈ લેવું એવું પણ એક વચન અર્થશાસ્ત્રમાં છે.[5] જો કે અર્થશાસ્ત્રનું આ વચન ધર્મશાસ્ત્રનાં ઉપર કહેલાં વચનો જેટલું સ્પષ્ટ નથી. અને

---

૧ જુઓ એ. ઇ. ગ્ર. ૩ પૃ. ૨૬૬ તથા પ્રા. લે. મા. ન ૧૨મા અપુત્રિકા ધન શબ્દ વાપર્યો છે.

૨ જુઓ મનુઅ. ૯ શ્લો. ૧૫૮ થી શ્લો. ૧૮૮ અને યા. અ. ૨ શ્લો. ૧૨૮ થી ૧૩૬.

૩ મનુ અ. ૯ શ્લો. ૧૮૯.

૪ જુઓ અર્થશાસ્ત્ર અ. ૩ અ. ૫ પ્ર. ૬૦.

૫ એજન.

એ ઉપર ઐતિહાસિક નિર્ણયનો આધાર ન રખાય પણ શાકુન્તલમા[1] "એક શેઠીઓ અપુત્ર મરી ગયો છે માટે તેનું ધન રાજ્યમા આવવુ જોઈએ" એવુ કથન છે અને કુમારપાલ સંબધી જૈન પ્રબધોમા અપુત્રિકા ધન રાજ્યમા જપ્ત કરવાનો નિયમ રઘુનન્દનના કાળથી ચાલ્યો આવતો હોવાનું જે વર્ણન મળે છે તેને બૌદ્ધ જાતકમાળા[2] અને ઉપર ઉલ્લેખેલુ શાકુંતલનાટકનુ કથન ટેકો આપે છે એ જોતા ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ તો અતિવિરલ પ્રસગે કોઈજ વારસ તરીકે ન મળે ત્યારે રાજ્યમા ધન જાય એવો હોવા છતા પણ વ્યવહારમા કદાચ, સર્વત્ર નહિ તો કેટલાક પ્રદેશોમા રાજ્યની આવકના સાધન તરીકે આ નિયમ વપરાઈને માણસ અપુત્ર મરી જાય કે તરત રાજના માણસો એની મીલકતનો કબજો લેવા દોડે એવા સખ્તરૂપમા ચાલતો હોય[3] અથવા એ નિયમની ક્રૂરતા બતાવવા માટે અને કુમારપાલની મહત્તા બતાવવા માટે જૈન પ્રબધોમા આવુ વર્ણન કર્યુ હોય ખરેખર શુ હશે એ નક્કી કહેવુ મુશ્કેલ છે ઔરસ પુત્ર સિવાયના વારસાના બીજા હકદારોનો ધર્મશાસ્ત્રે સ્થાપેલો અને ઘણા કાળથી ચાલ્યો આવતો નિયમ સાવ કોરે મુકી દેવામા આવે એ મનાવુ મુશ્કેલ છે અને જો એક સ્થળે એવો રિવાજ સહેનાઈથી ચાલુ થઈ શકે અને લોકો સહન કરી લીએ તો બીજા રાજાઓ આવકના આવા મોટા સાધનનો ઉપયોગ કરવાનું ભૂલે એ પણ અસભવતુ

1 શાકુંતલ અ ૬

2 શ્રાવસ્તીના અપુત્ર શેઠીઆનુ ધન રાજ્ય મહેલમા જતુ બૌદ્ધજાતક કથામા વર્ણવાયુ છે (સયુત્ત નિકાય ભા ૧ પૃ ૯)

3 જુઓ મોહ પરાજય અ ૩ નુ વચન કે—

कुबेरस्वामी निष्पुत्र इति तल्लक्ष्मीर्नरेन्द्रगृहानुपतिष्ठते ।

આમા પુત્ર એટલે ઔરસ પુત્ર એમજ અર્થ લાગે છે અને બીજો કોઈ વારસ છે કે નહિ એ પ્રસંગ નથી કરવામા આવતો એજ રીતે જુઓ દ્વયાશ્રય સ ૨૦ શ્લો ૯૯મા પણ અપુત્ર વિધવાનુ ધન રાજા લીએ છે એટલુજ કથન છે

નથી એટલે મને તો એમ લાગે છે કે શાકુંતલના વચનને આધારે—જો કે એ વચન પણ સ્મૃતિનુ નથી એક નાટકનું છે એ યાદ રાખવાની જરૂર છે, કેટલાક કહે છે તેમ પશ્ચિમ હિંદમા કે ગૂર્જર પ્રતિહારના ઉત્કીર્ણ લેખના આધારે હુ ધારૂ છુ તેમ ગૂર્જરોમા, તે દ્વારા ગૂર્જર પ્રતિહારોમા અને ગુજરાતમા વારસાના ધર્મશાસ્ત્રોક્ત નિયમનુ પાલન કરવામા રાજ્યની આવકની દૃષ્ટિથી[1] વારસાના કેટલાક દૂરના હક્કદારોની કાંઇક અવગણના થતી હોય એવો સંભવ છે. અને કુમારપાલે ધર્મશાસ્ત્રોક્ત મૂળ નિયમનો બીજાં રાજ્યોનાં ધોરણને અનુસરી બરોબર અમલ કરવાનો હુકમ કાઢયો હોય અને એ માર્ગે કુમારપાલને વાળવામા હેમચન્દ્ર જેવા જૈન આચાર્યનો કાંઇક હાથ હોય એટલુ માનવામા વાધો નથી લાગતો. સિદ્ધરાજે જેમ સોમેશ્વરના યાત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતો કર છોડી દીધો તેમ કુમારપાલે આ કર છોડી દઈને લોકો ઉપરથી કરનો બોજો ઓછો કર્યો.

હિંસા મદ્યપાન માંસાહાર વગેરેની બન્ધી

આ અપુત્રિકા ધનના ત્યાગની વાત જરા વિસ્તારથી ચર્ચી છે, તે એ પ્રશ્નની આર્થિક ઉપયોગિતાના[2] કારણથી. હવે જૈન ધર્મની અસરથી અથવા પ્રબધોના શબ્દોમા હેમસૂરીના બોધની અસરથી રાજાએ હિંસાનીબધી, માંસાહારનીબધી, મદ્યપાનની બન્ધી વગેરે જે જે સુધારાઓ કર્યા તેનું ટુકામાં અવલોકન કરી લઇએ. રાજાએ પોતે કરેલા માંસના ત્યાગનું મહત્ત્વ સમજવા માટે એ વખતે રજપૂતોમા માંસભક્ષણનો રિવાજ સામાન્ય હતો એ ધ્યાનમાં રાખવું

[1] આધુનિક મૃત્યુકર (Death duty) ને મળતો કાંઈક કાયદો ગુજરાતમા ચાલતો હોય અને તેને પ્રબધકારોએ આવુ રૂપ આપ્યું હોય એ પણ અસંભવિત નથી.

[2] રાજ્યની આવકના સાધન તરીકે આ અપુત્રિકા ધનની ચર્ચા યુ. એન. ઘોસાલે contributions to the History of Hindu Revenue system (1929) નામના પુસ્તકમા (પૃ. ૧૧૨-૧૧૩ તથા ૨૩૫ થી ૨૩૭)માં કરી છે

જોઈએ. મોહપરાજય (અં. ૪) માં વિસ્તારથી કુમારપાલના પૂર્વજો હમેશાં ખાતા અને કુમારપાલે પોતે પણ દેશાન્તરમાં રખડતી વખતે એના ઉપર નિભાવ કરેલો એમ લખેલું છે. મદ્યપાનનો રિવાજ પણ એ વખતે ઘણો સામાન્ય હતો. મોહપરાજય (અં.૪) માં યાદવોનો તથા ચાવડાઓનો મદ્યપાનને પરિણામે નષ્ટ થયેલા વંશો તરીકે દાખલો આપ્યો છે. પુરૂષોજ નહિ પણ રાજાઓની રાણીઓ પણ સોનાના પ્યાલાઓ (ચષક) માં મદ્યપાન કરતી હતી એમ બિલ્હણે[1] તથા અભિલષિતાર્થ ચિંતામણિમાં સોમેશ્વરે લખ્યું છે. અને આ લેખકો કર્ણાટકની વાત કરે છે માટે એ રિવાજ કર્ણાટકમાં જ હતો અને બીજે નહોતો એમ માનવાનું કારણ નથી.

ત્રીજા વેશ્યા તથા પરદારાગમનના ત્યાગ વિષે વિશેષ લખવાનું નથી પણ કુમારપાલના સમયના કવિ રામચન્દ્રે "પરદારાગમન કરનારને તો ન્યાયી રાજા શિક્ષા કરે છે એટલે વેશ્યા ન હોય તો કામાર્ત માણસો બીચારા કયાં જાય?" એમ લખ્યું છે.[2] આ વચન ઘણું સૂચક છે. મોહપરાજયમાં એને મળતું વચન છે.[3] કુમારપાલથી કે પાછળના કોઈ સુધારકથી આ સ્થિતિમાં સુધારો થઈ શકયો નથી.

ઘૂતનો ત્યાગ—આ દુર્ગુણ પણ છેક મહાભારતના વખતથી આ દેશમાં ખાસ કરીને રાજાઓમાં બહુ વ્યાપક હતો. મોહપરાજયમાં લખ્યું છે કે ઘૂતના કલહને પરિણામે કોઇના હાથ પગ કપાઈ ગયા છે, કોઈની આંખ ગઇ છે, અને કોઇ નાગા ફરે છે, ઘરમાં ગમે તેવું નજીકનું મરણ થઈ જાય પણ ઘૂત રમનારા એ છોડે નહિ.[4]

આવાં દુષ્ટ વ્યસનોમાં રાજકુમારો કેટલા ફસેલા હતા એ મોહપરાજય (અં. ૪ પૃ. ૮૮) માં મેવાડના રાજાનો કુમાર, સોરઠના રાજાનો ભાઈ, ચન્દ્રાવતીનો રાજા, નડુલના રાજાનો ભત્રીજો, ગોધ્રાના રાજાનો ભત્રીજો, ધારના રાજાનો ભાણેજ, અજમેરના રાજાનો મામો, કોકણના રાજાનો ઓરમાન ભાઈ, કચ્છના રાજાનો સાળો, મારવાડના રાજાનો દોહિત્રો અને સોલંકી રાજાનો કાકો એટલા રાજકુમારોને ઘૂતરમતા વર્ણવ્યા છે, એ ઉપરથી સમજાશે.

અહિંસાનો પ્રચાર.

રાજાના દાખલાથી કાંઈક, તો કાંઇક એના હુકમથી કુમારપાલના વખતમાં આ અવગુણો કાંઈક દબાયા હોય એવો સંભવ મનાય પણ જૈનધર્મને જેનો અતિ આગ્રહ છે તે અહિંસા સબંધી રાજાના હુકમો સખત હોવા જોઇએ એ સ્વાભાવિક છે. એ વિષે હેમચન્દ્ર લખે છે કે[1] "ખાટકીઓથી થતી હિંસા બંધ કરી તથા શીકારીઓથી થતી હિંસા બંધ કરી. દેવતાઓને મળતા બકરાઓના બલિ પણ પણ બંધ કર્યા અને માંસાદિના વેચાણથી જેની આજીવિકા ચાલતી હતી તેની આજીવિકા બંધ થતાં તેઓને રાજાએ ત્રણ વર્ષનું ધાન્ય આપ્યું."

જો કે આ ઓછું નથી અને ધાર્મિક જુસ્સાવાળો રાજા આટલું કરે એ સમજી શકાય ખરું પણ પ્રબંધોમાં કુમારપાલના હિંસાની બંધીના અમલ સબંધી હાસ્યાસ્પદ અતિશયોક્તિવાળુ પણ વર્ણન મળે છે. દા. ત. પ્રબંધોમાં લખ્યું છે કે "સપાદલક્ષના એક અવિવેકી

એંશીહજાર ગાયો તથા દશલાખ ઘોડાઓને ગાળેલુ પાણી પાવામાં આવતું "[૧] આ લખાણો જૈન કવિસાધુઓની ધાર્મિક ઘેલછાવાળી કલ્પનાનુજ પરિણામ લાગે છે અલબત્ત એના શ્રોતાઓ આવી વાતો યે માનતા હોવાનો સભવ છે. પણ કુમારપાલના વખતમાં જાું કે માંકડ મારવા માટે બધી માલ મિલ્કત લુટાઇ જાય અથવા ક્ષેત્રપાલને માસનુ નૈવેદ્ય ધરવા માટે માણસનો જીવ લેવામા આવે[૨] એવી સ્થિતિ હોવાની કલ્પના વાચનારે નજ કરવી. પ્હેલુ તો કુમારપાલના રાજ્ય અમલના છેલ્લાં ૧૨ કે ૧૪ વર્ષ દરમિયાન જ એને જૈનધર્મના અહિંસા વગેરે વ્રતો તરફ વલણ થયુ હોવાનુ પ્રબધો કહે છે. વળી કુમારપાલના પુષ્કળ ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા હોવા છતા હિંસાની બધીને લગતો એનો પોતાનો તો એક પણ ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો નથી જે બે લેખો હિંસા પ્રતિબધક મળ્યા છે તેમાનો એક મારવાડના છેક દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા રત્નપુર ગામના શિવમદિરમાથી મળ્યો છે જેમા લખ્યું છે કે "કુમારપાલના સામત રત્નપુરના માલિક પુનપાક્ષ દેવની મહારાણી ગિરિજાદેવીએ પ્રાણીઓને અભયદાન આપવા માટે શભુની કૃપાથી મળેલ રત્નપુર ચોરાશીમા દરેક માસની એકાદશીએ, ચૌદશે, અમાસે, અને પુનમે કોઈપણ જાતની હિંસા ન કરવી એવું શાસન કાઢયું છે."

આવાં દુષ્ટ વ્યસનોમાં રાજકુમારો કેટલા ફસેલા હતા એ મોહપરાજય (અં. ૪ પૃ. ૮૮) માં મેવાડના રાજાનો કુમાર, સોરઠના રાજાનો ભાઈ, ચન્દ્રાવતીનો રાજા, નડુલના રાજાનો ભત્રીજો, ગોધ્રાના રાજાનો ભત્રીજો, ધારના રાજાનો ભાણેજ, અજમેરના રાજાનો મામો, કોકણના રાજાનો ઓરમાન ભાઈ, કચ્છના રાજાનો સાળો, મારવાડના રાજાનો દોહિત્રો અને સોલકી રાજાનો કાકો એટલા રાજકુમારોને દ્યૂતરમતા વર્ણવ્યા છે, એ ઉપરથી સમજાશે.

અહિંસાનો પ્રચાર.

રાજાના દાખલાથી કાંઈક, તો કાંઇક એના હુકમથી કુમારપાલના વખતમાં આ અવગુણો કાંઈક દબાયા હોય એવો સંભવ મનાય પણ જૈનધર્મને જેનો અતિ આગ્રહ છે તે અહિંસા સબંધી રાજાના હુકમો સખત હોવા જોઇએ એ સ્વાભાવિક છે. એ વિષે હેમચન્દ્ર લખે છે કે[1] "ખાટકીઓથી થતી હિંસા બંધ કરી તથા શીકારીઓથી થતી હિંસા બંધ કરી. દેવતાઓને મળતા બકરાઓના બલિ પણ પણ બંધ કર્યા અને માસાદિના વેચાણથી જેની આજીવિકા ચાલતી હતી તેની આજીવિકા બંધ થતાં તેઓને રાજાએ ત્રણ વર્ષનું ધાન્ય આપ્યું."

જો કે આ ઓછું નથી અને ધાર્મિક જુસ્સાવાળો રાજા આટલું કરે એ સમજી શકાય ખરૂં પણ પ્રબંધોમા કુમારપાલના હિંસાની બંધીના અમલ સબંધી હાસ્યાસ્પદ અતિશયોક્તિવાળું પણ વર્ણન મળે છે. દા. ત. પ્રબંધોમાં લખ્યું છે કે "સપાદલક્ષના એક અવિવેકી શેઠીઆએ હાથમા ચોળીને એક જૂને મારી નાખી અને અમારિનો અમલ કરાવનાર અમલદારને આ વાતની ખબર પડતાં એ શેઠીઆને રાજા પાસે ઉભો કર્યો એટલે રાજાએ તેનુ સર્વસ્વ લુટી લઈ તેમાંથી યૂકાવિહાર કરાવ્યો."[2] અને "રાજ્યના અગીઆરસો હાથીઓ,

---

૧ દ્વયાશ્રય સ. ૨૦.
૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૯૨.

એંશીહજાર ગાયો તથા દશલાખ ઘોડાઓને ગાળેલુ પાણી પાવામાં આવતુ."[૧] આ લખાણો જૈન કવિસાધુઓની ધાર્મિક ઘેલછાવાળી કલ્પનાનુજ પરિણામ લાગે છે અલબત્ત એના શ્રોતાઓ આવી વાતો યે માનતા હોવાનો સંભવ છે. પણ કુમારપાલના વખતમાં જુંકે માંકડ મારવા માટે બધી માલ મિલ્કત લુટાઇ જાય અથવા ક્ષેત્રપાલને માંસનું નૈવેદ્ય ધરવા માટે માણસનો જીવ લેવામા આવે[૨] એવી સ્થિતિ હોવાની કલ્પના વાંચનારે નજ કરવી. પ્હેલુ તો કુમારપાલના રાજ્ય અમલનાં છેલ્લા ૧૨ કે ૧૪ વર્ષ દરમિયાન જ એને જૈનધર્મના અહિંસા વગેરે વ્રતો તરફ વલણ થયુ હોવાનુ પ્રબધો કહે છે. વળી કુમારપાલના પુષ્કળ ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા હોવા છતાં હિંસાની બધીને લગતો એનો પોતાનો તો એક પણ ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો નથી જે બે લેખો હિંસા પ્રતિબધક મળ્યા છે તેમાનો એક મારવાડના છેક દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા રત્નપુર ગામના શિવમદિરમાંથી મળ્યો છે જેમા લખ્યું છે કે "કુમારપાલના સામત રત્નપુરના માલિક પૂનમાક્ષ દેવની મહારાણી ગિરિજાદેવીએ પ્રાણીઓને અભયદાન આપવા માટે શભુની કૃપાથી મજેલ રત્નપુર ચોરાશીમા દરેક માસની એકાદશીએ, ચૌદશે, અમાસે, અને પુનમે કોઈપણ જાતની હિંસા ન કરવી એવું શાસન કાઢયુ છે" આ લેખ સવત વગરનો છે.[૩]

બીજા કિરાડુ (જોધપુર રાજ્ય)ના વિ. સ. ૧૨૦૯ ના લેખમાં કુમારપાલના સામત આલ્હણદેવે "દરેક માસની અષ્ટમી, એકાદશી, તથા ચતુર્દશીને દિવસે કોઇપણ પ્રકારના જીવને ન મારવાની આજ્ઞા

૧ જુઓ કુ. પ્ર. પૃ. ૬૦ યુવાન ચુઆરો ઘોડાને તથા હાથીઓને ગાળીને પાણી પાવાની વાત મેલાપોના શીલાદિત્ય માટે લખી છે જુઓ વી. સ્મીથની અર્લીહીસ્ટરી ઑફ ઇન્ડીઆ આ. ૩ પૃ. ૩૨૪.

૨ નડુલની કોઈ સ્ત્રીએ માંસનું નૈવેદ્ય ક્ષેત્રપાલને ધરાવ્યુ એ સાભળીને ત્યાના સામત કેલ્હણે કુમારપાલનો ક્રોધ શાત કરવા માટે તે સ્ત્રીના ધણીને મારી નાખ્યો એવી વાત કોઇ પ્રબધમાથી મું. ગે. (ગ્ર. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૧૯૩)મા- ઉતારી છે.

૩ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાક ૩૪૫.

કરી છે અને એ હુકમનો ભંગ કરનારનો પાંચ દ્રમ્મ (સવાથી દોઢ રૂપીઓ) દંડ થશે," એવું શાસન કાઢ્યું છે વળી 'જો અપરાધી રાજાનો સેવક હોય તો તો દંડ એકજ દ્રમ્મ થશે' એમ ઉમેર્યું છે[1]

ઉપરના બેય લેખો તળ ગુજરાતની બ્હારના છે એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે વળી કયા પ્ર ચિ ની જૂ મારવા માટે સર્વસ્વ લુંટી લેવાની વાત અને કયા અમુક દિવસોએજ હિંસા ન કરવી અને કોઈ કરે તો એનો પાંચ કે એક દ્રમ્મ (સવા–દોઢ રૂપીઆ કે ચાર છ આના) જેટલો દંડ[2] આ ઉત્કીર્ણ લેખોના પુરાવાથી કુમારપાલના વખતમાં જૈન અમારિને પરિણામે કાંઇ ખાસ જુલમ નહોતો થતો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે પ્રબંધોની ધર્મધેનત્વપ્રેરિત અતિશયો-ક્તિઓ માનવામાં કેટલું સાવધાન રહેવાની જરૂર છે એનો પણ આ સારો દાખલો છે

કુમારપાલે રીતસર જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો કે માત્ર જૈનધર્મ તરફ તેને સમભાવજ હતો એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે હેમ ચન્દ્રાચાર્ય પાસે ધર્મોપદેશની કુમારપાલે માગણી કરી અને આચાર્યે જૈનધર્મનો ઉપદેશ કર્યો તથા તેમનો ઉપદેશ સાંભળીને રાજાએ જૈન વ્રતો ગ્રહણ કર્યાં એમ ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ મહાવીર ચરિત (સ ૧૨), દ્વયાશ્રય (સ ૨૦) વગેરે સમકાલીન હેમચન્દ્રા ચાર્યના પોતાના તથા મોહપરાજય કુમારપાલ પ્રતિબોધ જેવા નિકટ સમયના જૈન ગ્રન્થોમાં તથા પાછળના કુમારપાલ સબંધી અનેક ગ્રન્થોમાં લખ્યું છે વળી જૈનેતરનો લખેલો જે એકજ કીર્તિકૌમુદી ગ્રંથ મળ્યો છે તેમાંયે એને 'જૈનધર્મમાં પ્રેમવાળો કહ્યો છે[3] પણ

૧ એજન લેખાંક ૩૪૬

૨ वीतरागरतेयस्य मृतवित्तानि मुञ्चत ।
देववत्यव नृदेवस्य युक्ताभूदमृतार्थिता ॥

કી કૌ મ ૨ શ્લો ૪૩

કુમારપાલના ઉત્કીર્ણ લેખોમા એને માટે "શકરના વરદાનથી જ જેને પ્રૌઢપ્રતાપ મળ્યો છે"[1] એવા શબ્દો મળે છે એ ઉપરથી ઘણા વર્ષો પ્હેલા શ્રી કેશવ હ્રષદ ધ્રુવે, પ્રિયદર્શિનાની પ્રસ્તાવના (પ્રથમાવૃત્તિ પૃ ૭૨) મા "જૈનધર્મીઓ પ્રત્યે સદ્ભાવ બતાવનાર પરમ માહેશ્વર કુમારપાલ સોલકીને જૈનબધુઓ પરમ આર્હત માને છે" એ રીતે લખ્યુ છે આ અભિપ્રાયની વિરૂદ્ધ હેમચન્દ્રાચાર્ય વગેરેના ગ્રન્થોના શબ્દો ઉપરાત વિ સ ૧૨૨૧ના જાલોરના લેખના "પ્રભુશ્રી હેમસૂરિએ જેને ઉપદેશ આપ્યો છે એવા પરમાર્હત કુમારપાલ દેવે કરાવેલા શ્રીકુવરવિહાર નામના જૈનચૈત્યમા"[2] વગેરે શબ્દોને જિન વિજયજી મુકે છે અને શિવભક્તને શોભે એવા ઉત્કીર્ણ લેખોમા આવતા ઉપર કહેલા વિશેષણો માટે ખુલાસો કરે છે કે "કુમારપાળે પૂર્ણ રીતે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો ન હતો તે સમયના આ લેખો છે અને પ્રથમાવસ્થામા એ નૃપતિ શૈવજ હતો માટે આવા વિશેષણો લગાડાય તે યોગ્યજ છે બીજુ આવા વિશેષણો ચૌલુક્યોના કુલક્રમાગત આવેલા હોય એમ જણાય છે, એટલે પરમાર્હત થયા છતા એ વિશેષણોને ત્યાગ કરવાનું કારણ નથી "[3] ખુલાસાની આ બેય દલીલો લેખોનાજ નીચેના પુરાવા આગળ જો કે ટકી શકતી નથી

(૧) શ્રી કે હ ધ્રુવે જે લેખોનો હવાલો આપેલો તે લેખો વિ સ. ૧૨૦૭ અને ૧૨૦૯ના હોઈને કુમારપાલના જૈનધર્મ સ્વીકારની જે સાલ મનાય છે તે વિ સ. ૧૨૧૬ પ્હેલાના છે એ વાત ખરી પણ બીજા તે પછીના લેખોમા દા. ત વિ સ ૧૨૨૦ના

---

૧ पार्वतीपतिवरलब्धप्रौढप्रतापश्रीकुमारपालदेव कल्याणविजय राज्ये, અથવા उमापतिवर लब्धप्रसादप्रौढप्रताप વગેરે.

પ્રા. જૈ. લે સ લેખાક ૩૪૫-૩૪૬.

૨ જુઓ પ્રા જૈ લે મા લેખાક ૩૫૨.

૩ પ્ર જૈ લે સ પૃ ૨૪૭

ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર)ના કુમારપાલના લેખમા[1] તથા શાંતિસૂરિના પ્રાકૃત ગ્રન્થની છેક ૧૨૨૫ માં લખાયેલ હાથપ્રતના અન્તમાં એજ "ઉમાપતિવર લબ્ધ પ્રૌઢપ્રતાપ" શબ્દો મળે છે[2] આ પુરાવા આગળ પ્હેલી દલીલ તો નહિ ટકે અને (૨) "મૂળરાજથી આરભી સોલકી રાજાઓ શિવભક્ત હતા" એ વાત માની પણ ઉપર લેખોમાંથી ઉતારેલુ વિશેષણ તો કુમારપાલેજ પોતાને માટે પ્હેલુ યોજ્યું છે. એટલ બીજી દલીલ પણ નહિ ટકે.

શિવભકિત ત્યજ્યા વગર જૈનધર્મનો સ્વીકાર.

છતા વિ. સ. ૧૨૨૧ના જાલોરના લેખના તથા હેમચંદ્ર વગેરેના પુરાવાને કાઢી નાખી શકાય એમ નથી. કુમારપાલે જૈનધર્મને કે જૈનધર્મના અહિંસાદિ સિદ્ધાન્તોને બીલકુલ ન સ્વીકાર્યા હોય તો હેમચન્દ્ર જેવા કુમારપાલના સમકાલીનથી તથા યશઃપાલ જેવા અજયદેવના સમકાલીનથી કુમારપાલ જૈનધર્મી હતો એમ લખી શકાય નહિ, એ દલીલ બહુ પ્રબલ છે. એટલે કુલક્રમાગત શિવભક્તિનો ત્યાગ કર્યા વગર જૈનધર્મનો જેટલો સ્વીકાર શકય હોય તેટલો કુમારપાલે કર્યો હતો એમજ નિર્ણય ઉપર આવવું યોગ્ય છે.

કુમારપાલની ઉગ્ર શિવભકિતના પુરાવા

"શિવની કૃપાથી પોતાને પ્રતાપ મળ્યો છે." એવું પોતાના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કોતરાવનાર કુમારપાલમાં શિવભક્તિ પ્રખર હોવી જોઈએ એ દેખીતુ છે; આવી ભક્તિ પ્રથમાવસ્થામાં હતી અને પછી નહોતી એમ કહેવુ પણ મુશ્કેલ છે. કારણ કે પાછળા સમયના લેખોમાં પણ એ શબ્દો છે જ; એટલુ જ નહિ પણ વિ. સં. ૧૨૨૫માં સોમનાથના મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર તે મંદિરના પાશુપતાચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિ પાસે કરાવી એ મદિરનુ આચાર્યપદ વંશપરપરા માટે તેને આપવા સાથે બ્રહ્મપુરી નામના ગામનુ દાન આપતી વખતે એ

૧ જુઓ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૩૪૧

૨ શાતિસૂરિએ લખેલ પ્રાકૃત પૃથ્વી ચન્દ્રચરિત્રની સં.૧૨૨૫મા લખાયેલ હાથપ્રત. જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રન્થ સૂચી પૃ. ૧૭.

આચાર્ય તરફ ઘણી પૂજ્ય વૃત્તિ કુમારપાલે દર્શાવી હોવાનુ પાટણના ભદ્રકાળીના મદિરમાથી મળી આવેના ભાગેલા શિનાલેખના શબ્દોથી જણાય છે એ લેખમા કહ્યુ છે કે '[1]ભાવ બૃહસ્પતિ નામના મદિરના આચાર્યે સોમનાથના દેવાલયને જીર્ણ થયેલુ જોઇને રાજાને એનો ઉદ્ધાર કરવાનું કહ્યુ " કુમારપાળના સમયના લેખના આ સ્પષ્ટ શબ્દો જોતાં પ્ર-ચિ-વગેરે પાછળના પ્રબધોમા હેમચન્દ્રની સૂચનાથી કુમારપાલે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોવાનું જે લખ્યુ છે[2] તે પ્રબધકારોની સ્વધર્મપ્રભાવક કપોલકલ્પના જ છે અલબત્ત હેમચન્દ્રે અનુમતિ આપી હોય એ સભવ છે બાકી સોમનાથના જીર્ણોદ્ધારની પ્રેરણા કરનાર તો એ મદિરના આચાર્ય ભાવબૃહસ્પતિ જ સ્વાભાવિક પણ એ જ વાત છે એ મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પણ એ શિના લેખમા કહ્યા પ્રમાણે ભાવબૃહસ્પતિની દેખરેખ નીચે થયો અને કામ પૂરૂ થયા પછી જૈનપ્રબધો કહે છે તેમ સોમનાથની યાત્રા કુમારપાલે કરી[3] ત્યારે 'કૈલાસ જેવુ સોમનાથનું નવુ મદિર જોઈને રાજા બહુ હર્ષ પામ્યા અને કહ્યુ કે 'તને અને તારા પુત્રપૌત્રાદિને આચદ્રતારક આ ગડપણ (આચાર્યપદ) આપ્યુ છે' વળી ભાવ બૃહસ્પતિને અલકારો આપ્યા ગળામા હાથ નાખીને તેને ભેટ્યા, પ્રણામ કર્યા અને પોતાના હાથમાથી વીંટી કાઢીને તેને આપી[4]

---

१ गडो भावबृहस्पति स्मररिपोरुद्वीक्ष्य देवालय जीर्ण भूपतिमाह देवसदन प्रोद्धर्त्तुमेतद्वच ।

વલ્લભી સ ૮૫૦ (વિ સ ૧૨૨૫)નો ભદ્રકાળીના મદિરમાથી મળેલો લેખ ભાવનગર ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ ૧૮૭ શ્લો ૧૧

૨ જુઓ પ્ર ચિ પૃ ૧૭૬

૩ એજન પૃ ૧૭૭

૪ दत्त्वालकरण करेण तु गले मुक्त्या प्रणम्याग्रत ।
उत्तार्यात्ममहत्तम निजतमामुच्छिद्य मुद्रामदात्
स्थान सभ्यपुराणपद्धतियुत निस्तन्त्रभक्त्यव्ययम् ॥ श्लो १३

તે જૈન મંદિરો પણ બંધાવે એ સ્વાભાવિક છે.

કુમારપાલનાં જૈન મંદિરો

દ્વયાશ્રય (સ. ૨૦) માં લખ્યું છે કે "કુમારપાલે કારીગરોને મોકલીને કેદારેશ્વરનાં ખંડિત થયેલાં મંદિરને સમરાવવાની તથા સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની અમાત્ય વાગ્ભટને આજ્ઞા કરી, પછી અણહિલ પાટણમાં તથા દેવ પાટણમાં પાર્શ્વનાથનાં મંદિરો કરાવ્યાં તથા પાટણમા કુમારપાલેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું."

હેમચન્દ્રના ઉપરના સાદા વર્ણનનો પાછળથી ઘણો વિસ્તાર થયો છે. મોહ પરાજય (અં. ૪ પૃ. ૯૩–૯૫)માં લખ્યું છે કે કુમારપાલે ત્રિભુવન વિહાર બંધાવ્યો અને પોતે પ્હેલાં માંસ ભક્ષણ કરેલું તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે દાંતની સંખ્યા જેટલા–બત્રીશ વિહારો કરાવ્યા. પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૯૧)માં પણ આ વાત છે. પણ એ ઉપરાંત જુદા જુદા દેશમાં મળીને ૧૪૪૦ વિહારો કરાવ્યા એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૮૨)માં લખ્યું છે. જ્યારે કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં લખ્યું છે કે પાટણમાં કુમારપાલવિહાર બંધાવ્યુ પછી ત્રિભુવન વિહાર બંધાવ્યુ અને તે ઉપરાંત પાટણમાં જ બીજાં ૨૪ મંદિરો બંધાવ્યાં અને પાટણ બ્હાર તો અસંખ્ય મંદિરો બંધાવ્યાં. આ કથનોમાં અતિશયોક્તિ સ્વાભાવિક છે. પણ કુમારપાલના જૈન ધર્મ તરફ વલણવાળા સામંતોએ, જૈન મંત્રીઓએ તથા જૈન શ્રીમન્તોએ જુદે જુદે સ્થળે કરાવેલાં જૈન મંદિરોની સંખ્યા મોટી હોવાનો સંભવ છે. ઉત્કીર્ણ લેખોમાથી ફક્ત વિ. સં. ૧૨૨૧

વિ. સં. ૧૨૨૫માં લખાઈ છે; એટલે ત્રણ વર્ષ સુધી કુમારપાલ સોરઠમાં પડી રહ્યો હોય એમ માનવા કરતાં તેણે સોમનાથનું નવું મંદિર જોવા માટે બીજીવાર યાત્રા કરી હોય એમ માનવું વધારે સયુક્તિક છે. કદાચ પ્હેલી યાત્રા પ્રસંગે જ સોમેશ્વરના જીર્ણ મંદિરનો ઉદ્ધાર કરવાની વિનતિ ભાવ બૃહસ્પતિએ કરી હશે.

મંત્રીમંડળ અને સામંત વર્ગ

કુમારપાલે ગાદીએ બેઠા પછી પોતાના ઉપર પ્હેલાં ઉપકાર કરનારાઓને જે બદલો આપ્યો તેનું વર્ણન કરતા પ્ર. ચિં (પૃ. ૧૬૭) માં લખ્યું છે કે રાજાએ પ્હેલા ઉપકાર કરનાર શ્રી ઉદયનના પુત્ર શ્રી વાગ્ભટને મહામાત્ય બનાવ્યો. પણ પાછળના જયસિંહસૂરિ, જિનમંડનગણિ વગેરે પ્રબંધ લેખકો કહે છે કે ઉદયનને મંત્રીશ્રેષ્ઠ કે મહામાત્યનું પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વાગ્ભટને અમાત્ય બનાવ્યો કે બધાં રાજકાર્યોમાં અધિકાર આપ્યો.[1]

પ્ર. ચિં. ગ્રંથ વધારે જૂનો હોવાથી તેનું કથન વિશ્વસનીય ગણીને ઉદયનના મહામાત્ય પદની વાત હું કલ્પિત ગણું છુ. તેથી એ છોડી દઈને વાગ્ભટની બાબત જરા વિગતવાર જોઈએ. પાછળના પ્રબંધો એક મતે વાગ્ભટને મહામાત્ય કહે છે. એટલું જ નહિ પણ દ્વયાશ્રય (સ. ૨૦ શ્લો. ૯૧-૯૨)માં યે અમાત્ય તરીકે વાગ્ભટનો ઉલ્લેખ મળે છે. પણ ત્યા એને ઉદયનનો પુત્ર કહ્યો નથી. હવે સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમયમાં એક બીજો વાગ્ભટ પણ થઈ ગયો છે. એ સોમનો પુત્ર હતો. તેણે વાગ્ભટાલંકાર નામનો ન્હાનો સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો છે.[2] અને આ મહાકવિને તેનો ટીકાકાર સિંહદેવગણિ મહામાત્ય

---

૧ જુઓ કુ. ચ. સ. ૩ શ્લો. ૪૭૯ અને કુ. પ્ર. (પૃ. ૩૪)નું નીચેનુ વાક્ય—

राजनीतिविदा राज्ञा पूर्वोपकारकर्त्रे उदयनाय महामात्यपदं दत्तं । तत्पुत्रो वाग्भटः सकलराजकार्यव्यापारेषु व्यापारितः ।

૨ આ ગ્રન્થ નિ. પ્ર. મા કાવ્યમાળા (અં. ૪૮)મા છપાઇ ગયો છે

કહે છે.[1] પરંતુ વાગ્ભટાલંકારમાં બધે સિદ્ધરાજનો જ ઉલ્લેખ કરેલો મળે છે.[2] તથા પ્રભાવક ચરિતમાં વિ. સં. ૧૧૭૯માં એક વાહડે (ઉર્ફે વાગ્ભટે) એક જૈન મંદિર બંધાવ્યાનું વર્ણન છે,[3] તે આ વાહડ વિષે જ સંભવે છે, કારણ કે ઉદયનપુત્ર વાહડનાં ધાર્મિક કાર્યોનું વર્ણન એજ ગ્રંથમાં જુદું કરેલું છે. બધું જોતાં સિદ્ધરાજના વખતમાં આ સોમનો પુત્ર વાહડ કવિ થઈ ગયો એ ચોક્કસ. હવે કુમારપાલના વખતમાં એક વાહડ કે વાગ્ભટ મહામાત્ય હતો એ પણ ચોક્કસ છે. કારણકે દ્વયાશ્રયના કથનને વિ. સં. ૧૨૧૩ નું નાડોલનું તામ્રપત્ર સ્પષ્ટ ટેકો આપે છે.[4] પણ એ સમકાલીન લખાણોમાં વાહડના પિતાનું નામ નથી લખ્યું એટલે વિ. સં. ૧૨૧૩માં જે વાહડ કુમારપાલનો મહામાત્ય હતો તે સોમનો પુત્ર કે ઉદયનનો પુત્ર કે કોઈ ત્રીજો જ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ઉત્કીર્ણ લેખના મહામાત્ય વાગ્ભટ વિષે કશું વિશેષ જાણવાનું સાધન નથી અને સોમના પુત્ર વાગ્ભટ વિષે જે જાણવામાં આવ્યું છે તે ઉપર નોંધ્યું છે. પણ ઉદયનના પુત્ર વાગ્ભટનાં ધર્મ સંબંધી કાર્યો પ્રબધોમાં વિસ્તારથી વર્ણવાયાં છે. ઉદયનની મરતી વખતની ઈચ્છાને માન આપી વાગ્ભટે શેત્રુંજાના આદિનાથના લાકડાના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી પથ્થરનું મંદિર બંધાવી વિ. સં. ૧૨૧૧માં ધજા ચડાવી. એ ઉપરાંત શેત્રુંજાની તળેટીમાં વાગ્ભટપુર વસાવ્યું, તે શહેરમાં ત્રિભુવનપાલ વિહાર બંધાવ્યો અને દેવની પૂજા માટે બગીચાઓ કરાવ્યા વગેરે વગેરે. આ જીર્ણોદ્ધારના

---

૧ જુઓ કાવ્યાલંકાર શ્લો. ૧૪૮ ટીકા.

૨ એજન શ્લો. ૪૫, ૭૬, ૮૧, ૮૫, ૧૨૫, ૧૨૯, ૧૩૨ વગેરે.

૩ જુઓ પ્ર. ચ. શ્લો. ૬૭ થી ૭૩.

૪ જુઓ ઈ. એ. ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩ આ લેખમાંઃ—

महामात्य श्रीवाहडदेवे श्री श्री करणादौ सकलमुद्राव्यापारान्परिपन्थयति । એ શબ્દો છે.

કામમાં કુલ એક કરોડ અને સાઠ લાખનો ખર્ચ થયો એમ પ્ર. ચિ. માં કહ્યું છે.[૧]

આ વાગ્ભટના ભાઇ આંબડ–આમ્રભટના પરાક્રમનું વર્ણન કોંકણ ઉપરની ચડાઇમાં આવી ગયું છે. આ આમ્રભટે પણ પિતાની ઇચ્છાને માન આપી ભરૂચમાં શકુનિવિહાર બંધાવ્યો હતો.[૨] આ કાર્ય વિ. સં. ૧૨૧૧માં થયું એમ એક પ્રબંધકારે લખ્યું છે,[૩] ત્યારે બીજાએ સં. ૧૨૨૨માં થયું લખ્યું છે.[૪] આ આમ્રભટ ભરૂચમાં અધિકારી હોવો જોઈએ એવો તર્ક મેં ઉપર કર્યો જ છે.

ઉદયનને ત્રીજો પુત્ર ચાહડ નામે હતો; એ મંત્રી ચાહડને સેનાપતિ બનાવી સપાદલક્ષ ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યાનું વર્ણન પ્ર. ચિ. (પૃ ૧૯૭)માંથી ઉપર ઉતાર્યું છે. એ વર્ણન ઐતિહાસિક બનાવનું હો કે ન હો પણ એક ચાહડ માળવામાં વિ. સં. ૧૨૨૨ માં અધિકારી–દંડનાયક હશે એમ ઉદયપુરમાંથી મળેલા વિ. સં. ૧૨૨૨ વૈશાખ સુદ ત્રીજના લેખમાં તેણે ભંગારિ ચતુઃષષ્ટિમાં આવેલું એક ગામ દાનમાં આપ્યું છે તેથી જણાય છે.[૫] આ ચાહડને સાત પુત્રો હતા એમ ગિરનાર ઉપરના એક ત્રુટિત લેખથી જણાય છે. અને એજ લેખમાં આ સાતમાંનો મોટાભાઇ કુમારસિંહ કુમારપાલના કોષ્ટાગારનો અધિકારી હતો એમ કહ્યું છે.[૬] આ કુમારસિંહ કે કુમરસિંહ વિ. સં. ૧૨૨૫માં કુમારપાલનો મહામાત્ય થયો હતો એમ

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૯૩ થી ૧૯૫ તથા તે ઉપર ટિ. ૨૯ અને ૩૧ માં આપેલા હવાલેઓ. પાલીતાણા પાસે પૂર્વ બાજુમાં જૂના ખંડેરની કાંઇક નીશાનીઓ મળે છે તે આ વાહડપુરની હોવાનો તર્ક મું. ગે. (પૃ. ૧૮૬ ટિ. ૪)માં કર્યો છે.

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૯૫ થી ૧૯૭

૩ જયસિંહસૂરિકૃત કુ. ચ. સ. ૮ શ્લો. ૬૪૨

૪ જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૭૪

૫ જુઓ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૮ પૃ. ૩૪૪; ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૫૧

૬ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. અવલોકન પૃ. ૯૨ થી ૯૪

એક જૈન ગ્રંથમાં આપેલી પ્રશસ્તિથી જણાય છે.[1] ઉદયનના ચોથા પુત્ર સોલાક નામના માંડલિકને સત્રાગારનું બિરૂદ મળ્યુ હતું એટલુ કહી પ્ર. ચિ. (પૃ ૧૯૮) છોડી દે છે.

કુમારપાલના મહામાત્યો

કુમારપાલના ઉત્કીર્ણ લેખોમાથી વાહડ અને કુમરસિંહ નામના બે મહામાત્યોની નોધ ઉપર ઉતારી છે. એ ઉપરાંત એમાથી નીચેનાં નામોનો પણ પત્તો મળે છે. વિ. સ. ૧૨૦૯ માઘ વદિ ૧૪ ના કિરાડુના લેખમાં[2] અને સ ૧૨૧૬ શ્રાવણ વદિ ૧ ના બાલીમાંથી મળેલા લેખમાં[3] મહામાત્ય તરીકે મહાદેવનો ઉલ્લેખ મળે છે. સિદ્ધરાજના પ્રકરણમાં તેના નાગરકુળના મહામાત્ય દાદાકના પુત્ર જે મહાદેવનું માળવાના સુબા તરીકે નામ વિ. સં. ૧૧૯૫ના ઉજ્જેનના લેખમાંથી નોધ્યુ છે,[4] તે જ આ મહાદેવ કુમારપાલનો મહામાત્ય હોવાનો સભવ છે. અને એમ જ હોય તો કદાચ કુમારપાલના રાજ્યના આરભથી તે છેક વિ. સ. ૧૨૧૬ સુધી મહાદેવ જ મહામાત્ય રહ્યો હોવો જોઈએ. અલબત્ત ઉપર જોયું તેમ વચ્ચે ૧૨૧૩ માં વાહડ મહામાત્ય હતો. પછી વિ. સ. ૧૨૧૮–૧૨૨૦માં શ્રીજશોધવલ મહામાત્ય હતો એમ એક જૈન ગ્રન્થની પુષ્પિકા ઉપરથી તથા ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર)ના એ વર્ષના પૌષ સુદિ ૧૫ ગુરુના લેખથી જણાય છે[5] પછી સં. ૧૨૨૫માં કુમરસિંહ મહામાત્ય હતો અને સં. ૧૨૨૭ માં વાઘૂયન "શ્રી શ્રીકરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા"

---

૧ જુઓ શાંતિસૂરિના પ્રાકૃત પૃથ્વીચન્દ્ર ચરિત્રની હાથપ્રતની પ્રશસ્તિ જે. ભા. ગ્ર સૂચી પૃ. ૧૧

૨ જુએ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૩૪૯

૩ પુરાતત્વ પુ. ૪ અં. ૧–૨

૪ જુઓ આજ ગ્રંથમા પ્ર. ૧૨ પૃ. ૨૪૮

૫ જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૨૬૯ અને ઇ. એ. ગ્રં. ૧૮ પૃ. ૩૪૩

એમ જુદા જુદા જૈન ગ્રંથોની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે.[1] અને એક જૈન ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાંથી મહામાત્ય પૃથ્વીપાલનું નામ મળે છે.[2] આ પૃથ્વીપાલે આબુના વિમલવસહિ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.[3] બીજા મંત્રીઓમાં કપર્દી મંત્રી વિષે પ્રબંધોમાં ઘણી વાતો કહેલી છે.[4] તેણે કુમારપાલને સંસ્કૃત ભણવાની પ્રેરણા કરી એમ પ્ર. ચિં. માં લખ્યું છે. એજ ગ્રન્થમાં વળી એક આલિગ નામના વૃદ્ધ પ્રધાનનો ઉલ્લેખ મળે છે.[5]

જે સમયનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે સમયમાં રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓના અધિકારીઓ, મહાલો અને પ્રાંતોના વહીવટી અધિકારીઓ તથા મહામાત્યો પણ મંત્રીઓ કહેવાતા; તેઓ જ સેનાપતિ બનીને લડવા પણ જતા. વળી નવા જીતાયેલા પ્રદેશ ઉપર ખાસ વિશ્વાસુ માણસને દંડનાયક તરીકે મુકવામા આવતા અને તેઓનો પણ મંત્રી મંડળમાં સમાવેશ થતો.

કુમારપાલના દંડનાયકો

કુમારપાલના વખતમા ચિતોડમાં સજ્જન દંડનાથ (સુબા) હતા એ વિ. સં. ૧૨૦૭ના ચિતોડના શિલાલેખથી જણાય છે.[6] આ સજ્જન તે સિદ્ધરાજના વખતમાં સોરઠના દંડનાયક હતા તેજ કે બીજા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૭૦)મા આલિગ નામના કુંભારને સાતસો

૧ શાંતિસૂરિકૃત પ્રા. પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્રની અને શીલાચાર્યના મહાપુરૂષ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ (જૈ. ભા. ગ્રન્થ સુચી પૃ. ૧૭ અને ૩૬)

૨ મલ્લીનાથ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ. (અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી પૃ. ૭૬)

૩ જુઓ સં. ૧૨૦૬ નો આબુનો શિલાલેખ (પ્રા. જૈ. લે. સ. ૧૫૭)

૪ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૦ વગેરે

૫ પ્ર ચિં. માં પૃ. ૧૯૩ મા તથા ૧૬૭ માં કહેલ આલિગ આલિગ એકજ છે કે જુદા તે કળાતું નથી જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૭ ટિ. ૭.

૬ કુમારપાલે સમિદ્ધેશ્વરને ગામનું દાન આપ્યું ત્યારે દંડનાથ સજ્જને દીવા માટે એક ઘાણાનું દાન આપ્યું છે. (જુઓ એ. ઇ. ગ્રં. ૨ પૃ. ૪૨૨).

ગામનુ ચિત્તોડનું પરગણું આપ્યુ એમ લખ્યું છે પણ જયસિંહસૂરિએ ઈરા નીચે પોતાને સતાડનાર સજ્જનને ચિતોડ આપ્યુ એમ લખ્યુ છે[1] વસ્તુત. ચિતોડનો દડ નાયક કુમાર હોવાનો સંભવ થોડો છે.

આજ પ્રમાણે નાડોલનો દડનાયક વઈજ્જ કે વૈજ્જલદેવ હતો એમ વિ સ ૧૨૧૦ના ભાતુડના, સ ૧૨૧૩ના મેવાડીના તથા ૧૨૧૬ના બાલીના લેખથી જણાય છે[2] માળવાના દડનાયક મત્રી આહડનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે સુરાષ્ટ્ર અથવા સોરઠમાં સિદ્ધરાજના વખતમા દડનાયક સજ્જન હતો એ સિદ્ધરાજના પ્રકરણમા જોયુ છે પછી ગુહિલ કુળના કોઈ માહારનો સહજીગ નામનો પુત્ર જે ચાલુકય (જયસિંહ)નો અંગરક્ષક હતો તે સુરાષ્ટ્રનો સુબો થયો હતો, એમ વિ. સં ૧૨૦૨ આશ્વિન વદી ૧૩ ના માગરોળની સોઢડી વાવના શિલાલેખથી જણાય છે.[3]

કાઠીઆવાડના ગોહેલ રાજવશોનો મૂળ પુરૂષ

આ ગુહિલ કુળ તે મેવાડના ગુહિલોનુ. માળવાના વિજયથી મેવાડ પણ સિદ્ધરાજના તાબામા આવ્યો, એ ઉપર જોયુ છે. પરિણામે મેવાડનો સહજીગ નામનો કોઈ ગુહિલવશી રાજપૂત સિદ્ધરાજની સેવામા રહ્યો હશે. અને લેખના શબ્દો ઉપરથી સિદ્ધરાજે જ એ સહજીગને સોરઠનો અધિકારી નીમ્યો હોય એમ જણાય છે. એ સહજીગના પુત્ર સોમે પિતાના નામથી સહજીગેશ્વર નામનું મદિર બધાવ્યુ અને તેના જ્યેષ્ટ ભાઈ મૂલુકે એ દેવની પંચોપચાર પૂજા માટે આ શાસન આપ્યુ છે. જેમાં જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપર કર નાખી એ મદિરને આવક બાંધી આપી છે આ કરો કે લાગાઓની

---

૧ કુ ચ સ. ૩ શ્લો. ૫૨૪

૨ જુઓ પ્રો. રી. આ. સર્વે. વે સ. ૧૯૦૭ પૃ. ૫૨ તથા ૫૫ અને પ્રા. જૈ. લે. સં લેખાક ૩૨૬

૩ જુઓ રીવાઇઝડલીસ્ટ ઓફ્ એન્ટીકવેરીએન રીમેઇન્સ ઇન ધી બો. પ્રે. પૃ. ૨૪૬

વિગત એ વખતની કરપદ્ધતિ સમજવામાં ઉપયોગી હોવાથી ઉપલા લેખમાંથી થોડી વિગતો નીચે ઉતારી છે.—

શ્રી મંગલપુર (માંગરોળ)ની શુલ્કમંડપિકા (દાણ લેવાની માંડવી) ઉપર રોજ એક કાર્ષાપણ (ત્રાંબાનો એક તોલા વજનનો સીક્કો)નો લાગો, તલારા ઉપર એક કા. નો. પોઠીઆની છાટ ઉપર ૧ કા. દાણા ભરેલાં ગાડાં ઉપર ૪ કા. ગધેડાની છાટ ઉપર ાા કા. પાન ભરેલા દરેક ઉંટ ઉપર ।ાા કા; પાનના વેપારીઓ ઉપર પાનનાં બીડાં, પાન ભરેલી ગાડી દીઠ દમ્મ એક, ખેતર દીઠ સારૂં પાકે તો કા. ૧ આજ રીતે ચોરવાડ તથા વળેજ ઉપર લાગો. અને લાઠોદર પથકમા ગહદારી જકાતની માંડવી (बृहतशुल्कमंडपिका)માંથી દ. શ્રી મૂલુકે રોજનો એક રૂપક ઠરાવી આપ્યો.[1] ચોરવાડના બધા મહાજને એકમત થઇને વીસણવેલી ગામ પાસેની દેગુવા નામની વાવ રાજાની અનુમતિથી આપી. વળી વામનસ્થલી (વણથલી)માં દાણની માંડવી ઉપર રોજનો કા. ૨ તથા ઘૃત ઉપર રોજનો કા. ૧ તથા પાનની વાડીમાંથી રોજનાં પાન સો, પાનની દુકાનમાંથી રોજનાં પાન ૨ તથા સોપારી ત્રોફા ૧. એ પ્રમાણે લાગાઓ નોંધેલા છે.

એ જમાનામાં ધર્મસ્થાન માટે લોકો ઉપર કેવી જાતના કરો રાજ્ય તરફથી નખાતા એનો આ આબાદ નમુનો છે. છાટ, માણુક, ગડક (ગાડું), બીડહરા (બીડાં), હટ્ટ (હાટ) વગેરે દેશી શબ્દોનો વપરાશ થતો હતો એમ પણ આ લેખથી જણાય છે. સોરઠના આ ગોહેલ કુળના દંડનાયક મૂલુકની સંતતિ કાઠીઆવાડના હાલના ગોહેલ રાજવંશો છે એટલું અહીં નોંધવું જોઈએ.

આ મૂલુકનો અધિકાર કેટલા વખત સુધી ચાલ્યો એ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ સં ૧૨૨૨માં સોરઠનો અધિકારી શ્રીમાળ જ્ઞાતિના શ્રી રાણિગનો પુત્ર શ્રી આંબાક હતો અને તેણે ગિરનારનાં પગથીઆં

---

૧ આ રીતે એક રૂપક નાડલાઈનાં ત્રણ જૈન મંદિરોને બદરી (હાલનાં બોરડી)ની માંડવીમાંથી સમસ્ત મહાજન ભટ્ટારક અને બ્રાહ્મણો વગેરે તરફથી આપવાનું સં. ૧૨૦૩ના નાડોલના તામ્રપત્રમા લખ્યું છે.

કરાવ્યાં એમ સ. ૧૨૨૨ના તથા ૧૨૨૩ના ગિરનારના લેખોથી નક્કી થાય છે.[1] એટલે પ્ર. ચિ. માં તથા પ્ર. ચ મા ઉદયનના પુત્ર વાગ્ભટે ગિરનારનાં પગથીઆં બધાવ્યાં એમ જે લખ્યું છે તે ભ્રમ ભરેલું ઠરે છે.[2]

લાટના દડનાયકનુ પદ ભરૂચના બ્રાહ્મણ વૌસરિને પોતાની સાથે રખડપટ્ટીમા એ હતો એના બદલામા કુમારપાલે આપ્યુ હતું. વટપદ્ર (વડોદ્રા નુ ચણા આપનાર કટુકને આપ્યુ હતુ તથા દહીં સાથે ભાત ખવરાવનારી દેવશ્રીને ધવલક (ધોળકા) આપ્યુ હતુ વગેરે જે પ્રબંધોમા લખ્યુ છે[3] તે માનવા માટે વધારે નિકટ સમયના પુરાવાની અપેક્ષા છે.

પુરોહિત વગેરે ધાર્મિક અધિકારીઓ

કુમારપાલનો પુરોહિત પ્હેલાં આમિગ હોય અને પછી સર્વદેવ થયો હોય એવો સભવ છે. જો કે સોમેશ્વરે એ બેમાથી એકેયને પુરોહિત કહેલ નથી. પણ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૭૪)માં રાજાના પુરોહિતનું નામ આમિગ લખ્યુ છે. અને સોમેશ્વરની વશાવળી જોતાં એ સભવિત લાગે છે; વળી કુમારપાલના મરણ પછી આમિગનો પુત્ર સર્વદેવ રાજાનાં હાડકા ગગામા નાખવા ગયો છે તે એ પુરોહિત હોવાથી જ ગયો હશે.[4]

---

૧ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાક ૫૦–૫૧ લેખોના કથનને કુમારપાલ પ્રતિબોધનો તથા વિજયસેનસૂરિના રેવંતગિરિ રાસુનો ટેકો છે. જુઓ એન્જન અવલોકન પૃ. ૮૧–૮૨

૨ જુઓ પ્ર ચિ. પૃ. ૧૯૬ તથા ટિ. ૪૫ અને પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૮૪૫. પ્ર. ચિ. મા તો પગથીઆ બધાવવામા ૬૩ લાખનું ખર્ચ થયું એમ પણ ઉમેર્યું છે.

૩ જુઓ જ. સૂ. નું કુ. ચ. સ. ૩ શ્લો. ૫૨૧ થી ૫૨૭ જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૩૫.; પ્ર. ચ હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૪૪૩ તથા ૪૪૫૩મા વૌસરિનું નામ છે પણ તેને લાટ આપ્યાનો વાત નથી.

૪ જુઓ સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૨૬–૨૮–૨૯

વસ્ત્રાકુળ ગોત્રના નાગર ઉવાભટ્ટના કુળનો શોભ જે જયસિંહનો મિત્ર હતો તેનો પુત્ર વલ્લ લાંબા વખત સુધી કુમારપાલનો સચિવ હતો એમ શ્રીધર પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે.[1] બ્રાહ્મણ ધર્મને લગતાં ધાર્મિક કાર્યોનું ધ્યાન આ વલ્લ રાખતો હશે એમ હું ધારું છું. રૂદ્ર નામનો

કેટલાક વખત સુધી જજ્જલ્લને કુમારપાલનો સેવક બનાવ્યા પછી તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું[1] વળી નાડોલનો ચોહાણ રાજા અશ્વરાજ સિદ્ધરાજનો સામત હતો એમ વિ સ ૧૨૦૦ના બાલીના લેખથી જણાય છે[2] અને તેનો પુત્ર આલ્હણદેવ કુમારપાલનો સામત હતો એમ વિ સ ૧૨૦૯ના ઉપર અનેક વાર ઉલ્લેખેલા લેખથી જણાય છે[3] આ શિવાય બીજા ન્હાના સામન્તો ઘણા હોવાનો સભવ છે પ્રબધોમા ૭૨ સામતોનો ઉલ્લેખ મળે છે તે તો રૂઢ સખ્યા હોઈને તેનો કાંઈ અર્થ નથી[4]

આ સામતો કે માડલિકોનો ચક્રવર્તી રાજા સાથેનો સંબંધ હાલના દેશીરાજાઓના બ્રીટીશ સરકાર સાથેના સબધ કરતા મોગલ શહેનશાહો સાથે જયપુર, જોધપુર વગેરે રાજ્યોના રાજાઓના સબધને વધારે મળતો આવે છે આ સામતો પોતાની રાજધાનીમા રહેતા તેમજ પોતાના લશ્કરો સાથે ચક્રવર્તીની રાજધાનીમા પણ ઘણીવાર રહેતા ચક્રવર્તીના હુકમથી પોતાના લશ્કરો લઈ જ્યા તે મોકલે ત્યા લડવા જતા અને ચક્રવર્તીની ઈતરાજી થાય તો હાલમા જેમ 'એડમીનીસ્ટ્રેટર' સરકાર મોકલે છે તેમ આ ચક્રવર્તીઓ દડનાયકને સામતનું રાજ્ય સોપી દેતા કુમારપાલના સમયમા નડૂલના ચોહાણોની સત્તા છીનવી લઈ વિ સ ૧૨૧૦ થી ૧૨૧૬ સુધી અમુક ભાગ ઉપર વૈજલદેવને કુમારપાલે દડનાયક નીમ્યો હતો[5] અને નાડોલ મહામડલિક પ્રતાપસિંહને સોપ્યુ હતું[6]

---

૧ જુઓ ઉક્ત લેખના શ્લોક ૨૧,૨૩,૨૫ અને ૨૬
૨ જુઓ એ ઇ ગ્ર ૧૧ પૃ ૩૩
૩ પ્રા જૈ લે સ લેખાક ૩૪૬
૪ જુઓ દ્વાસપ્તતિ સામન્તા કુ પ્ર પૃ. ૭૪
૫ જુઓ પૃ ૩૨૦
૬ જુઓ ૧૨૧૩ નું નાડોલનું તામ્રપત્ર ઇ. એ ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩

કુમારપાલની રાજસભાના વિદ્વાનો અને શેઠીઆઓ

કુમારપાલની રાજસભામાં આ મંત્રીઓ અને સામંતો ઉપરાંત ધર્માચાર્યો, વિદ્વાનો, કવિઓ અને શેઠીઆઓ પણ હતા વિદ્વાનોમાં અગ્રણી હતા શ્રી. હેમાચાર્ય.[1] તેઓ વૃદ્ધ થયા છતા તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. બીજા કવિ શ્રીપાલ તથા તેના પુત્ર સિદ્ધપાલ કુમારપાલના સમયના કવિઓ છે. પણ જેની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વિવિધ, વિશાળ અને ગુજરાતના એ વખતના સસ્કૃત ગ્રથકારોમાં પ્હેલી પક્તિમાં આવે એવી છે એ કવિ રામચંદ્ર ખાસ નોધને પાત્ર છે; તેઓ હેમાચાર્યના જ શિષ્ય હતા તેઓએ નાટ્યદર્પણ, સત્ય હરિશ્ચન્દ્ર, કૌમુદી મિત્રાણદ, વગેરે અનેક ગ્રન્થો લખ્યા છે. આ ઉપરાત ગુણચન્દ્રગણિ, મહેન્દ્રસૂરિ, વર્ધમાનગણિ વગેરે હેમાચાર્યના શિષ્યો પણ કુમારપાલની સભાના વિદ્વાનો ગણાય

કુમારપાલના સમયના આ જૈન વિદ્વાનોની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું સવિસ્તર અવલોકન તો એ સમયના સાહિત્યના ઇતિહાસમા જ[2] શોભે. કુમારપાલના સમયના પાટણના શેઠીઆઓમા (૧) નૃપનાગનો પુત્ર આભડ[3] અને શેઠ (શ્રેષ્ઠી) છડાક જે ૯૦ લાખ સોનૈયાનો ધણી હતો તે બેના નામો ચ-પ્ર (પૃ. ૧૦૦)મા આપેલા છે અને મોહ પરાજયમાં કુબેરની અદ્ભુત ધનસંપત્તિનું વર્ણન કર્યું છે. તેની સપત્તિમાં છ ક્રોડ સોનૈયા, આઠ હજાર મણ રૂપ્પુ એંશી મણ રત્નો, બે હજાર કુંભ દાણા, બે હજાર ખારી તેલ, ૫૦ હજાર ઘોડા, એકહજાર હાથી, એંશી હજાર ગાયો, પાંચસો હળો, પાચસો દુકાનો, પાંચસો ગાડીઓ.

---

૧ હેમાચાર્યનો વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત-પ્ર. ચિં., પ્ર. ચ., ચ. પ્ર., કુ. પ્ર. વગેરે પ્રબધોમા આપ્યો છે. અને જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમા એમના ચરિત્રનું તથા એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનુ સવિસ્તર અવલોકન શ્રી મો. દ. દેસાઇએ કરેલું છે.

૨ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ. ૩ પ્ર. ૪ થી ૭

૩ આભડનો પ્રબધ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૧૪૯)મા તથા ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૯૯થી ૨૦૪)મા આપ્યો છે.

વગેરે જે આકડા આપ્યાછે.[1] તેમાં સારી અતિશયોક્તિ હોવાનો અલબત્ત સભવ છે. પણ દરીઆઈ વેપારથી આ વેપારીઓ અઢળક સમૃદ્ધિ મેળવતા હતા એમ મોહપરાજ્ય ઉપરથી સમજાય છે.

કુમારપાલની દિનચર્યા

કુમારપાલના સમયનુ વર્ણન પૂરૂ કર્યા પ્હેલાં એની દિનચર્યા હેમચન્દ્રે તથા સોમપ્રભાચાર્યે આપી છે તે[2] ટુકામાં જોઇએ. "કુમારપાલ સવારમા મંગલપાઠકોના મગલ પાઠો સાંભળી ગગે છે. પછી પરમાત્માની સ્તુતિ કરી, સ્વચ્છ દુકૂલ પહેરેલા પ્રતિહારના હાથને ટેકો દઈ ઉપર છત વાળા સભા મંડપમાં આવે છે. એ વખતે સભામાં આગળ નમ્ર રાજાઓ (સામતો) બેઠા હોય છે, હાથમાં ચામરવાળીવાર સ્ત્રીઓ ગજાની પાસે ઉભી હોય છે, આ વારસ્ત્રીઓ ગોરી, મીઠું બોલનારી છે અને મણિ તથા હીરા જડેલ નૂપુરો તેઓએ પ્હેર્યાં છે. તેઓએ જાડી વેણીમાં કુલો ખોસ્યા છે અને કાંડા ઉપર અંગદ તથા કોણી ઉપર કડાં પ્હેર્યાં છે. રાજા આસન ઉપર બેઠા પછી દ્વિજો વૈદિક મત્રોથી આશીર્વાદ આપે છે. પછી રાજા ગેંડાના શીંગડાના કોમળ પાત્રમાથી કપાળે તિલક કરે છે. પછી દ્વિજોને રજા આપી રાજા અરજીઓ સાંભળે છે. પછી તિથિ સાંભળી, પિતૃકુટુંબના તથા માતૃ કુટુંબના મુખ્ય બ્રાહ્મણોને દાન આપી સંતુષ્ટ કરી માતૃ ગૃહમાં જાય છે અને માતાઓનો આશીર્વાદ મેળવી તેઓને ધન આપે છે. પછી દેવદેવીઓ પાસે સંગીત શરૂ કરાવે છે અને પુરોહિતને મળી તેને ધન આપે છે. પછી લક્ષ્મીની પૂજા કરી કસરત શાળામાં જાય છે અને ત્યાં મલ્લ કુસ્તી, ધનુ.શ્રમ, તરવારનો શ્રમ વગેરે કસરત કરે છે. ત્યા નજર ન પડે માટે સ્ત્રીઓ મીઠું ઉતારે છે. કસરત તથા

૧ જુઓ મોહપરાજ્ય અ. ૩ શ્લો. ૩૯ થી ૪૨

૨ જુઓ કુમારપાલ ચરિત સ. ૧ શ્લો. ૬૧ થી ૯૦ સ. ૨ તથા સ. ૬ કુમારપાલ પ્રતિબોધ પાછળથી લખાયો હોઇને તેમાં સ્વાભાવિક રીતે મ્હેલમાજ જૈન મૂર્તિઓની પૂજા, વગેરે જૈન ધર્માનુરાગદર્શક વિગતો વધારે મળે છે.

પ્રાણાયામ પછી રાજાને બ્હાર જવા માટે હાથી આવે છે અને ઘરેણાં પ્હેરી હાથી ઉપર બેસી રાજમાર્ગમાં થઈ રાજા કુમાર વિહારમાં જાય છે. ત્યાં ચામરાદિ રાજ ચિન્હો છોડી દઈ, મંદિરમાં જઈ જિનભગવાનની સ્તુતિ કરે છે, મૂર્ત્તિને સ્નાન કરાવે છે તથા તેની આરતી ઉતારે છે. એ વખતે મૂર્તિ આગળ સંગીત થાય છે. પછી દેવ મંદિરમાથી ઘોડા ઉપર બેસી પાછા ધ્રુવલગૃહ (રાજમહેલ)માં આવે છે." ઉપર સવારની સામાન્ય રાજસભાનુ વર્ણન આવી ગયું છે પણ સાંજની રાજસભાના કામકાજનું વર્ણન કરતા હેમચન્દ્ર જ કહે છે કે "રાજા સુવર્ણ મંડપિકામાં બેઠા છે અને દ્વારપાળના બતાવવા પ્રમાણે જુદા જુદા રાજાઓની ભેટો જુએ છે, પછી મહામાત્ય તથા માંડલિકો કાર્યનુ નિવેદન કરે છે, આ રીતે એક મુહૂર્ત બેઠા પછી પુરોહિત મંત્રોચ્ચાર કરે છે, ત્યાં ગંભીર નગારાંનો અવાજ થાય છે, એટલે વારસ્ત્રીઓ રાજાની રત્નજડિત દીવાથી આરતી ઉતારે છે."

કુમારપાલનું કુટુંબ.

કુમારપાલના પરિવારમા એના બે ભાઇઓ મહીપાલ અને કીર્તિપાલનાં નામ ઉપર આવી ગયાં છે. બ્હેનોમાંથી જેના પતિ કાન્હડદેવે કુમારપાલને ગાદીએ બેસવામાં મદદ કરી હતી તે પ્રેમલદેવીનુ તથા તેના પુત્ર ભોજનું નામ વિ. સં. ૧૨૨૫ની ભાવ બૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિમાં મળે છે, અલબત્ત એના અધિકારનો એ લેખમાંથી પત્તો મળતો નથી. બીજી બેન દેવલદેવીનો વૃત્તાન્ત તો પાછલા પ્રબંધોમાં જ મળે છે.(જુઓ પૃ. ૨૮૫ ટિ. ૧) કુમારપાલની રાણીનું નામ ભૂપાલદેવી હતું એમ પ્ર. ચ[૧]માં કહ્યું છે. પણ પાછળના પ્રબંધોમાં ભોપલદેવી નામ છે અને તેને પટ્ટરાણી પદ આપ્યુ હતુ એમ ઉમેર્યું છે.[૨] કુમારપાલ અજમેરના રાજા આનાકની પુત્રી જલ્હણાને પરણ્યો હોવાનું દ્વયાશ્રયનું કથન ઉપર નોંધ્યુ છે. વળી પદ્માવતી નામની રાણી હોવાનું કુમાર

૧ પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૩૯૨

૨ ચ. પ્ર. પૃ. ૧૦૦, જ. સૂ. નું કુ. ચ. સ. ૩ શ્લો. ૮૭૪ વગેરે

પાલ ચિન્તામણિમાં કહ્યુ છે.[૧] આ ઉપરાત કુમારપાલ મેવાડના રાજાની કુંવરીને પરણ્યો હતો અને તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકારવાની અને અપાસરે જવાની ના પાડયાને પરિણામે જયદેવ વગેરે ભાટોએ ઝમોર કર્યો અને રાણીએ આપઘાત કર્યો વગેરે બ્રાહ્મણ પરંપરાની દંતકથા રાસમાળામા ઉતારી છે[૨] પણ તે જૈનદ્વેષથી ઉદ્‌ભવેલો કલ્પના-વિલાસ જ લાગે છે.

કુમારપાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

કુમારપાલને સિદ્ધરાજ પાસેથી ઘણુ વિશાળ અને અત્યંત સમૃદ્ધ રાજ્ય મળ્યુ હતુ. અને કુમારપાલે તેને સ્થિર કર્યું એટલુ જ નહિ પણ કોકણનો વિજય ધ્યાનમા લેતા કાંઈક વધાર્યું પણ હોવાનો સંભવ છે.

પ્રબધોમાં કુમારપાલે પોતાના તાબાના અઢાર મંડળોમાં ચૌદ વર્ષ સુધી મારિ (હિંસા) બધ કરાવી તથા વિહારો કરાવ્યા એમ કહીને નીચે પ્રમાણે અઢાર દેશોનાં નામો ગણાવ્યા છે.[૩] (૧) ગૂર્જર (૨) લાટ (૩) સૌરાષ્ટ્ર (૪) ભભેરી[૪] (૫) કચ્છ (૬) સિન્ધુ (૭) ઉચ્ચા[૫] (૮) જાલધર[૬] (૯) કાશી (૧૦) સપાદ લક્ષ (અજમેર રાજ્ય)

---

૧ પ્રં. ચિં. પ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૮

૨ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૭૯–૨૮૦

૩ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૯૯ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૯૫ અને જ. સૂ. ત્રું કુ. ચ. સ. ૮ શ્લો. ૪૭૧ થી ૪૭૩ આ નામોમાં પાઠ ભેદ પણ છે. કીર અને દીપના નામો આ યાદીમા નથી પણ બીજી યાદીમા છે.

૪ ભભેરી સદિગ્ધ છે. રાસમાળામા આ. ૩ પૃ. ૨૩૮ ટિ. ૮ માં સિન્ધમા એ નામનુ પ્રાચીન નગર હતું એમ લખ્યું છે.

૫ ઉચ્ચા કે ઉચ્છ મુલતાનથી દક્ષિણ પશ્ચિમે ૭૦ મૈલ ઉપર આવેલું છે. મુસલમાની તવારિખોમા તેનો ઉલ્લેખ મળે છે.

૬ પંજાબમાં જાલધર દોઆબ આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. સતલજ બીઆસ નદીઓ વચ્ચોનો પ્રદેશ.

(૧૧) અન્તર્વેદી[1] (૧૨) મરૂ (મારવાડ–નડૂલનુ રાજ્ય) (૧૩) મેવાડ (૧૪) માળવા (૧૫) આભીર[2] (૧૬) મહારાષ્ટ્ર (૧૭) કર્ણાટક અને (૧૮) કોકણુ આ અઢારમાથી ઉચ્ચા, કાશી, અન્તર્વેદી, મહારાષ્ટ્ર, જાલધર અને કર્ણાટક એટલા દેશો કુમારપાલના તાબામા ન હતા. છતાં એનાં નામો પ્રબધકારોએ લખી દીધાં છે, આભીર અને ભભેરી સદિગ્ધ છે અને બાકીના દેશોમા કુમારપાલની થોડી ઘણી સત્તા હોવાનો સભવ છે.

કુમારપાલના અથવા સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવા માટે ઉપરનુ વર્ણન પૂરતુ છે. પણુ મૂળરાજે છેલ્લા ચાવડા રાજાને હરાવી જે રાજ્ય મેળવ્યુ તેનો વિસ્તાર ૪૦ થી ૫૦ મૈલ ઉત્તર દક્ષિણુ અને ત્રીશથી ચાલીશ મૈલ પૂર્વ પશ્ચિમ હશે, જો કે ચોક્કસ નક્કી કરવાનું સાધન નથી. ત્યારે સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં ઉત્તર કોકણુના દમણથી તે ઉત્તરમાં સાંભર અને નાગોર સુધી લગભગ સાડાચારસોથી પાંચસો મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ ભીલમાથી દ્વારકા સુધી લગભગ સાડાપાંચસોથી છસો મૈલ જેટલો હતો. આ હકીકત બરાબર ધ્યાનમાં લેવાથી ગુજરાત માટે સોલકી વશના ઐતિહાસિક મહત્ત્વનો સાચો ખ્યાલ આવે છે.

અલબત્ત અહીં જે પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર દક્ષિણુ વિસ્તાર બતાવ્યો છે તે સર્વત્ર સમાન નથી. દક્ષિણમાં પહોળાઈ ઘણી ઓછી એ વર્તમાન સ્થિતિ ભૂતકાળમા પણુ હતી. બીજું ગુજરાતના રાજાની સત્તા પણુ સર્વત્ર સરખી નહોતી. દાખલા તરીકે અહીં સાભરને ગુજરાતના સામ્રાજ્યમાં ગણ્યું છે. પણુ સાંભરના ચોહાણુ રાજાએ કુમારપાલનું કાંઇક આધિપત્ય કબુલ કર્યું હતુ એટલીજ એનો અર્થ છે છતાં ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં અત્યારે ગુજરાતની જે સરહદ છે તેથી

1 અન્તર્વેદી–બ્રહ્માવર્ત દેશ–સરસ્વતી અને દ્રશદ્વતી વચ્ચેનો.
2 આભીર–પ્રજાનું નામ છે દેશનું નથી.

પાલ ચિન્તામણિમાં કહ્યું છે.[1] આ ઉપરાંત કુમારપાલ મેવાડના રાજાની કુંવરીને પરણ્યો હતો અને તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકારવાની અને અપાસરે જવાની ના પાડયાને પરિણામે જયદેવ વગેરે ભાટોએ ઝમોર કર્યો અને રાણીએ આપઘાત કર્યો વગેરે બ્રાહ્મણ પરંપરાની દંતકથા રાસમાળામાં ઉતારી છે[2] પણ તે જૈનદ્વેષથી ઉદ્ભવેલો કલ્પના–વિલાસ જ લાગે છે.

કુમારપાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

કુમારપાલને સિદ્ધરાજ પાસેથી ઘણું વિશાળ અને અત્યંત સમૃદ્ધ રાજ્ય મળ્યું હતું. અને કુમારપાલે તેને સ્થિર કર્યું એટલું જ નહિ પણ કોકણનો વિજય ધ્યાનમાં લેતાં કાંઈક વધાર્યું પણ હોવાનો સંભવ છે.

પ્રબંધોમાં કુમારપાલે પોતાના તાબાનાં અઢાર મંડળોમાં ચૌદ વર્ષ સુધી મારિ (હિંસા) બંધ કરાવી તથા વિહારો કરાવ્યા એમ કહીને નીચે પ્રમાણે અઢાર દેશોનાં નામો ગણાવ્યાં છે.[3] (૧) ગુર્જર (૨) લાટ (૩) સૌરાષ્ટ્ર (૪) ભભેરી[4] (૫) કચ્છ (૬) સિન્ધુ (૭) ઉચ્ચા[5] (૮) જાલધર[6] (૯) કાશી (૧૦) સપાદ લક્ષ (અજમેર રાજ્ય)

---

૧ મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૮

૨ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૭૯–૨૮૦

૩ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૯૯ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૯૫ અને જ. સૂ. નું કુ. ચ. સ. ૮ શ્લો. ૪૭૧ થી ૪૭૩ આ નામોમા પાઠ ભેદ પણ છે. કીર અને દીપનાં નામો આ યાદીમાં નથી પણ બીજી યાદીમાં છે.

૪ ભંભેરી સંદિગ્ધ છે. રાસમાળામાં આ. ૩ પૃ. ૨૩૮ ટિ. ૮ માં સિન્ધમાં એ નામનું પ્રાચીન નગર હતું એમ લખ્યું છે.

૫ ઉચ્ચા કે ઉચ્છ મુલતાનથી દક્ષિણ પશ્ચિમે ૭૦ મૈલ ઉપર આવેલું છે. મુસલમાની તવારિખોમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે.

૬ પંજાબમાં જાલધર દોઆબ આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. સતલજ અને બીઆસ નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ.

(૧૧) અન્તર્વેદી[1] (૧૨) મરૂ (મારવાડ–નડૂલનુ રાજ્ય) (૧૩) મેવાડ (૧૪) માળવા (૧૫) આભીર[2] (૧૬) મહારાષ્ટ્ર (૧૭) કર્ણાટક અને (૧૮) કોંકણ આ અઢારમાથી ઉચ્ચા, કાશી, અન્તર્વેદી, મહારાષ્ટ્ર જાલધર અને કર્ણાટક એટલા દેશો કુમારપાલના તાબામા ન હતા છતાં એનાં નામો પ્રબધકારોએ લખી દીધાં છે, આભીર અને ભભેરી સંદિગ્ધ છે અને બાકીના દેશોમાં કુમારપાલની થોડી ઘણી સત્ત હોવાનો સભવ છે.

કુમારપાલના અથવા સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવા માટે ઉપરનું વર્ણન પૂરતુ છે. પણ મૂળરાજે છેલ્લા ચાવડા રાજાને હરાવી જે રાજ્ય મેળવ્યું તેનો વિસ્તાર ૪૦.થી ૫૦ મૈલ ઉત્તર દક્ષિણ અને ત્રીશથી ચાલીશ મૈલ પૂર્વ પશ્ચિમ હશે, જો કે ચોક્કસ નક્કી કરવાનું સાધન નથી. ત્યારે સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં ઉત્તર કોંકણના દમણથી તે ઉત્તરમાં સાંભર અને નાગોર સુધી લગભગ સાડાચારસોથી પાંચસો મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ ભીલસાથી દ્વારકા સુધી લગભગ સાડાપાંચસોથી છસો મૈલ જેટલો હતો. આ હકીકત બરાબર ધ્યાનમાં લેવાથી ગુજરાત માટે સોલકી વશના ઐતિહાસિક મહત્ત્વનો સાચો ખ્યાલ આવે છે.

અલબત્ત અહીં જે પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તાર બતાવ્યો છે તે સર્વત્ર સમાન નથી. દક્ષિણમાં પહોળાઈ ઘણી ઓછી એ વર્તમાન સ્થિતિ ભૂતકાળમાં પણ હતી. બીજું ગુજરાતના રાજાની સત્તા પણ સર્વત્ર સરખી નહોતી. દાખલા તરીકે અહીં સાંભરને ગુજરાતના સામ્રાજ્યમાં ગણ્યું છે. પણ સાંભરના ચોહાણ રાજાએ કુમારપાલનું કાંઇક આધિપત્ય કબુલ કર્યું હતું એટલીજ એનો અર્થ છે છતાં ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં અત્યારે ગુજરાતની જે સરહદ છે તેથી

---

૧ અન્તર્વેદી-બ્રહ્માવર્ત દેશ-સરસ્વતી અને દ્રશદ્વતી વચ્ચેનો

૨ આભીર-પ્રજાનું નામ છે દેશનું નથી.

સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યની સરહદ લગભગ બસોથી અઢીસો માઈલ આગળ હતી. (જુઓ ગ્રન્થના આરંભે આપેલો નકશો)

કુમારપાલનું ચારિત્ર્ય

જૈન પ્રબંધકારોએ કુમારપાલને જૈનધર્મનો પ્રભાવક રાજાગણીને તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. એ પ્રશંસામાં ધાર્મિક મમતાજન્ય અતિશયોક્તિ હોવાનો સંભવ છે. છતાં તટસ્થ દૃષ્ટિથી જોનારને પણ એકંદર રીતે કુમારપાલ લોકપ્રિય અને સારો રાજા હતો એમ કબુલ કરવું પડશે.

ગુજરાતને અહિંસા પ્રધાન બનાવવામાં જૈનધર્મનો પ્રભાવ મુખ્ય કારણ છે અને એ પ્રભાવને કુમારપાલ રાજાએ ઘણો ટેકો આપ્યો હોય એમ લાગે છે. વિદ્યાને પણ હેમાચાર્ય જેવા વિદ્વાનના નિકટ પરિચયથી કુમારપાલે ઠીક ઉત્તેજન આપ્યું હશે. જો કે પ્રબંધકારો તો એકવીશ જ્ઞાન ભંડારો સ્થાપ્યાનું કહે છે તથા આચાર્ય હેમચન્દ્ર વિરચિત યોગશાસ્ત્ર-અને વીતરાગ સ્તવની હાથપોથીઓ સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાની નોંધ કુમારપાલ પ્રબંધાદિમાં છે.[1]

કુમારપાલમાં લોભનો દોષ હતો એમ પ્ર. ચિં. માં કહ્યું છે, અને તેને એમાંજ આપેલી કથાઓ પુષ્ટિ આપે છે.[2]

ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓમાં માળવાના મુંજ અને ભોજ જેવો વિદ્વાન તો કોઈ દેખાતો નથી. પણ કુમારપાલ તો પ્હેલાં કાંઈજ ન ભણ્યો હોય એમ રાજા થયા પછી એના અભ્યાસ માટે કપર્દી મંત્રીએ કરેલી યોજનાના પ્ર. ચિં. માં આપેલા વર્ણનથી લાગે

કુમારપાલ અને હેમચન્દ્ર

છે. અલબત્ત મેરૂતુંગ તેને ડાહ્યો રાજા ગણીને વિચાર ચતુર્મુખનું બિરૂદ આપે છે.[1]

કુમારપાલનું મરણ સં. ૧૨૨૯

કુમારપાલને મરણ પ્હેલા લૂતા રોગ થયાની દંતકથા પ્રબંધોમાં આપી છે[2] પણ એમા હેમચન્દ્રની ચમત્કાર કરવાની શક્તિ દેખાડવાની મતલબ સિવાય બીજું કાંઇ નથી. હેમાચાર્યનો ૮૪ વર્ષની ઉમ્મરે વિ. સં. ૧૨૨૯માં દેહ પડી ગયો અને તે પછી ૭ મહીને કુમારપાલનો દેહ પડી ગયો એમ પ્ર ચિં. (પૃ. ૨૦૦)માં લખ્યું છે.[3] પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૧)માં કુમારપાલે સં. ૧૧૯૯થી ૧૨૩૦ સુધી ૩૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યુ છે પણ સં. ૧૨૨૯ વૈશાખ સુદિ ૩નો અજયદેવનો લેખ મળ્યો છે એ જોતાં ૧૨૨૯ના વૈશાખ પ્હેલા અને માગશર વદિ ૪ પછી કુમારપાલનુ મરણ થયું હોવું જોઈએ. આ રીતે વિચારશ્રેણીમાં કુમારપાલના રાજ્યકાળના ત્રીશ વર્ષ આપ્યાં છે. અને તેના મરણની તારિખ ૧૨૨૯ પોષ સુદિ ૧૨ (ઇ સ. ૨૮મી ડીસેમ્બર ૧૧૭૨) આપી છે તે બરાબર લાગે છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું

અજયદેવ

સં. ૧૨૨૯ થી ૧૨૩૨

કુમારપાલને પુત્ર ન હોવાથી એના જીવતાંજ રાજ્ય કોને આપવું એ વિષે કુમારપાલે હેમચન્દ્રાદિ સલાહકારો સાથે ચર્ચા કરેલી એમ રાજશેખરસૂરિ કહે છે. એ સૂરિના કહેવા પ્રમાણે "આ ચર્ચામાં બે પક્ષ પડેલા. હેમચંદ્રાચાર્યનો મત એવો હતો કે કુમારપાલની દીકરીનો દીકરો પ્રતાપમલ્લ ગાદીએ આવે તો જૈનધર્મનું જોર કાયમ રહે માટે એને ગાદી આપવી. જ્યારે આભડનો મત એવો હતો કે ગમે તેવો પણ પોતાના વંશનોજ ઠીક. આ ચર્ચા બાલચન્દ્રે સાંભળી અને પોતે અજયપાલનો મિત્ર હોવાથી તેને કહી દીધી. પરિણામે હેમચન્દ્રના મરણ પછી બત્રીશમે દિવસે કુમારપાલનું અજયપાલે આપેલા ઝેરથી મરણ થયું."[૧] આ ઝેર આપ્યાની વાત પ્ર. ચિં. જેવા જૂના પ્રબંધમાં ન હોવાથી માનવા યોગ્ય નથી લાગતી. ખરી રીતે કુમારપાલને પુત્ર ન હોવાથી એના ભાઈ મહીપાલનો પુત્ર અજયપાલ પાટણની ગાદીનો હક્કદાર વારસ હતો.

અજયદેવનું જૈનધર્મ તરફ અપક્ષપાતી વલણ.

ઉપર જોયું તેમ અજયપાલને જૈનધર્મ વિરોધી ગણી પ્રબંધોએ તેણે પૂર્વજોનાં જૈન મંદિરોને પડાવી નાખ્યાં, કપર્દી મંત્રીને મંત્રીપદ આપ્યા પછી તેજ દિવસે રાતમાં પકડાવી તેલની ઉકળતી કડાઈમાં નાખી મારી નખાવ્યો, આમ્રભટને લશ્કરથી ઘેરીને મારી નાખ્યો તથા કવિ રામચંદ્રને[૨] તપાવેલા ત્રાંબાના પાટલા ઉપર બેસારી મરાવી નાખ્યો.

વગેરે નિન્દા કરી છે.[1] પણ પ્ર ચિં. કરતાં જૂના સુ મં વગેરે પ્રબંધોમાં અજયદેવની આ નિન્દા નથી વળી આ નિન્દાના મૂળમાં ધાર્મિક રાગદ્વેષ છે એટલે એમાંથી કેટલું માનવું એ પ્રશ્ન થઈ પડે છે. વળી અજયદેવના સેવકોમા જૈનો પણ હતા એ નિર્ગંદેહ છે મોહ-પરાજયનો જૈન મોઢ કવિ યશપાલ અજયદેવનો સેવક હતો એમ એ પોતેજ કહે છે,[2] એ હકીકત અજયદેવ જૈનધર્મનો કટ્ટર વિરોધી હોવાની વાતમાં શક નાખે છે. અલબત્ત જૈનધર્મ તરફ તેણે પક્ષપાત નહિ બતાવ્યો હોય અને જૈનો અપક્ષપાતને દ્વેષ ગણે એ સ્વાભાવિક છે.

અજયદેવના ત્રણ લેખો

અજયદેવનાં કાંઈજ કાર્યો પ્ર. ચિં મા લખ્યાં નથી, પણ તેના રાજ્યકાળના ત્રણ વર્ષના ટુકા ગાળામા એના ત્રણ લેખો મળ્યા છે તેમાથી પહેલો, વિ સં ૧૨૨૯ વૈશાખ સુદિ ૩ સોમ (ઇ. સ ૧૧૭૩ના એપ્રિલની ૧૬ તા)નો ઉદયપુરના શિવ મદિરમાથી બાવીશ પક્તિનો લેખ મળ્યો છે[3] તેમા અજયપાલદેવને 'સમસ્ત રાજાવલીવિરાજિત' અને 'મહારાજાધિરાજ' વિશેષણો લગાડયા છે. અને મહામાત્યનું નામ સોમેશ્વર લખ્યુ છે. અને "નિજભુજોપાર્જિત શ્રી ભાઇલસ્વામી મહા-દ્વાદશકમંડલમા આવેલા ઉદયપુરમા તેજ પ્રભુએ (અજયપાલે) નીમેલા શીદંડ (દંડનાયક) પરમધાર્મિક શ્રી લુણપસાકે ધોયેલા કપડા પહેરી અક્ષયતૃતીયા (અખાત્રીજ)ના પર્વમા ઉદયપુરના વૈદ્યનાથ મહાદેવની પચોપચાર પૂજા માટે ભૃગારિકાચતુપષ્ટિક પથકનુ ઉમરથા ગામ આપ્યુ છે."

આમા જે ભાઇલસ્વામી નામ છે તે બેટવા નદીને પૂર્વકાઠે ઉદય-પુરથી ૩૪ મૈલ ઉપર આવેલું હાલનું ભીલસા ગામ ભૃંગારિકા વગેરે

---

૧ અજયપાલ વિરોધી હેમાચાર્યનો જે પક્ષ હતો તેમા રામચન્દ્ર કવિ હતા માટે એમને મરાવી નાખ્યા એમ ચ. પ્ર. ની કહેવાની મતલબ છે.

૨ જુઓ મોહપરાજયનો આરંભ તથા તેની પ્રસ્તાવના.

૩ જુઓ ઇ. એ સ. ૧૮ પૃ. ૩૪૪ ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૫૬

બીજાંનો પત્તો નથી. આ લેખમાં ઉદયપુરને નિજભુજોપાર્જિત (પોતાના બાહુબળથી મેળવેલું) કહ્યું છે, પણ ઉદયપુર તો કુમારપાલને તાબે હતું જ એટલે એ શબ્દોને ઔપચારિક ગણવા એવો ડા કીલહોર્નનો મત છે, પણ અજયપાલના દંડનાયકે તાબે બળવો શમાવી કોઈ બજવાખોરને વશ કર્યાનો અર્થ પણ સંભવે છે.

બીજો લેખ વિ. સં. ૧૨૩૧ કાર્તિક સુદિ ૧૧ સોમવારનો છે.[1] આ લેખથી અજયપાલના મહામંડલેશ્વર વયજલદેવે નર્મદાકાંઠે બ્રાહ્મણ પાટક શહેરમાંથી પૂર્ણપથકના માણુકગાંવ બેંતાલીશીનું આલવીડ ગામ ખેંદોહના સત્રાગાર માટે આપ્યું છે. આ લેખ પ્રસિદ્ધ કરનાર ડા. ફ્લીટના કહેવા પ્રમાણે લેખકની તારીખ લખવામાં ભૂલ થઈ છે. ખરી રીતે સં. ૧૨૩૨ જોઇએ એટલે કે ઇ. સ. ૧૧૭૫ના અકટોમ્બરની ૨૭મી તારીખ. આ લેખમાં પણ મહામાત્યનું નામ સોમેશ્વર જ આપ્યું છે. જ્યારે દૂતકનું નામ પ્રતિહાર શોભનદેવ છે. પછી વિ. સં. ૧૨૩૧ ચૈત્ર વદિ ૧૧ ગુરુનો ઉઝા ગામમાંથી પણ અજયપાલનો એક લેખ મળ્યો છે.[2] અને છેવટ અજયપાલના રાજ્યમાં નરપતિ કવિએ અણહિલનગરમાં લખેલા શાકુનશાસ્ત્ર નામના ગ્રન્થને અન્તે સં. ૧૨૩૨ ચૈત્ર સુદિ ૫ડવાને મંગળવારની તારીખ છે. ઉપરના લેખમાં કહેલ મહામંડલેશ્વર વઇજલદેવ તે કુમારપાલે નડોલ ઉપર દંડનાયક નીમેલો વઈજલ હશે.

અજમેરના રાજા સાથે અજયદેવને થયેલું યુદ્ધ

અજયદેવ વિષે સોમેશ્વર કવિ કહે છે કે[3] "કુમારપાલ પછી કલ્પવૃક્ષ જેવો અજયપાલ થયો. તેણે દાનો આપીને ભીખારી વગરની

---

૧ જુઓ ઇ. એ. અં. ૧૮ પૃ. ૮૧ ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૫૭

૨ દે. રા. ભાંડારકરનું નો. ઇ. નું લીષ્ટ નં. ૩૬૩

૩ જુઓ સુ. સં. સ. ૨ શ્લો. ૪૫, વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૩૨

भूपालो जयपालो भूत.........

चक्रे वसुधरा येन कांचनैरनकिंचना ॥

પૃથ્વી કરી તેણે જાંગલ (અજમેર)ના રાજા પાસેથી હાથી સાથે સોનાની મડપિકા લીધી તે હમેશા રાજાઓને દડતો, દાનો આપતો અને સ્ત્રીઓને પરણતો" બાકીની વાત બાજુ ઉપર રાખતા અજમેરના રાજા પાસેથી કર કે નજરાણો લીધાની સોમેશ્વરની વાતને સુ સ. અને વ વિ નો ટેકો છે એટલું જ નહિ પણ ભીમદેવના વિ સં ૧૨૫૬ના ઉત્કીર્ણ લેખનો પણ ટેકો છે[1] એટલે એ કથનમા મત્યાશ છે એમ માનવુ પડશે અજયપાળના વખતમા અજમેરની ગાદી ઉપર સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળની છાયામા ઉછરેલ ચોહાણ સોમેશ્વર (મ ૧૨૨૬થી ૧૨૩૪) હતો

અજયદેવનું મેવાડ સાથે યુદ્ધ

અજયદેવને મેવાડના રાજા સાથે પણ યુદ્ધ થયુ હોય એમ માનવાના કારણો છે મ ૧૨૮૭ની આબુની લૂણિગવસહીની સોમેશ્વરે લખેલી પ્રશસ્તિમા લખ્યુ છે[2] કે ' આબુના પરમાર રાજા ધારાવર્ષના નાના ભાઈ પ્રલ્હાદનની તરવારે સામતસિંહ સાથેની લડાઈમા ગૂર્જર રાજાનું રક્ષણ કર્યું ' આ ધારાવર્ષ આબુનો રાજા (વિ સં ૧૨૨૦થી ૧૨૭૬) અને ગુજરાતના રાજાનો સામત હતો અને તેણે તથા

दण्डे मण्डपिका हैमी सह मत्तैर्मतगजैः ।
दत्त्वा पाद गले येन जागलेशादगृह्यत ॥
दानानि ददतो नित्य नित्य दण्डयतो नृपान् ।
नित्यमुद्वहतो नारी यस्यासीन्निगण सम ॥
શ્રી કૌ સ ૨ શ્લો ૫૨ થી ૫૫

१ करदीकृतनपादलक्ष्क्ष्मापाल એ રીતે શબ્દો છે
જુઓ ઇ એ ગ્ર ૧૧ પૃ ૭૧

२ सामतसिंहसमिति क्षितिविक्षतौज
श्री गूर्जरक्षितिपरक्षणदक्षिणासि ।
प्रल्हादन
પ્રા જૈ લે સ લેખાક ૬૪ શ્લો ૩૬

તેના ભાઇએ ગુજરાતના રાજાના પક્ષમાં યુદ્ધ કર્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ ગુજરાતના રાજા સામે લડનાર આ સામંતસિંહ ક્યાંનો રાજા હતો એ આબુના લેખમા કહ્યુ નથી; પણ મેવાડના રાજા સામતસિંહના વિ. સ. ૧૨૨૮નો અને ૧૨૩૬નો એમ બે લેખો મળ્યા છે. એટલે એ સામંતસિંહ, કુમારપાલ, અજયદેવ, મૂળરાજ અને ભીમદેવ ચારેયનો સમકાલીન હોવા છતા ઉપરનો પ્રસંગ અજયદેવના વખતમાં બન્યો હોવો જોઇએ એવુ સુરથોત્સવના એક શ્લોકની ટીકાના શબ્દોને આધારે શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાએ અનુમાન કર્યું છે.[૧] સુરથોત્સવમાં સોમેશ્વરે લખ્યુ છે[૨] કે "પોતાના પિતા કુમારે અજયદેવને રણમાં પડેલા ઘાની વેદના દૂર કરી." અને આ ઘા કયા રણમાં પડેલા તેનો ખુલાસો ટીકાકારે કર્યો છે[૩] કે "સામતસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં અજયપાલ ઘાની પીડાથી લગભગ મરણતોલ સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો, તેને કુમાર પુરોહિતે પાછો જીવતો કર્યો."

પુરોહિત કુમાર અને સામંત પ્રહ્લાદન

છતાં "રાજાએ સૂર્યગ્રહણ વખતે આપવા માંડેલો રત્નરાશિ આ કુમાર પુરોહિતે લીધો નહોતો" એમ સોમેશ્વર કહે છે.[૪] ઉપર કહ્યા

---

૧ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૪૫૦

૨ यः शौचसयमपट्टः कटुकेश्वराख्य,माराध्य...तां दारुणामपि रणांगणजातघात व्यातव्यथामजयपालनृपादपास्थात् ॥

સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૩૨

૩ सामतसिंहयुद्धे हि अजयपालदेवः प्रहारपीडया मृत्युकोटि मायात. कुमारनाम्ना पुरोहितेन कटुकेश्वरमाराध्य पुन. स जीवितः ।

ઉપરના શ્લોકની ટીકા

૪ राहौ गृहीतोष्णकरे कुमारः कुमारपालस्य सुतेन राज्ञा ।
कृतोपराधोपि परं पुरोधाः प्रत्यग्रहीत्तस्य न रत्नराशिम् ॥

સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૩૧

પ્રમાણે યુદ્ધમાં અજયદેવનું રક્ષણ કરનાર પ્રલ્હાદનદેવની વિદ્વત્તાની તથા ઉદારતાની સોમેશ્વરે પ્રશંસા કરી છે[1] અને તેનું લખેલ પાર્થ પરાક્રમ નાટક છપાઈ ગયું છે. આ પ્રલ્હાદનદેવે પોતાના નામથી પ્રલ્હાદનપુર (હાલનુ પાલણપુર) વસાવ્યું છે.

અજયપાલની શિવભક્તિ

અજયપાલને સ. ૧૨૫૬ના ભીમદેવ બીજાના ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખમા પરમમાહેશ્વર કહ્યો છે.[2] જૈનોએ તેની જે નિન્દા કરી છે, તેનું કારણ તેની ઉગ્ર શિવભક્તિ જ લાગે છે. બાકી સં. ૧૨૫૬ના લેખમાં તો એને "પૃથ્વી ઉપર નિષ્કલંક રામરાજ્ય ઉતારનાર" કહ્યો છે[3]

અજયદેવનું મરણ સં. ૧૨૩૨

આ અજયદેવને વયજલદેવ નામના પ્રતિહારે છરીથી મારી નાખ્યો એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨-૪)માં લખ્યુ છે[4] જો કે સ. ૧૨૩૨ના લેખમાં

---

१ देवी सरोजासनसंभवा किं
कामप्रदा किं सुरसौरभेयी ।
प्रल्हादनाकारधरा धराया
मायातवत्येष नु निश्चयो मे ॥

તો પ્રતિહારનું નામ શોભનદેવ આપ્યુ છે, પણ એક કરતા વધારે પ્રતિહારો હોવાનો સંભવ છે. ગમે તેમ પણ સ ૧૨૩૨ના ફાગણ સુદિ ૧૨ (ઇ. સ ૧૧૭૬ માર્ચ)ને દિવસે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરી અજયદેવ મરણ પામ્યો.[૧]

પાસે આવ્યો અને રાજાએ તેની હલકી મશ્કરી કરી પરિણામે આનુ વેર લેવા માટે વઈજલે ધાગા સાથે મળીને રાજાને મારી નાખ્યો. આખી વાત પ્ર. ચિં ની વાતમા કરેલો ઉમેરો દેખાય છે વળી જૈન ગુરુના મંત્ર જપના ચમત્કારથી આ પ્રમાણે બની આવ્યું એમ પણ પુરાતન પ્રબંધ કહે છે (જુઓ પૃ. ૪૮ પ્ર ૧૨૫) ઉપરના ઉમેરામા કશું ઐતિહાસિક તત્ત્વ મને તો નથી દેખાતુ જૈનોને સતાપવાથી આવુ ફળ મળે એવું દેખાડવાની પ્રબંધકારની મતલબ છે (જુઓ ઉપરના પ્રબંધને અન્તે અજયદેવના મોઢામા મુકેલું વચન)

૧ ઉપરની તારિખ વિચારશ્રેણીને અનુસરીને આપી છે. એ બરાબર હોય તો ઉપર નરપતિના ગ્રન્થાન્તની સં. '૧૨૩૨ ચૈત્ર સુદિ ૧ ની તારિખ ચૈત્રી વર્ષની હોવી જોઈએ અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૧૭૫ માર્ચ ની ૨૫ મી તારિખ. પ્ર ચિં. મા સ. ૧૨૩૦ થી ત્રણ વર્ષ સુધી અજયદેવે રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે અને તેને અનુસરી મુ ગે. (પૃ. ૧૯૫) મા પણ અજયદેવ સ. ૧૨૩૩ (ઇ. સ. ૧૧૭૭) મા મરણ પામ્યો એમ લખ્યુ છે, તે ભૂલ જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

મૂલરાજ બીજો (બાલ મૂલરાજ)

સં. ૧૨૩૨થી ૧૨૩૪

અજયદેવનો પુત્ર મૂળરાજ જેને પ્ર. ચિં. (પૃ ૨૦૪)માં બાલ-મૂલરાજ કહ્યો છે, તેણે સ. ૧૨૩૩થી બે વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ એજ ગ્રન્થમા કહ્યું છે, પણ વિચારશ્રેણીમાં સં ૧૨૩૨થી ૧૨૩૪ ચૈત્ર સુદિ ૪ સુધીનો એનો રાજ્યકાળ આપ્યો છે,[1] અને એજ અહીં માન્ય રાખ્યો છે.

મુસલમાનો સાથે લડાઈ

આ મૂળરાજ બીજાના બે વર્ષના ટુંકા રાજ્યકાળ દરમીઆન ઐતિહાસિક અગત્યનો એક જ બનાવ બન્યો છે અને તે મુસલમાનો સાથે લડાઇનો. આ લડાઈ વિષે પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૪)મા લખ્યું છે કે "આની મા પરમર્દી રાજાની દીકરી નાઇકીદેવી[2] એ દીકરાને ખોળામાં રાખી ગાડરારઘટ્ટ નામના ઘાટમાં લડાઈ કરી પોતાના સત્ત્વથી અકાળે ચડી આવેલા મેઘની સહાયથી મ્લેચ્છ રાજાને હરાવ્યો." -અને કીર્તિકૌમુદી પ્ર. ચિં. ના કથનને ટેકો આપતા લખે છે કે "રાજાનો પાઠ લેનાર ઈન્દ્રરૂપ અજયદેવ પડદા પાછળ જતાં (મરણ પામતા) તેના પુત્ર મૂળરાજે જાણે (ઈન્દ્રના પુત્ર) જયન્તનો વેષ લીધો.

---

૧ આ મૂળરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે બાળક હોવાથી તેને બાલ મૂળરાજ કહ્યો છે એમ મુ. ગે. (પૃ. ૧૯૫) મા કહ્યુ છે, પણ મૂળરાજ પ્હેલાને બૃહત્ (મોટો) મૂળરાજ અને આ મૂળરાજ બીજાને બાળ મૂળરાજ; તેમજ ભીમદેવ પ્હેલાને બૃહત્ (મોટા) ભીમદેવ અને ભીમદેવ બીજાને બાલ ભીમદેવ એ રીતે બીજાને બાલ કહેવાનો પ્રબન્ધોનો રિવાજ દેખાય છે.

૨ મૂળરાજની માને પરમર્દી રાજાની દીકરી કહી છે. આ પરમર્દી તે કાદંબ રાજા પેરમાદી અથવા શિવચિત્ત (વિ. સ. ૧૨૦૩ થી ૧૨૩૧) હોવો જોઈએ. (જુઓ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૫ તથા આ ગ્રન્થનુ પરિશિષ્ટ ૨).

અને તેણે બાળચાપલ્યથી, રણભૂમિમાં જાણે રમતાં રમતાં, મુસલમાન રાજાની સેનાને વીખેરી નાખી "[1] સોમેશ્વરના ઉપરના શબ્દો જોતાં પ્ર ચિં. કહે છે તેમ ખોળામા તેડીને માને ખેમવુ પડે એવડો મૂલરાજ નહિ હોય એમ લાગે છે. ઓછામા ઓછાં ૧૫-૧૬ વર્ષનો હોય તો જ એને વિષે ઉપરના શબ્દો લખી શકાય.

મુસલમાનોના માથાઓને બાળક મૂળરાજે કાપી નાખ્યાં એમ તો સુકૃતસંકીર્તનમા પણ કહ્યુ છે.[2]

આ રીતે મુસલમાનો સાથેની મૂળરાજની વિજયી લડાઈની જે નોધ પ્રબંધો કરે છે તેને વિષે મુસ્લીમ ઇતિહાસોમાંથી નીચેની વિગતો મળે છે

મહમદ ઘોરી નામનો એક મુસલમાન સરદાર સં ૧૨૩૪ ઇ. સ. ૧૧૭૮ (હિ સ. ૫૭૪)મા પાટણ ઉપર ચડી આવ્યો હતો. એ વિષે મીનાહ-ઉ-સિરાજ લખે છે કે " મહમદ ઉચ્છ અને મુલતાન રસ્તે પોતાના લશ્કરને નહરવાલા (અણહિલપુર) તરફ લઈ ગયો. એ વખતે નહરવાલાનો રાજા ભીમદેવ જો કે બાળક હતો પણ એની પાસે મોટું લશ્કર અને ઘણા હાથીઓ હતા લડાઇમાં મુસલમાનો હારી ગયા અને સુલતાનને પાછા હઠવું પડયુ. આ બનાવ હિ. સ. ૫૭૪ (ઇ. સ.

---

૧ धृतपार्थिवनेपथ्ये निष्क्रान्तेऽत्र शतक्रतौ ।
जयन्ताभिनयं चक्रे मूलराजस्तदगजः ॥
चापलादिव बालेन रिंगता समरांगणे ।
तुरुष्काधिपतेर्येन विप्रकीर्णा वरूथिनी ॥
કી. કૌ. સ ૨ શ્લો ૫૬-૬૭

૨ तदगजो... ... ...
... ...किल मूलराज. ।
तुरुष्कशीर्षाणि शिशुर्जयश्री
लताफलानीव लसत्प्रहात् ॥
સ. સ. સ. ૨ શ્લો. ૪૬

૧૧૭૮)માં બન્યો."[1] વળી તવારિખ-ઈ-ફિરિસ્તામાં લખ્યું છે કેઃ "મહમદ ઘોરી સુલતાન થઈ ગુજરાતના રેતાળ જંગલ તરફ ગયો. કુંવર ભીમદેવ મોટા લશ્કર સાથે સામે આવ્યો અને તેણે ખૂબ વિનાશ કરી મુસલમાનોને પાછા નસાડયા."[2]

આ મુસ્લીમ વૃત્તાન્તોમાં મૂળરાજને બદલે ભીમદેવનું નામ છે તે દેખીતી ભૂલ છે. આ બનાવ પછી તરતમાં મૂળરાજનું મરણ થઈ ને ભીમદેવ રાજા થયો હોવાને લીધે એ ભૂલ થવી સ્વાભાવિક છે.

મુસલમાનો ઉપરના આ વિજયને પરિણામે સોલંકી વંશના ઉત્કીર્ણ લેખોમા "લડાઈમાં જેણે ગર્જનકના દુર્જય રાજાને હરાવ્યો છે" એવું વિશેષણ મૂળરાજને લગાડવામાં આવ્યું છે.[3] વળી સુંધાના લેખમાં ચોહાણ કેલ્હણે તુરૂષ્કોને હરાવ્યા એમ જે લખ્યું છે તે આ લડાઈમાં મૂલરાજના સામંત તરીકે તેણે કરેલા પરાક્રમને ઉદ્દેશીને હશે એમ શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર તર્ક કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે. આ કેલ્હણનો સમય સં. ૧૨૨૧ થી ૧૨૪૯ છે. વળી ભીમદેવના વખતના વિ. સં. ૧૨૩૫ ના કિરાડુમાંથી મળેલા લેખમાં કારભારી તેજપાલની પત્નીએ તુરૂષ્કોએ ખંડિત કરેલી પ્રતિમાને સ્થાને નવી પ્રતિમા બેસાર્યાનું લખ્યું છે[4] તે પ્રતિમા ખંડન પણ ઉપર કહેલા હુમલા વખતે મુસલમાનોએ કર્યું હશે. આ લડાઈ કયે સ્થળે થઈ? મુસલમાન લેખકોએ સ્થળ નિર્દેશ કર્યો નથી. અને પ્ર. ચિ. માં ગાડરારઘટ્ટ કહ્યું છે તે કયાં આવ્યું તેનો પત્તો લાગતો નથી પણ સુંધાના લેખમા જેમ

કેલ્હણે તુરુષ્કોને નસાડવાનું કહ્યુ છે તેમજ તેના ભાઇ "કીર્તિપાલે કાસહૃદ આગળ તુરુષ્કોના લશ્કરને હરાવ્યુ" (શ્લો ૩૫-૩૬) એમ કહ્યુ છે તે પણ ઉપર કહેલ વિ સં ૧૨૩૪ (ઇ સ. ૧૧૭૮) ના મુસલમાન હુમલાને ઉદ્દેશીને હોવુ જોઈએ એવો દે રા ભાંડારકર તર્ક કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે કારણ કે આ અરસામા એ એકજ મુસ્લીમ હુમલો થયો છે હવે આ કાસહૃદ તે એજ વિદ્વાન્ કહે છે તેમ આબુની તળેટીમા આવેલુ કાયદ્રા હોવુ જોઈએ. ગાડરારઘટ્ટ એ સ્થળનુ બીજુ નામ હશે

મૂળરાજે મુસલમાનોને આ રીતે હરાવ્યા એ હકીકત ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી છે એ એમ બતાવે છે કે સિદ્ધરાજે અને કુમારપાલે પોતાના લાબા રાજ્યકાળ દરમીઆન એવુ સારૂ રાજ્યતંત્ર ગોઠવ્યુ હતું કે મૂળરાજ જેવો બાળ રાજા પણ મુસલમાન હુમલાને, સામતોની મદદથી હઠાવી શક્યો ખરી રીતે ભીમદેવ બીજા જેવા નબળા રાજાના રાજ્યકાળમા પણ ઘણા વખત સુધી સિદ્ધરાજ કુમારપાલે સાધેલુ રાજ્યતંત્ર જળવાઈ રહ્યુ હતું, જેના પુરાવા આપણે આગળ જોશુ

મૂળરાજના પુરોહિત કુમારે દુકાળથી પીડિત લોકોનો કર માફ કરાવ્યો

અજયપાલનો કુમાર નામનો જે નાગર પુરોહિત તેજ મૂળરાજનો પણ પુરોહિત હતો તેણે મૂળરાજના વખતમા પડેલા ભારે દુકાળથી લોકોને હાડપિંજર જેવા જોઈને રાજા પાસે તેઓ ઉપરનો કર માફ કરાવ્યો હતો એમ એના પુત્ર સોમેશ્વરે સુરથોત્સવને અન્તે પોતાના વંશની પ્રશસ્તિમા લખ્યુ છે[1]

---

१ विलोक्य दुष्कालवशेन लोक
यकाल्शेष सविशेषशोक ।
श्रीमूलराज दलितारिराज
यचीकरत्तारकरमोचन य ॥ સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૩૩

પ્ર. ચિ. (પૃ ૨૦૫) માં અને તેને અનુસરીને પ્રવચન પરીક્ષા વગેરેમા ૧૨૩૫ થી લધુ ભીમદેવનું રાજ્ય લખ્યું છે પણ ભીમદેવ બીજાનો સં. ૧૨૩૫ના કાર્તિક સુદિ ૧૩ નો લેખ કિરાટકૂપ (કિરાડુ)ના સોમેશ્વરના મદિરમાથી મળ્યો છે. અને મારો મત વિચારશ્રેણી પ્રમાણે સં ૧૨૩૪ મા (ચૈત્ર સુદિ ચોથે કે ચૌદશે) મૂળરાજનુ મરણ થયું છે એમ માનવા તરફ છે.[1]

---

૧ મું. ગે. (પૃ. ૧૯૫) મા પ્ર. ચિં. ને અનુસરી મૂળરાજનું મરણ ૧૨૩૫ મા લખ્યુ છે, પણ બીજાજ પૃષ્ટ ઉપર ભીમ ઘણુ કરી સ. ૧૨૩૪ (ઇ. સ. ૧૧૭૮) મા ગાદીએ બેઠો હતો એમ લખ્યું છે. એક પટ્ટાવલીમાં ૧૨૩૪ ચૈત્ર સુદિ ૧૪ લખી છે. જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૦૪

પ્રકરણ ૧૬ મું

ભીમદેવ બીજો

સં. ૧૨૩૪ થી ૧૨૯૮

મૂળરાજ બીજા પછી તેનો ન્હાનો ભાઇ ભીમદેવ બીજો સં. ૧૨૩૪ મા બાળક ઉમ્મરે ગાદી ઉપર બેઠો. "આ ભીમદેવે સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૯૮ સુધી ૬૩ વર્ષનુ લાબુ રાજ્ય ભોગવ્યુ" એમ પ્ર. ચિ. (પૃ ૨૦૫) મા લખ્યુ છે અને સં ૧૨૩૫ ના તેના લેખની ઉપર નોધ કરી છે તથા સ. ૧૨૯૬ નું માર્ગશીષ વદિ ૧૪ ને રવિવારનું તેનુ તામ્રપત્ર મળ્યુ છે[1] એટલે તેનો ૬૩ કે ખરી રીતે ૬૪ વર્ષનો લાબો રાજ્યકાળ માનવામાં વાધો નથી લાગતો.

મૂળરાજ સાથે આ ભીમદેવને શું સંબધ હતો એ ચોક્કસ નથી થતુ એમ મુ. ગે. (પૃ. ૧૯૫) માં લખ્યુ છે ફાર્બસ સાહેબે ભીમદેવને અજયપાલનો ન્હાનો ભાઈ કહ્યો છે ને તો ભૂલ જ છે.[2] કારણ કે ગેઝીટીઅરના લેખક કહે છે તેમ કી. કૌ. મા ભીમદેવને, સ્પષ્ટ શબ્દોમાં, મૂળરાજનો ન્હાનો ભાઈ કહ્યો છે.[3] અને ભીમદેવના પોતાના વિ. સં. ૧૨૩૬ ફાગણ સુદિ બીજ ને શનિવારના પાટણના ત્રુટિત લેખમાં ભીમદેવને અજયરાજાનો પુત્ર કહ્યો છે.[4] એ જોતાં

---

૧ જુઓ ઈ એ. ગ્રથ ૬ પૃ ૨૦૭ પાટણના લેખો પૈકી લેખ ન. ૯

૨ રાસમાળા મૂળ આ. ૧૮૭૮ પૃ. ૧૯૦

૩ मुतमुन्मुलिते तत्र धाम्रा कल्पद्रुमांकुरे ।
उज्जगामानुजन्मास्य श्री भीम इति भूपति. ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૫૯

સુ. સ. મા સંબધસૂચક શબ્દજ નથી.

૪ ... ...अजयक्षितिपात्मज. શ્લો. ૬૧ .

દિ. રા. ભાડારકરનું નો. લીષ્ટ નં. ૩૮૬

ભીમદેવે અજયપાલનો દીકરો અને મૂળરાજનો ન્હાનો ભાઈ હોવા બાબતમાં શકા રાખવાનુ કારણ નથી.

આ ભીમદેવ પણ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે બાળક હતો એવું એના પોતાના ઉપર ઉલ્લેખેલા સ ૧૨૩૬ ના લેખમા એના પ્રતાપને બાળક કહ્યો છે[1] એ શબ્દોમા સૂચન હોવાનો સભવ છે અને કી કૌ. કાર ભીમદેવને બાલ રાજા કહે છે[2] વળી તેણે ૬૪ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું છે એ જોતા ગાદીએ ન્હાની ઉમ્મરે બેઠો હોવાનો સભવ છે

આ ભીમદેવનો વૃત્તાન્ત ૭-૮ લીટીમા પ્ર ચિં કારે પતાવી દઈને પછી તેને પડતો મુકી વાઘેલા વશની વાત એકદમ શરૂ કરી છે સુ સ, કી કૌ, પ્ર ચિં. વગેરે પ્રબંધોએ જૈન મત્રી વસ્તુપાલની તથા એના આશ્રયદાતા વાઘેલાઓની વાત કરવાના વેગમા બીચારા ભીમદેવને અન્યાય કર્યો છે પણ એના ઉત્કીર્ણ લેખોના આધારે આપણે એની કારકીર્દી તરીકેજ આ ૬૪ વર્ષના ગાળાનુ અવલોકન કરશુ

મૂળરાજના વખતમા મહમદ ઘોરીએ કરેલી ચડાઈના વૃત્તાન્તમાં (ઇ સ ૧૨૧૧ મા) મહમદ ઉફી લખે છે કે "પ્હેલા તો મહમુદ હારી ગયો પણ તેણે બે વર્ષ પછી બીજીવાર ચડાઈ કરી અને પ્હેલાના દુરાચરણ માટે ત્યાના લોકોને સજા કરી" પણ મહમુદઘોરીની આવી બીજીવારની ચડાઇ ઇ સ ૧૧૮૦ (વિ સ ૧૨૩૬)મા થઇ હોવાનું બીજા મુસલમાન લેખકો કહેતા નથી એટલે ઉપલુ કથન સુલતાનનો મહિમા બતાવવા માટે લખાયેલ કથા જેવુ ગણવાનો જેકસનનો મત યથાર્થ લાગે છે.[3]

---

१ बालोपि भीमदेवस्य प्रतापो भाति भानुवत् ।
એજન શ્લો ૬૩

२ बालस्य भूमिपालस्य तस्य राज्य व्यभज्यत ॥
કી. કૌ. સ ૨ શ્લો ૬૧

૩ જુઓ મુ. ગે. ઇ. ૧ ભા. ૧ પૃ ૧૯૫ ટિ. ૪

વિ. સ ૧૨૩૭ કાર્તિક સુદિ ૧૧ નો પરમાર માંડલિકેશ્વર ધારાવર્ષનો હાથલમાથી એક લેખ મળ્યો છે;[1] જે ઉપરથી આબુના રાજાએ સોલકીરાજાનુ ઉપરીપણુ ફેંકી નહોતું દીધું એમ નક્કી થાય છે.

અજમેરના ચોહાણ રાજા પૃથ્વીરાજ અને ભીમ સંબંધી રાસાની કલ્પિત કથાઓ

ભીમદેવના રાજ્યકાળના પહેલા વર્ષોમા અજમેરના ચોહાણરાજા પૃથ્વીરાજે, પોતાના પિતા સોમેશ્વરને ગુજરાતના રાજા ભીમદેવ બીજાએ મારેલો એ વૈર સભારીને ભીમ ઉપર ચડાઈ કરી તેને મારી નાખ્યો. અને તેના પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાર્યો એ મતલબની લાબી કથા પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપી છે[2] પણ એ બધી વાત કલ્પિત ઠરે છે. કારણ કે સોમેશ્વર ચોહાણ ઘણું કરી વિ. સં ૧૨૨૬મા અજમેરની ગાદી ઉપર બેઠો. એ વખતે ભીમ હજી તાજો જ પાટણની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. વળી જેમ અજયપાલે અજમેરના રાજા ઉપર મેળવેલા વિજયનો ઉલ્લેખ ગુજરાતના પ્રબધોમાં તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળે છે તેમ જો ભીમે સોમેશ્વરને માર્યો હોત તો તેનો ઉલ્લેખ પણ પ્રબંધોમાં તથા ભીમના ઉત્કીર્ણ લેખોનાં બિરુદોમાં મળત, પણ નથી મળતો. બીજું પૃથ્વીરાજે ભીમને માર્યાની વાત એક ક્ષણ પણ ટકે એવી નથી. કારણ કે પૃથ્વીરાજનો દેહાન્ત ઇ. સ. ૧૧૯૩ (વિ. સ. ૧૨૪૯)માં થયો, ત્યારે ભીમદેવનાં તે પછીના કાળનાં વિ. સ. ૧૨૯૬ સુધીનાં અનેક તામ્રપત્રો મળ્યાં છે.

આ પ્રસંગ સંબધી આબુના પરમાર રાજા જેતલીની મોટી કન્યા મંદોદરી ભોળાભીમને આપી હતી અને ન્હાની ઈચ્છનીને પૃથ્વીરાજ સાથે વરાવી હતી પણ ભીમે ઈચ્છનીની સુંદરતાનાં વખાણ સાંભળી તેનું માગુ કર્યું અને એમાંથી પૃથ્વીરાજ અને ભીમ વચ્ચે ઝગડો

---

૧ ઇ. એ. ગ્રં. ૪૩ પૃ. ૧૯૪

૨ જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૩૦૬ થી ૩૨૮

જાગ્યો વગેરે કથા પણ કલ્પિત જ છે [1] આબુના એ વખતના રાજાનું નામ ધારાવર્ષ (સ ૧૨૨૦ થી ૧૨૭૪) હતુ, એના લેખની નોધ ઉપર કરી છે

સ ૧૨૩૭ પછી સ ૧૨૪૭ની ભીમદેવના રાજ્યકાળની તારીખ એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થમાથી મળે છે, જેમા એ વખતે લાટદેશમા સોભનદેવ દડનાયક હોવાનું તથા રત્નસિંહ મુદ્રાધિકારી હોવાનું લખ્યુ છે [2] પછી સ ૧૨૫૧મા ભીમદેવના રાજ્યમા લાટદેશના દર્ભાવતીમા એક ગ્રન્થ લખાયાની નોધ મળે છે [3] સ. ૧૨૫૮મા લખાયેલા એક પુસ્તકમાં પણ ભીમદેવના રાજ્યકાળનો ઉલ્લેખ છે [4]

મુસલમાનો સાથેની લડાઈ સ ૧૨૫૪

સ ૧૨૫૩નો દીવા (ડુગરપુર રાજ્ય રાજપુતાના)માથી એક લેખ મળ્યો છે પણ તેમાથી કોઈ વિશેષ બનાવનું વર્ણન મળતુ નથી [5] પણ સ ૧૨૫૪મા બનેલા એક બનાવનું વર્ણન ફારસી તવારિખ-માથી મળે છે તાજુનમઆસિરમા લખ્યુ છે કે [6] ' હિજરી સન ૫૯૩ (વિ સ ૧૨૫૪ ઇ સ ૧૧૯૭)મા નહરવાલાના રાજા ઉપર ખુસરોએ (કુતુબુદ્દીન ઐબકે) ચડાઈ કરી જ્યારે એ પાલી અને નાડોલની પાસે

આવ્યો ત્યારે ત્યાના કિલ્લાઓ બીલકુલ ખાલી જોવામાં આવ્યા. અને આબુની નીચેના એક ઘાટમાં રાય કર્ણ અને ધારાવર્ષ મોટી સેના લઇને લડવા માટે તૈયાર ઉભા હતા. તેઓનો મોરચો મજબુત હોવાથી તેના ઉપર હુમલો કરવાની મુસલમાનોની હિંમત ન ચાલી પહેલા આજ ઠેકાણે સુલતાન શાહબુદ્દીન ઘોરી ઘાયલ થયો હતો[1] તેથી પોતાની પણ એ દશા કદાચ થાય તો એવી સેનાપતિ (કુતબુદ્દીન)ને બીક લાગી. મુસલમાનોને આ રીતે આગળપાછળ થતા જોઈ હિન્દુ યોદ્ધાઓને થયુ કે મુસલમાનો ડરી ગયા છે એટલે તેઓ મેદાનમાં આવ્યા પછી બે વચ્ચે સવારથી બપોર સુધી ભીષણ લડાઈ થઈ. તેમાં હિન્દુઓએ પીઠ દેખાડી. તેઓનાં પચાસ હજાર માણસો મરી ગયા અને વીશહજાર કેદ થયા."

બીજા હેવાલમાં "રાય ભીમદેવને હરાવ્યો અને સુલતાનનું વેર લીધુ એમ લખ્યું છે."[2] તે ઇ. સ. ૧૧૭૮માં મૂળરાજને હાથે આપેલી હારનું જ સમજવું. મુસલમાનોને આ હુમલાને પરિણામે કાંઈ મળ્યું નથી એ દેખીતું છે. વળી આ લડાઈમાં આબુના માંડલિકેશ્વર ધારાવર્ષે ગુજરાત તરફથી મુસલમાનો સામે જેમ ટક્કર ઝીલી છે તેમ તેણે જ મૂળરાજના વખતનો મહમુદ ઘોરીનો હુમલો પાછો હઠાવવામાં મૂળરાજના સામત તરીકે પરાક્રમ કર્યું હશે એમ ઉપર તાજુલમઆસીરમાથી ઉતારેલા કટકાથી જણાય છે

વિ. સં ૧૨૫૬ના ભાદ્રપદ અમાસ વાર મંગળ (ઇ. સ. ૧૧૯૯ સપ્ટેમ્બર તા. ૨૧)નુ ભીમદેવ બીજાનું તામ્રપત્ર પાટણમાથી મળ્યું છે.[3] જેમાં ભીમદેવ પોતાને અભિનવ સિદ્ધરાજ કહે છે. આ પછીનાં તામ્રપત્રોમાં પણ આ બિરૂદ મળે છે. એ ઉપરથી ૫૦ વર્ષમાં

સિદ્ધરાજ ચૌલુક્યવંશનો આદર્શ રાજા ગણાવા લાગ્યો હતો એમ દેખાય છે ઉપરના તામ્રપત્રથી ભીમદેવે ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને મહિસાણા ગામના આનલેશ્વરદેવની નજી ની ચાર હળ જમીન ઝાડ વગેરે સાથે 'મહિરણ્યભાગભોગ' રાયકવાળ જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણ જ્યોતિ (જોષી) સોઢલના પુત્ર આસધરને દાનમા આપી છે

આ લેખનો લેખક મોઢવંશનો મહાક્ષપટલિક વૈજલનો પુત્ર શ્રીકુમર છે અને દૂતક મહામાધિવિગ્રહિક ઠ શ્રી બીમાક છે શ્રી ભીમદેવસ્ય એ રીતે રાજાની સહી છે

ભીમદેવની રાણી લીલાદેવી

વિ સ ૧૨૬૩ શ્રાવણ સુદિ બીજને વાર રવિ (ઇ સ ૧૨૦૬ જુલાઈ તા ૮)નું પણ ભીમદેવ બીજાનું તામ્રપત્ર મળ્યુ છે[1] એમા લખ્યુ છે કે ભીમદેવ બીજાએ ઉપની તિથિએ વ્યતીપાત પર્વમા નાહીને ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને માતાપિતાના તથા પોતાના પુણ્ય અને યશની અભિવૃદ્ધિ માટે પોતાની રાણી લીલાદેવીના નામથી કરીગ અને માનતરી ગામો વચ્ચે લીલાપુર વસાવી તેમા જે ભીમેશ્વર અને લીલેશ્વર મહાદેવ સ્થાપેલા તેને અંગે ચાલતા પ્રપા (પરબ) અને સત્રાગાર માટે રાજતાપથકનું ઇંદિલા ગામ આપ્યુ

આ લેખનો લેખક કાયસ્થ મહાક્ષપટલિક ઠ શ્રીકુમારપુત્ર ઠ સોમસિંહ છે અને દૂતક મહામાધિવિગ્રહિક ઠ શ્રીસૂ સહી શ્રી ભીમદેવની છે

ભીમદેવની આ રાણી લીલાદેવી ચોહાણ રાણા સમરસિંહની દીકરી (चाहुमाणसमरसिंहसुता) હોવાનું આ લેખમાજ લખ્યુ છે આ સમરસિંહ તે ઝાલોરના ચોહાણ કીર્તિપાલનો પુત્ર સમરસિંહ છે, જેના સ ૧૨૩૯ અને સ ૧૨૪૨ના બે લેખો મળ્યા છે[2]

---

૧ ઇ એ ગ્ર ૬ પૃ ૧૯૪ ગુ ઐ લે ન ૧૬૦

૨ જુઓ એ ઇ ગ્ર ૧૧ પૃ ૭૪ તથા ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા પૃ ૩૦૩ આ સમરસિંહના પિતા કીર્તિપાલથી ચોહાણની ઝલોરની શાખા ચાલી છે જુઓ પરિશિષ્ટ ૨

સ ૧૨૬૩ સુધી તો મેવાડ ગુજરાતના રાજ્યને તાબે હતું

વિ સ ૧૨૬૩નું જ ભીમદેવ બીજાનું આહડનું એક તામ્રપત્ર શ્રી ગૌ હી ઓઝાને મળ્યુ છે,[1] અને એ ઉપરથી શ્રી. ઓઝાજી કહે છે તેમ સ ૧૨૬૩ સુધી મેવાડનો પ્રદેશ ગુજરાતના રાજ્યને તાબે હતો એમ સિદ્ધ થાય છે

વિ સ ૧૨૬૪ (ઇ સ ૧૨૦૭) આષાઢ સુદિ ૨ સોમનું ભાવનગર પાસે ટીમાણામાથી તામ્રપત્ર મળ્યુ છે[2] તેમા લખ્યુ છે કે ' સમસ્ત રાજાવલી સમલકૃત પરમેશ્વર પરમભટ્ટાર્ક (વગેરે વગેરે) ભીમદેવના રાજ્યકાળમા તેના મહામાત્ય રાણકશ્રી ચાચિગદેવ શ્રી કરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા ત્યારે ટિંબાણકમા મેહરરાજ (મેરનો રાજા?) જગમલ્લે પોતાના પિતા અને માતાના નામથી ચઉંડરેશ્વર તથા પૃથિવીદેવીશ્વરના મદિરો તળાજામા કરાવ્યા ત્યાર તે દેવોના પૂજા વગેરેના ખર્ચ માટે પુલમર અને કુઢાવલી ગામની (અમુક માપમા) જમીન આપી છે આ જમીનમાથી દશપાથ જમીન બગીચા માટે રાખી છે વળી દ્વારપાળે સો દ્રમ્મ આપ્યા છે વલહલના તથા ટીંબાણકના વેપારીઓએ દરેકે એક એક રૂપક આપ્યો છે" વ્યવસ્થા માટે આઠ ટ્રસ્ટીઓ નીમેલા છે

આ લેખ ઉપરથી કાઠીઆવાડમા સતવદી (શેત્રુજી)ના કાઠાસુધી ભીમદેવની સત્તા ૧૨૬૪ સુધી ચાલુ હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે

વિ, સં ૧૨૬૫ વૈશાખ સુદિ ૧૫ ભૌમવારનો એક લેખ આબુના ચદ્રાવતીનાથ માડલિક શ્રીધારાવર્ષનો મળ્યો છે[3] જેમા એ પોતાને માડલિક કહે છે એટલુંજ નહિ પણ "ચૌલુક્યોદ્ધરણ પરમ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ શ્રીભીમદેવના રાજ્યમા મહામુદ્રામાત્ય શ્રીઠાકુ -હતા ત્યારે" એ રીતે ભીમદેવનું તથા તેના અમાત્યનુ વર્ણન કર્યું છે આ

લેખમા આબુમા આવેના કનખલ તીર્થના કોટિશ્વરના શિવમંદિરના કેદારરાશિએ કરેલા જીર્ણોદ્ધારની નીચેની વિગતો લખી છે

(૧) કોટિશ્વરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો (૨) તીથમા પથર જડાવ્યા (૩) અતુલનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો (૪) શૂલ પાણિના બે નવા મદિરો કરાવ્યા (૫) મનખન શભુના મદિરમા મ્સોગીના પથ્થરના થાભનાઓ વાળો મડપ બધાવ્યો (૬) કેદાર રાશિની મેન મોક્ષેશ્વરીએ પણ એક મદિર બધાવ્યુ

આબુના આ ધારાવષનો સ ૧૨૭૧નો પણ એક લેખ મળ્યો છે[1] જેમાથે તેણે પોતાને મહામડલેશ્વર કહેલ છે

વિ સ ૧૨૬૬ સિંહ સ ૯૬ માર્ગશીષ શુકન ૧૪નુ ભીમદેવ બીજાનું એક તામ્રપત્ર મળ્યુ છે તેમા મહામાત્યનુ નામ રત્નપાલ લખ્યુ છે[2] આ લેખમા લખ્યુ છે કે ભીમદેવની કૃપાથી જેને પટ્ટના (પટ્ટો) મળેલ છે તે મહાપ્રતિશ્રી સોમરાજદેવે ભોગવાના સુરાષ્ટ્ર મડનમા નામનગ્થની (વણથલી)મા નીચેનું શાસન આપવામા આ યુ છે જેમા પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) શ્રાવાનદગના પુત્ર મહીપાને ઘરે નાણા ગામમા બધાવેના વાર તથા પ્રપા (પરબ) કાયમ ચાલુ રાખવા માટે નાગરજ્ઞાતિના પારાશરના પુત્ર માધવને ધરેના ગામની અમુક જમીન તથા આમ્વગીઆ ગામના ઉત્તર ભાગનુ એક વાડી અના ૮ જેમાથી નીપજે એવુ ખેતર આપ્યુ છે

આ લખતના સાક્ષીઓમા સોમનાથના સ્થાનપતિ દુર્વાસુ વીશ દેશ્વરના સ્થાન પ્રતિ સિંમનજ, શ્રીકેદારમડના સ્થાનપતિ કપિલેશ્વરના સ્થાનપતિ તથા ગામની બ્રહ્મપુરીના બ્રાહ્મણ મધુસૂદન પડિત વગેરે તથા મહાજનના મોઢશ્રેઠી તથા પોરવાડ શ્રેષ્ઠીઓ છે વળી આ લખત ધર્મવહિ (ધાર્મિક દાનોના ચોપડામા)મા ઉતાર્યું છે (ग्रवत्ति) એમ છેલ્લે લખ્યુ છે

---

૧ દે રા. ભાંડારકરનુ નોર્ધર્ન લીસ્ટ ન ૪૬૩
૨ જુઓ ઇ એ ગ્ર ૧૮ પૃ ૧૧૦ ગુ એ લે ન ૧૬૨.

ભીમદેવના પાચેક ઉત્કીર્ણ લેખો એમાંથી એ વખતની સામાજીક ધાર્મિક સ્થિતિની જે માહીતી મળે છે તે મૂળરૂપમાં જ વાચનાર જોઈ શકે માટે ઉપર ઉતાર્યા છે. આ લેખો ઉપરથી જે રાજકીય માહીતી મળે છે તેની નોંધ અહીંજ કર્તવ્ય છે ઉપરના લેખોથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે ભીમદેવને ગાદીએ બેઠે ત્રીશ વર્ષ થયા ત્યાસુધી તે એક તરફ આબુનો પરમાર રાજા એનો સામત રહ્યો છે, બીજી તરફથી ડુંગરપુર અને મેવાડના પ્રદેશો હજી ભીમદેવને તાબે છે[1] અને ત્રીજી તરફથી સોરઠ એટલે આખો કાઠીઆવાડ તાબે છે. કારણ કે ભાવનગર પાસેથી અને જૂનાગઢ પાસેથી લેખો મળ્યા છે. અને સંવત ૧૨૭૩નો

૧ અજયદેવના પ્રકરણમા મેવાડના રાણા સામતસિંહ સાથે અજયદેવને થયેલી લડાઇનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ લડાઈ સામતસિંહે ગુજરાતથી સ્વતત્ર થવા માટે કરી હોવાનો સંભવ છે. પણ એ લડાઈને પરિણામે સામતસિંહ નબળો પડયો અને ભીમદેવના સામન્ત નડોલના ચૌહાણકીતુ (કીર્તિપાલ) એ તેનું રાજ્ય લઈ લીધું. એટલે સામંતસિંહે વાગડ (ડુંગરપુર અને વાસવાડા) મા રાજ્ય સ્થાપ્યું અને તેના ન્હાનાભાઇ કુમારસિંહે ગુજરાતના રાજા સાથે ફરી મેળ કરી તેનું આધિપત્ય કબુલ કરી મેવાડનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યુ. આ બનાવ સં. ૧૨૩૯ પ્હેલા બન્યો હોવો જોઈએ કારણ કે એ વખતે કીતુનો પુત્ર જાલોરની ગાદી ઉપર હતો.

કુભલગઢની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧) મા ઉપરની વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે—

सामतसिंहनामा भूपतिर्भूतले जातो ।
भ्राता कुमारसिंहो भूत् स्वराज्यमाहिण परम्
देशान्निष्कासयामास कीतुसञ्ज्ञ नृप तु यः ॥
स्वीकृतमाघाटपुरं गूर्जरनृपतिं प्रसाद्य

સોમનાથ પાટણમાંથી લેખ મળ્યો છે (જો વિગતવાર આગળ જોશું) તથા સં. ૧૨૭૫નો લેખ જામનગર તાબે ઝંખાળીઆ પાસે આવેલા ભરાણા ગામમાંથી મળ્યો છે.[1]

ટુંકામાં સિદ્ધરાજ કુમારપાલ પાસેથી જે વિશાળ રાજ્યનો વારસો મળેલો તે ભીમદેવે ત્રીશવર્ષ સુધી તો લગભગ અખંડ જાળવી રાખ્યો છે. એટલે એ બાળક હોવાથી એણે રાજ્ય ખોયું એમ કહેવું એ ખોટું છે. છતાં ભીમદેવના સમયમાં જ જો કે એના રાજ્યકાળના ત્રીશવર્ષ પછી ગુજરાતના સામ્રાજ્યની કળા ઘટવા માંડી છે એ ચોક્કસ છે.

માળવા સાથેનાં યુદ્ધો અને માળવા ખોયું

હવે કેવી રીતે ક્ષીણતા શરૂ થઈ તે જોઈએ. શરૂઆત માળ-વાથી થઇ જણાય છે. માળવા પ્રદેશ પાછો લેવા પ્રયત્નો કરવામાં રાજા ભોજના વંશજો કાંઇ બાકી ન રાખે એ સ્વાભાવિક છે. અજય-દેવના વિ. સં. ૧૨૨૯ના લેખની પછીની તારિખનો ગુજરાતના રાજવંશનો કોઈ લેખ માળવામાથી મળ્યો નથી. એટલે માળવાના પરમારોએ ગુજરાતની ધુંસરી ભીમદેવના રાજ્યના આરંભકાળમાં જ ફેંકી દીધી હોય તો એમાં અસંભવ નથી પણ એ વિષે ચોક્કસ કહેવા માટે કાંઈ પુરાવો નથી પણ માળવાના રાજા વિંધ્યવર્મા સાથે ભીમદેવને એક લડાઈ થઈ છે જેનો ચોક્કસ સમય કહેવો

સોમેશ્વરનું આ કથન સત્ય હોય તો વિન્ધ્યવર્મા સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્નમાં ફાવ્યો નહિ એવો એનો અર્થ થાય. જો કે ગૂર્જર સત્તાનો ઉચ્છેદ કરવાનો એને ભારે આગ્રહ હતો એમ અર્જુન વર્માના સં. ૧૨૭૨ના લેખમાં કહ્યું છે[1] વિન્ધ્યવર્મા પછી એનો પુત્ર સુભટવર્મા આવ્યો. આ સુભટવર્મા કે સોહડવિષે પ્ર ચિં. (પૃ. ૨૦૫)માં લખ્યું છે કે "ભીમદેવના રાજ્યકાળમાં માળવાનો શ્રીસોહડ નામનો રાજા ગૂર્જરદેશના વિનાશ માટે સીમાડા સુધી ચડી આવ્યો; ત્યાં ગૂર્જર દેશના પ્રધાને તેની સામે જઈને કહ્યું કે "હે રાજરૂપ સૂર્ય તમારો પ્રતાપ પૂર્વ દિશામાં જ શોભે છે, પણ પશ્ચિમ દિશામાં ઉતરતાં એ પ્રતાપનો લય થઈ જાય છે." આ વિરૂદ્ધ વાણી સાંભળીને તે પાછો ફરી ગયો. માળવા ગૂજરાતની પૂર્વે આવેલું હોવાથી "તમે માળવામાં ભલે સ્વતંત્રતાથી રાજ્ય કરો પણ ગૂજરાતમાં ન આવશો" એમ ઉપરના પ્ર ચિં. ના શ્લોકની મતલબ જણાય છે. પણ એવા ખાલી ઉપદેશથી કોઇ ચડી આવેલો રાજા પાછો ન જાય, એના પુત્ર અર્જુનવર્માના ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખમાં તો લખ્યું છે કે "સૂર્ય જેવા સુભટવર્માનો પ્રતાપ ગૂર્જરોના પાટણમાં હજી સુધી બળ્યા કરે છે."[2] ઉભયપક્ષોનાં કથનો વાંચતાં એમ લાગે છે કે વિંધ્યવર્માએ ગૂજરાતની ધુંસરી ફેંકી દેવા પ્રયત્નો કર્યા પણ ફાવ્યો નહિ, પણ તેનો અનુયાયી સુભટવર્મા સ્વતંત્ર થઈ શક્યો એટલું જ નહિ પણ તેણે ગુજરાત ઉપર

धाराधीशे विन्ध्यवर्मण्यवन्ध्य क्रोधाध्माते प्याजिमुत्सुत्र याते
गोमत्यान पत्तनं तस्य भङ्क्त्वा सौधस्थाने स्थानितो येन कूपः ॥

હુમલો કર્યો, કદાચ ગુજરાતના થોડા ગામો બાળ્યા હશે, પણ ગુજરાતના રાજાના સામંત લવણપ્રસાદને રસ્તામાં પર્વત પેઠે અડગ ઉભેલા જોઈને, સોમેશ્વર કહે છે તેમ ચડી આવેલો સુભટવર્મા પાછો વળી ગયો[1] એમ લાગે છે. અર્જુનવર્માના ગુરૂ મદનની લખેલી તથા પથ્થર ઉપર કોતરાવેલી પારિજાતમંજરી નામની નાટિકામાં આ યુદ્ધનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાં પર્વપર્વત (પાવાગઢ) પાસે આ યુદ્ધ થયું હોવાનું લખ્યું છે.[2] સુભટવર્માની આ ચડાઈ અને તેનું પાછા વળવું સં. ૧૨૬૬–૬૭માં બન્યું હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે સં. ૧૨૬૭ના ભાદ્રપદ સુદિ ૧૫ને બુધનું તો તેના પુત્ર અર્જુનવર્માનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે.[3] પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૫) આગળ લખે છે કે "પણ પછી તેના પુત્ર અર્જુનદેવે ગૂર્જરેશને હરાવ્યો પણ હતો." માળવાના અર્જુનદેવની આ વિજયી ચડાઈ વિ. સં. ૧૨૭૩ પ્હેલાં થઈ હોય એમ લાગે છે, કારણ કે વિ. સં. ૧૨૭૩ની પ્રભાસપાટણમાંથી ભીમદેવના રાજ્ય વખતની શ્રીધરપ્રશસ્તિ મળી છે, તેમાં લખ્યું છે કે "શ્રીધરે પોતાની મંત્ર શક્તિવડે માળવાના હાથીઓએ હલાવેલી પૃથ્વીને (ગૂજરાતની ભૂમિને) પાછી સ્થિર કરી અને પોતાની શક્તિથી દેવપાટણ (પ્રભાસપાટણ)ને પાળ્યું."[4]

---

१ पुरा मन्दरवद्वीक्ष्य य निष्कम्पतया स्थितम् ।
विनिवृत्तमुपेत्यापि धाराधीशपयाधिना ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૬૬

૨ જુઓ કાન્તમાળા પૃ. ૧૨૫માં પારિજાત મંજરી વિષે લેખ

૩ જ. એ. સો. બે. અ. ૫ પૃ. ૨૭૮

૪ ... (मालवतम उ) वनायमान
सेनागजप्रकरभगुरिता भुव य ।
भूय स्थिरा सपदि मत्रबलेन कृत्वा
श्रीदेवपत्तनमपालयदात्मशक्त्या ॥

એ. ઈ. અ. ૨ પૃ. ૪૩૭ શ્લો. ૪૨

આ શ્રીધર તે કુમારપાલના સચિવ વલ્લનો પુત્ર ઉયાભટના વંશનો નાગર છે. ઉપરના એના કથનથી ભીમે તેને પ્રભાસપાટણનો અધિકારી નીમ્યો હશે એમ જણાય છે. અને તે શ્રીધર અર્જુનવર્માના હુમલા વખતે સોરઠી લશ્કર સાથે પાટણના લશ્કરની મદદમાં ગયો હશે. માળવાના આ અર્જુનવર્માએ વિ. સં. ૧૨૭૦માં ભરૂચમા સૂર્યગ્રહણ વખતે દાન આપ્યુ છે[૧] એ જોતા ભરૂચ ઉપર તો ૧૨૭૦ પહેલાં જ તેણે ચડાઈ કરી હોવી જોઈએ અને પછી તળ ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી; એ વખતે ભીમદેવ તરફથી જે સામંત સામો ગયો હશે તેનું નામ જયસિંહ હોવુ જોઈએ. "તેની સાથે લડાઈ થતાં જયસિંહ ભાગી ગયો" એમ સં. ૧૨૭૨ના અર્જુનવર્માના તામ્રપત્રમાં પણ લખ્યુ છે.[૨] આ જયસિંહ તે જેનું સં ૧૨૮૦નું તામ્રપત્ર મળ્યું છે એ થોડા વખત માટે ગુજરાતની ગાદી ઉપર બેઠેલો જયંતસિંહ જ હોવાનો સંભવ છે.

સં. ૧૨૭૩ની શ્રીધર પ્રશસ્તિ

ઉપર કહેલી સં. ૧૨૭૩ની શ્રીધર પ્રશસ્તિમાંથી ભીમદેવ બીજા સબંધી બીજી પણ થોડી માહીતી મળે છે. એ શ્રીધરે ગૂજરાતની ભૂમિને દબાવનાર વીર હમ્મીરની સેનાને ધૂળ ભેગી કરી દીધી હોવાનું એ જ લેખમાં કહ્યું છે.[૩] આ હમ્મીર તે કોઇ મુસલમાન સરદાર હશે. કારણકે ભીમદેવના વખતમાં મુસલમાનોએ ગુજરાત

---

૧ જ. અ. ઓ. સો. ગ્રં. ૭ પૃ. ૩૨

૨ बाललीलाहवे यस्य जयसिंहे पलायिते
दिक्पालहासव्याजेन यशो दिक्षु विजृंभितम् ॥
પ્રા. લે. મા. લેખાક ૩ શ્લો. ૧૭

૩ दलितधरणिचक्र वीरहम्मीरचक्र
बहुतृणमकरोद्यः श्रीधरो दुर्गदर्प. ॥
શ્રીધરપ્રશસ્તિ શ્લો. ૪૩

ઉપર ઘણા હુમલાઓ કર્યા છે. અને કોઈ વાર તેઓને પાછા હઠવું પડયું છે ત્યારે કોઈ વાર તેઓનો વિજય થયો છે. દા. ત. વિ. સં. ૧૨૫૨ (ઇ. સ. ૧૧૯૬)માં કુતુબુદ્દીન ગૂજરાત ઉપર ચડી આવેલો પણ ભીમદેવના સામંતોને હાથે માર ખાઈને તેને અજમેરમાં ભરાઈ જવું પડયું. પણ બીજે જ વર્ષે ત્રીજી ફેરવારીએ તેણે ભીમદેવના

પણ તે પછી ૧૨૭૫થી ૧૨૮૦ વચ્ચેનાં કોઈ પણ વર્ષમાં ઉપર કહેલા મુસલમાની હુમલાઓથી તથા પુષ્કળ દાનોથી જેની તિજોરીનું તળીયું દેખાઈ ગયું હતુ તે ભીમદેવના રાજ્યને બળવાન મડલીકોએ તથા મત્રીઓએ દબાવવા માડ્યુ[1] અને છેવટ જયતસિંહે પાટણની ગાદી જ પચાવી પાડી. આ જયતસિંહ સોલકીવશનો જ હતો એમ એના મડલીકે સ. ૧૨૮૦મા આપેલા દાનપત્રમા[2] કહેલ છે. એ દાનપત્રમા એ જ વશના આગલા દાનપત્રોના ધોરણ પ્રમાણે જ સોલકી વશાવળી આપી છે તથા એ વંશના પ્રત્યેક રાજાને સમસ્ત રાજાવલીસમલકૃત અને ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદપ્રૌઢપ્રતાપ જેવાં બિરૂદો લગાડ્યા છે. અને ભીમદેવ સુધી વશાવળી આપ્યા પછી પોતાનું વર્ણન શરૂ કરે છે. વળી ભીમદેવને ઉઠાડી મૂકી ગાદી પચાવી પાડનાર આ જયતસિંહ પોતાને વિષે 'દુર્દૈવદાવાનલદગ્ધગૂર્જરધરાબીજપ્રરોહૈકપર્જન્ય' એટલે દુર્દૈવરૂપ અગ્નિથી બળી ગયેલી ગૂર્જરભૂમિમાં બીજ ઉગી શકે એ માટે જેણે એકલાએ વરસાદનું કામ કર્યું છે, એવી બડાઈ હાકે છે. આ જયતસિંહ મુખ્ય સોલંકીવંશનો કોઇ ભાયાત જ હોવો જોઇએ. જોકે કોઇ પ્રબંધમાં આનું નામ નથી. અને એના લેખમાં એનો મુખ્ય વંશ સાથે સંબંધ બતાવ્યો નથી. ગમે

---

૧ सततवितत्तदानक्षीणनि.शेषलक्ष्मी:,
बलकवलितभूमीमण्डलो मण्डलेशै:

... ...

સુ. સં. સ. ૨ શ્લો. ૫૧

मन्त्रिभिर्माण्डलीकैश्च बलवद्भि: शनै: शनै: ।
बालस्य भूमिपालस्य तस्य राज्यं व्यभज्यत ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૬૧

૨ જુઓ ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૨૦૬મા તથા ગુ. ઐ. લે. નં. ૨૦૫માં છપાયેલું જયંતસિંહનું પોષ સુદિ ૭નું દાનપત્ર.

તેમ પણ તેના ટુંકા રાજ્યકાળમાં તેના મંડલીક વર્ધીપથકમાં સાંપાવાડા ગામ અને ગંભૂતા પથકમાં ડોડીયાપાટકનો એક ભૂમિખંડ રાણક આનાના પુત્ર લુણપસાકે પોતાની માતાના નામથી વસાવેલા સલખણપુરમાં પોતાના પિતા અને માતાના નામથી સ્થાપેલા શ્રી આનલેશ્વર અને શ્રી સલખણેશ્વર દેવ માટે દાનમાં આપેલ છે. અને આ દાનપત્રથી જ જયંતસિંહ વિષે આટલી માહીતી મળે છે.

આ લેખમાં ઉલ્લેખેલાં ગામો રાંધણપુર રાજ્યમાં તથા વીરમગામથી પૉટણના રસ્તામાં હાલમાં નામના સ્હેજ ફેરફાર સાથે મળે છે.

ભીમદેવે રાજ્ય પાછું મેળવ્યું સં. ૧૨૮૩ પહેલાં

આ જયતસિંહના રાજ્યકાળ દરમિયાન ભીમદેવનું શું થયું તેનો કાંઈ પત્તો લાગતો નથી. પણ તેણે સં. ૧૨૮૩ કાર્તિક સુદિ ૧૫ને દિવસે મડલી ગામના મૂલેશ્વરદેવના મઠના સ્થાનાધિપતિ વેદગર્ભરાશિને નતાઉલ ગામનું દાન આપ્યું છે.[૧] એ જેતાં સં. ૧૨૮૩ પહેલાં ભીમદેવે પોતાનું રાજ્ય મેળવ્યું છે, એટલું નક્કી. આ મડલીગામ વઢીઆરમાં આવ્યું છે અને ગૂજરાતના સોલંકીવંશના મૂળ પુરૂષ મૂળરાજે ત્યાં સ્થાપેલા મૂળનાથદેવ કે મૂલેશ્વરદેવ, જેને મૂળરાજે પોતે પોતે સં. ૧૦૪૩માં દાન આપેલું તેને જ, આ દાન અપાયેલું છે. આ દાનપત્રના લેખકનું નામ છે કાયસ્થ અક્ષપટલિક સોમસિંહ અને દૂતકનું

ચરાચરગુરૂ ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને ઉપર કહેલા દેવોની જ પૂજા માટે તથા સત્રાગારમા ભટ્ટારકો (શૈવ સાધુઓ)ના ભોજન માટે દાન આપ્યુ છે.[૧] આ દાનપત્રના લેખક અને દૂતક એના એ જ છે

મંડલીના આ મઠપતિ પાશુપતાચાર્ય વેદગર્ભ ગશિ માટે ભીમદેવને બહુ માન હોય એમ લાગે છે. કારણકે ઉપરના બે ઉપરાંત સ. ૧૨૯૫ માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૪ને દિવસે પણ એ જ વેદગર્ભગશિને સોલંકી રાણા લૂણપસાના પુત્ર રાણા વીરમે ઘુસડીમા બંધાવેલ વીરમેશ્વર દેવ તથા શ્રી સૂમલેશ્વર દેવના નૈવેદ્ય, પંચોપચાર પૂજા માટે દાન આપેલું છે.[૨] આ દાનપત્રના લેખક અક્ષપટલિક સોમસિંહ અને દૂતક. વયજલદેવ છે. આ દાનપત્રના પહેલા પત્રા ઉપર ભીમદેવની રાણી સૂમલદેવીની સહી છે. એ રાણીના નામ ઉપરથી જ સૂમલેશ્વર મહાદેવ સ્થાપવામાં આવ્યા હશે. પાશુપતાચાર્ય વેદગર્ભરાશિને ઘણાં શૈવમંદિરોનો વહીવટ સોપ્યો હોય એમ આ ઉપરથી જણાય છે.

ભીમદેવના સમયનું છેલ્લુ દાનપત્ર સ ૧૨૯૬નું મળ્યું છે.[૩] જેમાં એ જ વેદગર્ભરાશિને પોતાના માતપિતાના તથા મહારાણી સૂમલદેવીના પુણ્યાર્થે સં. ૧૨૮૮ના દાનપત્રવાળા વીરમેશ્વર અને સૂમલેશ્વરદેવનાં નૈવેદ્યપૂજા વગેરે માટે ગામનું દાન આપ્યુ છે. આ દાનપત્રના લેખક છે. કાયસ્થ ઠ. શ્રી સોમસિંહ, અને દૂતક મહાસંધિવિગ્રહિક શ્રીવયજલદેવ.

સ. ૧૨૮૦ પછી બનેલા કેટલાક બનાવોનું વર્ણન ભીમદેવના મહામંડલેશ્વર લવણપ્રસાદ વીરધવલના વૃત્તાંત માટે બાજુ ઉપર રાખી ભીમદેવના રાજ્યકાળની લગભગ સમાપ્તિપર્યંત તેના દાનપત્રોની મદદથી આપણે પહોંચી ગયા છીએ. વિચારશ્રેણી પ્રમાણે સ. ૧૨૯૮માં ભીમદેવનો દેહ પડી ગયો અને સં. ૧૨૯૯નું તો તેના અનુયાયી ત્રિભુવનપાલનું દાનપત્ર મળ્યું છે.

ભીમદેવની રાણીઓ

ભીમદેવની બે રાણીઓ (૧) લીલાદેવી અને (૨) સૂમનદેવીનાં નામો ઉપર આવી ગયા છે

મ ત્રીઓ અને સામ તો

ભીમદેવના મત્રીમડળમા મહામાત્ય તરીકે રાણક ચાચિકદેવ, રત્નપાલ, દામૂ જેવા તેમજ અક્ષપટલિક અને સધિવિગ્રહિક તરીકે સોમસિંહ વયજલદેવ જેવા જે નામો ઉત્કીર્ણ લેખોમા મળે છે તેની નોધ ઉપર આવી ગઇ છે એટલે અહીં પુનરુક્તિ નથી કરી. પણ સ ૧૨૮૬મા અનડ મહામાત્ય હોવાનો ઉલ્લેખ એક ગ્રન્થની પ્રશસ્તિમાથી મળે છે[1]

સામતોમા ચોહાણવશ ભીમદેવને ઘણા વખત સુધી નીમકહલાલ રહ્યો છે વિ સ ૧૨૬૫ના તથા વિ સ ૧૨૮૩ના બે લેખો માલી પરગણામાથી મળેલા છે[2] જે ઉપરથી સ ૧૨૮૩ સુધી ગોડવાડ જીલ્લામા ભીમદેવના ચોહાણ સામન્ત ધાધલદેવનું રાજ્ય હતું એમ

મંદિરની પ્રશસ્તિમાં આ સોમસિંહને મહામંડલેશ્વર જ કહેલ છે;[1] એ જોતાં તેણે પણ ભીમદેવથી સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી.

એ ઉપરાંત રાણક આનાના પુત્ર લૂણપસાકનો પુત્ર વીરમ પણ ભીમદેવનો સામંત હોય એમ લાગે છે. આ ગણો લૂણપસાક અજયદેવે નીમેલો માળવાનો દંડનાયક હતો એ ઉપર આવી ગયું છે. અને સં ૧૨૯૫ના લેખ ઉપરથી આ વીરમ ભીમદેવનો સાળો હોય અને લૂણપસા સસરો હોય એવો મારો તર્ક છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

વાઘેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલ

ભીમદેવના સામંતોમાં જેનો વૃત્તાંત ભીમદેવના વૃત્તાંતને લગભગ ઉડાડી દઇને જૈન પ્રબંધોમાં વિસ્તારથી આપેલો છે તે વાઘેલા સામંત લવણપ્રમાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત અહીં આપ્યો છે.

પૂર્વવૃત્ત

પ્રબંધોમાં લખ્યું છે કે ધવલનો પુત્ર અર્ણોરાજ ઉર્ફે આનાક નામે સોલંકી વંશનો એક રજપૂત કુમારપાલની માસીનો દીકરો થાય તેને કુમારપાલે તેની સેવાથી ખુશી થઇ સામંતપદ અને ભીમપલ્લી કે વ્યાઘ્રપલ્લી નામનું ગામ આપ્યું હતું.[1] સુ. સ. માં ગામનું નામ ભીમપલ્લી લખ્યું છે-પણ પ્ર. ચિ. મા વ્યાઘ્રપલ્લી ઉપરથી એ વંશનું વાઘેલા નામ પડયું એમ લખ્યું છે[2] એ જોતાં આનાક જે ગામનો ધણી હતો તે ગામનું નામ વ્યાઘ્રપલ્લી હોવું જોઇએ.

આનાક વાઘેલાવંશનો મૂળપુરુષ

આ આનાક કુમારપાલની સેવામાં હમેશાં રહેતો અને મૂળરાજ બીજાના મરણ પછી દુષ્ટ અમાત્યો અને કેટલાક મંડલીકો ભીમ આદીએ એમ તેની વિરુદ્ધ હતા પણ આનાકે ભીમને વફાદાર રહીને

---

૧ પ્ર. ચિ પૃ. ૧૯૯ તથાઃ—

चुलुक्यकुलकान्तारगजः श्रीधवलांगजः ।
रिपुसर्पसुपर्णोभूदर्णोराजमहीभुज ॥
-मदसौ नि?माकीलमनसा प?ाहसः ।
अकारि कारण?णा भीमपल्लीपुरप्रभुः ॥

સુ. સં. સ. ૩ શ્લો. ૧૫ અને ૧૮

૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૨૦૬

તેને ગાદી અપાવી તથા દુષ્ટોનો નાશ કર્યો એમ પ્રબંધોમાં કહ્યું છે[1] અલબત્ત ભીમ તરફ કોનો કઈ જાતનો વિરોધ હતો અથવા આનાકે ખરેખર શું કર્યું તેની વિગતો કોઈ પ્રબંધમાં આપી નથી પણ આનાક ભીમનો વફાદાર સામંત હતો એટલું તો પ્રબંધોના કથનો સ્પષ્ટ દર્શાવે છે આનાકે યુદ્ધમાં ગ્રણસિંહને માર્યો એમ સં ૧૩૧૧ની ડભોઈની પ્રશસ્તિ (શ્લો ૧૦)માં કહ્યું છે[2] પણ આ ગ્રણસિંહ કોણ હતો તે ા પત્તો નથી

લવણપ્રસાદ

આનાકને લવણપ્રસાદ નામનો પુત્ર થયો, એ પણ ઘણો પરાક્રમી હતો[3] તેણે પોતાના પરાક્રમથી પોતાનું મંડલ વધાર્યું અને પોતાના પિતામહ ધવલના નામ ઉપરથી ધવલક્ક (હાલનું ધોળકા) ગામ વસાવી ત્યાં રાજધાની સ્થાપી આ લવણપ્રસાદને મદનરાજ્ઞી[4]થી વીરધવલ

---

૧ दुष्टामात्यनिपिष्टस्य येनाकल्पि बलीयसा ।
रज्य तं मत्प्रसादाना मनृणीकारकारणम् ॥
સુ સં સ ૩ શ્લો

धवलस्य सुतेनापि तेन कृष्णानुकारिणा ।
राष्ट्र निष्कण्टकीकर्तुमारेभे सुभटेन तत् ॥
કી કૌ સ ૨ શ્લો ૬૩ એ ઉપરાંત શ્લો ૬૧
જે પહેલા પૃ ૩૫૮ ટિ ૧ માં ટાંકયો છે તે તથા શ્લો ૬૪ જુઓ અને વ. વિ સ ૩ શ્લો ૩૮-૩૯

૨ એ. ઇ. ૧ પૃ ૨૫

૩ तत्पुत्र प्रसरत्कीर्ति पताकाचुम्बिताम्बर ।
श्रीलावण्यप्रसादोऽस्ति प्रासाद शौर्यसंपदः ॥

નામનો પુત્ર થયો. એ વીરધવલ જુવાન થયો એ અરસામાં ભીમ- દેવના રાજ્યને માંડલીકો દબાવતા જતા હતા એ જોઇને પોતે સ્વતંત્ર થઇ જવું કે પોતાના પિતા આનાક પેઠે ભીમદેવને વફાદાર રહીને જ બને તેટલી પોતાની જાગીર વધારવી એ મોટો પ્રશ્ન લવણપ્રસાદ આગળ ઉભો થયો. અત્યારે સુ. સં., કી. કૌ. વગેરે જે જે પ્રબંધો મળે છે તે લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્રના આશ્રિતોના લખેલા હોઈને એકપક્ષી છે. ભીમના પોતાના ઉત્કીર્ણ લેખો સિવાય એના પક્ષનુ કાંઈ લખાણ નથી. એટલે લવણપ્રસાદે તથા તેના પુત્રે ખરેખર કેવું વલણ લીધેલું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે "બાલક ભીમના રાજ્યને બળવાન મંત્રીઓએ અને મંડલીકોએ વહેંચી લીધું." એમ જે કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૬૧) કાર કહે છે તે મંડલીકોમાં તેના આશ્રયદાતા પણ આવી જાય છે. કારણ કે ભીમદેવના રાજ્યના આરંભકાળે એટલે કે સં. ૧૨૩૪માં જે વ્યાઘ્રપલ્લી કે ભીમપલ્લી જેવાં એકાદ ગામનો ધણી હતો તેનો પુત્ર સં. ૧૨૭૬માં ધોળકાથી ખંભાત સુધીની વિશાળ જાગીરનો ધણી થઈ ગયો છે. છતાં લવણપ્રસાદ વીરધવલે સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા નથી કરી અને ઘણું કરી ભીમદેવના મંડલીકોમાં સૌથી વધારે સત્તાશીલ થઇ પડ્યા છે. સં. ૧૨૭૫ અને સં. ૧૨૮૦ વચ્ચે ભીમદેવને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી કોઇ જયંતસિંહે પાટણની ગાદી પચાવી પાડયાની વાત પ્હેલાં કરી છે. એ વખતે એ જયંતસિંહ સામે લડીને તેને કાઢી

બનેવીને ઘેર વીરધવલને સાથે લઇને ગઇ. ત્યાં તેને રૂપાળી અને સ્પૃહણીય ગુણવાળી જોઇને પોતાના ઘરમાં દેવરાજે બેસારી. લવણપ્રસાદને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે પ્હેલાં તો તેને મારવાનો વિચાર કર્યો પણ પછી વીરધવલ ઉપર તેનો અતિશય પ્રેમ જોઇને મારવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને વીરધવલ સમજણો થતાં માતાના વૃત્તાન્તથી શરમાઇ પિતા પાસે આવીને રહ્યો.

સોલંકી રજપૂતોમાં આ રીતે બીજાની પત્નીને કોઈ રાખે અને તે મૂળ ધણી સહી લીએ એ વિચિત્ર તો છે જ પણ અસંભવિત કેમ કહેવાય?

પાછો ભીમદેવને ગાદીએ બેસારવો કે પોતે જ પાટણની ગાદી ઉપર ચડી બેસવું એ પ્રશ્ન પણ ઉગ્ર રૂપમાં લવણપ્રસાદના મન આગળ ખડો થયો હશે એમ કીર્તિકૌમુદીમા આપેલા નીચેના રમણીય કલ્પનાત્મક વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. સોમેશ્વર કહે છે કે[1] "એક વખત રાતમા લવણપ્રસાદને સ્વપ્ન આવ્યું અને તેમાં તેણે શ્વેત વસ્ત્રધારી હાથમા શ્વેત માળા ધારણ કરેલી સુંદર સ્ત્રીને જોઈ, અને તું કોણ છે એમ તેને પૂછતા તેણે કહ્યુ કે "હું ગૂર્જર રાજ્યલક્ષ્મી છું. અત્યારે ગૂર્જર દેશમા જે ચક્રવર્તીપદે છે તે બાળક હોઈ ને શત્રુઓનાં લશ્કરોને રોકી શકતો નથી અને જે મત્રીઓ તથા મડલીકો છે તેઓ મને-પોતાના ધણીની સ્ત્રીને પોતાની કરવા ઇચ્છે છે. અને આ સ્થિતિમાથી મારો ઉદ્ધાર કરે એવો કોઇ હાથ દેખાતો નથી. પરિણામે જ્યાં હાથીઓનાં પગની ધૂળની ડમરી ઉડતી હતી ત્યાં રાતમાં શીઆળવાં બોલે છે. આ રીતે પોતાનાં એટલે મડલીકોનાં અને બ્હારના શત્રુઓના લશ્કરોથી જે હું હણાયેલી છું તે મારો-ગૂર્જર રાજધાનીનો ઉદ્ધાર કરો." લવણપ્રસાદે ગૂર્જર રાજ્યની આ કલ્પિત પ્રાર્થના સ્વીકારીને એટલે કે આવેલી તકનો લાભ લઈને પાટણની ગાદી ઉપર ચડી બેસવાનો વિચાર ગમે તે કારણથી પણ જતો કર્યો. કદાચ બીજા મડલિકો પાટણની ગાદી સહેલાઇથી નહિ પચવા દે એમ ધાર્યું હોય કે વફાદારી ઉપર દ્રઢતા રાખી હોય કે બન્ને હેતુ હોય; ગમે તેમ પણ તેણે કે તેના પુત્રે પાટણની ગાદી ઉપર કે મહારાજાધિરાજપદ ઉપર નજર ન કરી અને મહામડલેશ્વર પદથી સતોષ રાખ્યો એટલુ ચોક્કસ છે[2].

---

૧ જુઓ કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૮૬ થી ૧૦૭

૨ જુઓ આબુના લૂણીગવસહીની સ. ૧૨૮૭ની પ્રશસ્તિ જેમા ભીમદેવને મહારાધિરાજ કહેલ છે અને તેની કૃપાથી જેને ગૂર્જરાત્રા મડલમાં મહામંડલેશ્વર પદ મળ્યું છે એ રીતે લવણપ્રસાદ વિષે કહેલ છે. જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાંક ૬૫ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૮

લવણપ્રસાદ સર્વેશ્વર

સુકૃતસંકીર્તનમાં ભીમે લવણપ્રસાદને સર્વેશ્વર પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વીરધવલને યુવરાજ પદ આપ્યું એમ લખ્યું છે.[૧] આ સર્વેશ્વર પદનો ઉલ્લેખ પ્રબંધોમાં અને સોમેશ્વરે લખેલા ગિરનારના લેખોમાં જ મળે છે. ગમે તેમ પણ સર્વેશ્વર પદ સાથે લવણપ્રસાદ વીરધવલને મરાઠી ઇતિહાસના પેશ્વા જેવી સત્તા મળી હશે એમ પ્રબંધોનાં વર્ણનો ઉપરથી કાયવટેએ તથા બુલ્હરે તર્ક કર્યો છે.[૨] તે સમગ્ર ગુજરાત માટે નહિ તો અમુક ભાગ માટે સત્ય લાગે છે. વળી ગિરનારના સં. ૧૨૮૮ના વસ્તુપાલના મંદિરોના લેખોમાંથી કે બીજા લેખોમાંથી એ વખતે સુરાષ્ટ્રમાં કોઈ બીજો મહામંડલેશ્વર હોય એવું દેખાતું નથી એટલે લવણપ્રસાદ જ ત્યાં સર્વસત્તાધીશ હોવાનો સંભવ લાગે છે. ગિરનારની વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિમાં લવણપ્રસાદને મહારાજાધિરાજ કહેલ છે;[૩] એમાં ખુશામત ઉપરાંત આ વસ્તુસ્થિતિ પણ કારણ હશે.

છતાં ગિરનારના સં. ૧૨૮૮ના લેખ ઉપર આધાર રાખી ૧૨૮૮માં લવણપ્રસાદ વીરધવલ સ્વતંત્ર થયા હોવાનો બુલ્હરે તર્ક કર્યો છે તે બરાબર નથી. કારણ કે સં. ૧૨૯૫માં ખંભાતમાં લખાયેલા એક જૈન પુસ્તકની સમાપ્તિમાં વીરધવલના પુત્ર વીશલદેવને 'મહામંડલેશ્વર રાણક' પદવી જ લગાડેલી છે.[૪] એ જોતાં ભીમદેવના

જીવનકાળમાં વાઘેલાવશે ભીમદેવનું ચક્રવર્તી પદ હમેશાં કાયમ રાખ્યું છે એ નિઃસંદેહ છે.

લવણપ્રસાદે ઉપર કહેલ સર્વેશ્વર પદ ક્યારે ધારણ કર્યું એ ચોક્કસ કહેવાનું કાઇ સાધન નથી. પ્રબંધોનો કાળાનુક્રમમાં વૃત્તાન્ત કહેવાનો દાવો જ નથી. પણ સ. ૧૨૮૦ અને ૮૩ વચ્ચે ભીમદેવે પાછી પાટણની ગાદી કદાચ લવણપ્રસાદની મદદથી મેળવી અને તેના બદલામાં તેને સર્વેશ્વર પદ તથા સુરાષ્ટ્રનો તથા બીજો જે મુલક પોતાના બળથી એ મેળવે તેના સપૂર્ણ ભોગવટામા સમતિ આપી એવો મારો તર્ક છે.

હવે લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલનાં પરાક્રમો જોઈએ. પ્રબંધોમા આ પિતાપુત્રનું જે વૃત્તાંત મળે છે તે સં. ૧૨૭૬ પછીનું છે આટલી વાતમાં સંદેહનું કારણ નથી. પણ એ પછી એક પછી એક બનાવો જેમ બન્યા તેમજ વર્ણવ્યા હોય એવું નથી. બીજા સાધનોની મદદ વડે કાલાનુક્રમ નક્કી કરવાનો બનતો પ્રયત્ન કરવો પડશે.

લવણપ્રસાદે ગૂજરાત ઉપર ચડી આવેલા માળવાના રાજાને પાછો કાઢયો એ બનાવ, ઉપર જોયુ છે તેમ સં. ૧૨૭૬ પ્હેલાં બન્યો છે અને એ પરાક્રમ પણ તેણે ભીમદેવના સામત તરીકે કરેલું છે એટલે અહી એનો વિચાર કરવાનો નથી. વળી વસ્તુપાલ તેજપાલનાં સત્કર્મોની નોંધ લેવાનું પાછળ રાખી અહીં તો લવણપ્રસાદ અને વીરધવલનાં તથા તેના મંત્રીઓનાં પરાક્રમોનુ જ અવલોકન કરી લેશું.

લવણપ્રસાદ બ્રાહ્મણ ધર્મનો પક્ષપાતી

પણ એ શરૂ કર્યા પ્હેલાં લવણપ્રસાદે વેદો અને બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો એમ સ. ૧૩૫૪ના કર્ણદેવના લેખમાં કહ્યું છે એ

જોતાં એનો પોતાનો બ્રાહ્મણ ધર્મ તરફ પક્ષપાત હોવાની હકીકત અહીં નોંધી લેવી યોગ્ય છે.

સુરાષ્ટ્રમાં વઢવાણ નજીક લડાઈ

લવણપ્રસાદને વઢવાણ નજીક કોઈ બળવાન શત્રુ સાથે લડાઈ થઈ હોવાનું સૂચન વિ. સં. ૧૩૧૧ ની ડભોઈની પ્રશસ્તિમાંથી નીકળે છે[1] પણ એ પ્રશસ્તિ લખનાર સોમેશ્વરે કી. કૌ. મા આ વાત નોંધી નથી. હવે પાછળના પ્રબંધોમાં પાંચ ગામની લડાઇની એક વાત છે. આ લડાઈ લવણપ્રસાદ અને વીરધવલના સસરા શોભનદેવ વચ્ચે થઈ હતી એમ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૨૧૯) માં કહ્યું છે. જ્યારે ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ (પૃ.૨૧૩)માં પંચગ્રામ આગળ ભીમસિંહ અને લવણપ્રસાદ વીરધવલ વચ્ચે યુદ્ધ થયુ હતું એમ કહ્યું છે. જ્યારે વામનસ્થલી આગળ, વઢવાણ અને ગોહીલવાટી (ગોહીલવાડ ?) ના રાજાઓને દંડીને આવતા વીરધવલ સાથે વીરધવલના સાંગણ અને ચામુંડ નામના સાળાઓને યુદ્ધ થયું હોવાનું ચ પ્ર (પૃ. ૨૧૦-૨૧૧) માં કહ્યું છે. બેય ગ્રન્થોમાં વીરધવલની રાણી જયતલદેવી પોતાના બાપને તથા ભાઈઓને સમજાવવા જાય છે પણ નિષ્ફળ થઈને પાછી આવે છે એવું વર્ણન છે. ભીમસિંહ સાથેની લડાઈમાં પ્હેલાં સંધિ કરે છે જેમાં ભીમસિંહે ભદ્રેશ્વરથી સંતુષ્ટ રહેવુ એવી શરત રાખે છે અને પાછળથી લાગ મળતા તેને ઉખેડી નાખે છે અને વામનસ્થળી આગળની લડાઇમાં સાળાઓને મારી વામનસ્થળીમાં સાળાઓના પૂર્વજોએ એકઠું કરેલું, દ્રવ્ય લુંટી લે છે એમ ચ પ્ર. માં કહ્યું છે.[2] પ્રબંધોનાં આ વર્ણનો ગડબડીવાં અને પરસ્પર વિરોધી હોવાથી ઐતિહાસિક હકીકત

---

૧ જુઓ એ. ઈ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૬ પ્રશસ્તિનો શ્લોક ૧૩

૨ ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૧૧)મા વામન સ્થળીમાથી વીર ધવલને મળેલી લુંટની વિગતો નીચે પ્રમાણે આપી છે. ચૌદસો દિવ્ય ઘોડાઓ, કોટિ સખ્યામા સોનું, પાંચ હજાર તેજસ્વી બીજા ઘોડાઓ, બીજું પણ મોતી રત્નો વગેરે લીધું.

શોધતા તર્કનો આશ્રય લેવો પડે છે સ ૧૨૮૮મા લવણપ્રસાદને આધીન સુરાષ્ટ્ર દેશ હતો એમ તેના ગિરનારના લેખથી ચોક્કસ જણાય છે. અને ભીમદેવની તાબેદારી કબુલ કરતા હોવા છતા સુરાષ્ટ્રના જૂના ગરાશીઆઓ લવણપ્રસાદની સામે થયા હોય એ તદ્દન સભવિત છે વળી સુરાષ્ટ્રના ભીમસિંહનો તથા પચગ્રામ આગળની લડાઈનો ઉલ્લેખ સમકાલીન હમ્મીરમદ મદનમા[1] મળે છે અને વઢવાણ આગળ લડાઈ થવાનુ ઉપર કહેલા ઉત્કીર્ણ લેખમા કહ્યુ છે એ જોતા લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ વઢવાણ[2] આગળ એકાદ મોટી લડાઇ લડયા પછી લશ્કર સાથે સુરાષ્ટ્રમા પાછળની મુલકગીરી જેવો ફેરો મારી આવ્યા હોય અને તે રીતે મોટી લુટ લઇ આવી તેઓએ ધોળકાને સમૃદ્ધ કર્યું હોય[3] એટલી વાત સભવિત છે

ઉપરના યુદ્ધનો સમય

ઉપર કહેલ પચગ્રામ કે વઢવાણ આગળની લડાઇનો સમય નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે પણ સ ૧૨૭૬મા લવણપ્રસાદે વસ્તુપાલને મત્રી નીમેલ છે અને વસ્તુપાલ એ યુદ્ધ વખતે સાથે હતા એમ હમ્મીરમદમર્દનમા તથા ચ પ્ર મા કહ્યુ છે એ સાચુ હોય તો સ. ૧૨૭૬ પછી અને ૧૨૭૭મા વસ્તુપાલે નિર્વિઘ્ને શેત્રુજ્ય ગિરનારની યાત્રા કરી છે માટે તે પહેલા એ યુદ્ધ થયુ હોવુ જોઇએ

મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ

આ ઉપરાત ખભાત આગળ લવણપ્રસાદે કોઈ મુસલમાન ચડાઇનો સામનો કર્યો હોય એમ સ ૧૩૧૧ની ડભોઈની પ્રશસ્તિમા

---

૧ જુઓ હમ્મીરમદ મર્દન અ. ૧ પૃ. ૭ તથા અ ૨ પૃ. ૧૧

૨ પચગ્રામ વઢવાણ આગળ જ હોય તો વિ. સં. ૧૩૧૧ના લેખનો તથા હમ્મીરમદ મર્દન વગેરેના ઉલ્લેખોનો મેળ મળી રહે.

૩ જુઓ ચ પ્ર. પૃ. ૨૧૧

કહેલુ છે[1] હવે ખભાત આગળ કોઈ મુસલમાન લડાઈ થઇ હોવાનો પત્તો મુસલમાની ઈતિહાસોમાથી મળતો નથી[2] પણ ડભોઇની પ્રશસ્તિનુ વચન સ્પષ્ટ હોવાથી કોઈક મુસલમાન ટોળીને લવણપ્રસાદે હરાવી હોય એ અસભવિત નથી

ખભાતના સુબા તરીકે વસ્તુપાલની નીમણુક

સ ૧૨૭૬-૭૭મા જ લાટની—હદમા—આવેલા ખભાતને અચાનક છાપો મારીને વીરધવલે પોતાને કબજે કરી લીધુ[3] પણ ત્યા લાટના રાજાના પક્ષના માણસો કઈ તોફાન ન મચાવે, ચાચીઆ વગેરેના ત્રાસથી મુક્ત રહીને વેપારીઓ સારી રીતે દરીઆઈ વેપાર પણ કરી શકે એવી લોકોમા સુખશાંતિ યુક્ત વ્યવસ્થા સ્થાપે તથા કદાચ લાટનો રાજા ચડી આવે તો તેની સામે પણ થાય એવા બાહોશ માણસની જરૂર છે એમ જણાતા વીરધવલે સ ૧૨૭૭-૭૮ મા વસ્તુપાલને ખભાત મોકલ્યા[4] અને વસ્તુપાલે ખભાતમા

---

૧ मर्त्येष मनुतें रनयमजयम्लेच्छाधिनाथ क्षयम् ।

ડભોઈની પ્રશસ્તિ શ્લો ૧૭

એજ પ્રશસ્તિના ૧૬ મા શ્લોકમા સ્તંભેજિત શબ્દો છે એ ઉપરી ખભાત આગળ લડાઈ થઈ હોવાનુ અનુમાન કર્યું છે

૨ જુઓ એ હ ગ્ર ૧ મા ડભોઇની પ્રશસ્તિ ઉપર બુ કરતું વિવેચન

૩ જુઓ—

इतश्च लाटभूपालभुक्तौ भूमिविभूषण ।
स्तम्भतीर्थमितिख्यात मास्तऽतीन्द्रपुर पुरम् ॥
एकदा वीरधवल प्रसह्यासह्यविक्रम ।
तद्विगृह्य समादत्त कामिव रघूद्वह ॥

વ વિ સ ૪ શ્લો ૧૭ અને ૨૪

૪ વિ સ ૧૨૭૮ થી તો વસ્તુપાલનો પુત્ર જયન્તસિંહ ખભાતનો અધિકારી હતો એમ ગિરનારના સ ૧૨૮૮ ના લેખમા કહ્યું છે એટલે વસ્તુ

બધી જાતના લોકોને સંતોષ આપે એવી વ્યવસ્થા કરી.[1]

ચાર મારવાડી રાજાઓ અને લવણપ્રસાદ

પણ વસ્તુપાલ ખંભાત હતા ત્યા લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ ઉપર ચાર મારવાડી રાજાઓ ચડી આવ્યા. આ મારવાડી રાજાઓનાં નામ કોઈ પ્રબન્ધકારે આપ્યા નથી. ફક્ત "ચાર મારવાડી રાજાઓ ચડી આવ્યા" એટલું મોઘમ લખ્યું છે. વળી પ્હેલાં કોણે ચડાઇ કરી? દક્ષિણના દેવગિરિના યાદવ રાજા સિંઘણે કે મારવાડી રાજાઓએ? કી. કૌ. મા પ્હેલા યાદવરાજા સિંઘણ ચડી આવ્યો અને "બીજા રાજાની સાથેની લડાઈમાં લવણપ્રસાદ વીરધવલને ગુંથાયેલા જોઇને ચાર મારવાડના રાજાઓ ચડી આવ્યા એમ લખેલું છે."[2] જ્યારે વસતવિલાસમાં લવણપ્રસાદ ઉપર યાદવરાજા ચડી આવ્યો હતો એવું લખ્યું જ નથી[3] વળી કી. કૌ. માં પણ સિંઘણ સાથે લવણપ્રસાદને ખરેખર લડાઇ થયાનું તો કહ્યું જ નથી. એટલે બધું જોતા સિંઘણની ચડાઇ લાટથી આગળ નહોતી વધી અને લવણપ્રસાદે યુદ્ધ કર્યા વગર જ, કદાચ એણે લાટમાં વિજય મેળવ્યો

પાલ તે પ્હેલા ખંભાતના સુબા હશે અને વસ્તુપાલે ખંભાતનું તંત્ર વ્યવસ્થિત કર્યા પછી પોતાના પુત્રને સોંપ્યુ હોય એજ સંભવિત છે. જુઓ કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૩ થી આગળ અને વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૬

૧ કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૮ થી ૪૨ અને વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૭થી ૧૪

૨ क्षितिपान्तरविग्रहप्रसक्तौ पितृपुत्रावथ विग्रहीतुमेतौ ।
विदितावसरैर्थिराच्चतुर्भिर्मरुभूपैः सहसोपचक्रमाते ।

કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૫૫

૩ लूणसाकनृपतेरथ साकं मारवैः समभवद्विग्रहीतिः
तत्र वीरधवलोपि बलोपकान्तवैरिनिगमः स जगाम ॥

વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૧૫

હતો એ જોઈને સિંઘણની બીકે મારવાડી રાજાઓ સાથે સધિ કરી છે એમ મને લાગે છે પણ કી કૌ કારે આશ્રયદાતાની મહત્તા વધારવા એક સાથે બધા ચડી આવ્યા એમ વર્ણન કર્યું છે વસ્તુત વસ્તુપાલ ખભાતમા હતા ત્યારે મારવાડી રાજાઓ લવણપ્રસાદ ઉપર ચડી આવ્યા એટલી હકીકત ઐતિહાસિક લાગે છે આ ચારમા એક તો જાલોરનો ચોહાણ રાજા ઉદયસિંહ હોવાનો સભવ છે, અને લવણપ્રસાદે નડૂલના નાયક ઉપર તરવારનો ઘા કર્યો હતો એમ જે કી કૌ મા કહ્યુ છે[1] તે આ ચડાઈ વખતે બન્યુ હશે[2]. બીજો કદાચ એનો ભાઈ મહણસિંહ હશે સામાના બેમા એક આબુનો પરમાર રાજા સોમસિંહ હોય અને ચોથો ગોડવાડ જીલ્લાનો ચોહાણ સામત ધાધલદેવ હોય એવુ મારૂ અનુમાન છે આ ચારેય ભીમદેવના વફાદાર સામતો હતા એટલુ જ નહિ પણ પ્હેના બે તો ભીમદેવના સાળા થાય એટલે ભીમદેવનુ રાજ્ય લવણપ્રસાદ ગળી જાય છે એવુ જોઇને આ ચાર લવણપ્રસાદની સામે થયા હશે એવો મારો તર્ક છે

લવણપ્રસાદે મારવાડી રાજાઓ સાથે સધિ કરી

પણ આ લડાઈનુ કાઇ પણ પરિણામ ન આવ્યુ, અને એમા ન પડેલા જયતસિંહે પાટણની ગાદી પચાવી પાડી એ જોઇને મારવાડી રાજાઓ સાથે લવણપ્રસાદે સધિ કરી હોય અને ભીમદેવે લવણપ્રસાદને સર્વેશ્વર પદ આપીને તથા લવણપ્રસાદે ભીમદેવના મડલેશ્વર રહેવાનુ સ્વીકારીને આ લડાઇનું સમાધાન કર્યું હોય એમ બધુ જોતા મને

---

१ जघ्ने तेनासिदण्डेन गाढ नड्डूलनायक ।
तिर्यक्तेनैव तेनामी कम्पन्तेद्यापि भूभृत ॥

કી કૌ. સ ૨ શ્લો ૬૯

૨ જાલોરના આ ચોહાણો મૂળ નડૂલના હોવાથી કી કૌ કારે એને નડૂલનો કહ્યો હશે કે નડૂલનો કોઇ બીજો સામત હશે ?

લાગે છે. મારવાડી રાજાઓ સાથે સંધિ કર્યાનું તો કી. કૌ.માં કહ્યું જ છે[1]

શંખ સાથે વસ્તુપાલનું યુદ્ધ

પ્રબંધોના કહેવા પ્રમાણે લવણપ્રસાદ વીરધવલને મારવાડી રાજાઓ સામે રોકાયેલા જોઈને લાટદેશના ચોહાણ મંડલીક શંખે[2], પોતે પહેલાં બીજા શત્રુ (યાદવ સિંઘણ) સામે લડવામાં રોકાયેલો હતો ત્યારે છાપો મારીને વીરધવલે ખંભાત લઇ લીધેલું તે યાદ કરીને ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી. અને પહેલાં દૂત મોકલીને 'વીરધવલની ચાકરી છોડી દઇ પોતાની ચાકરી વસ્તુપાલ સ્વીકારે તો પોતે વસ્તુપાલને ખંભાતનો માલીક બનાવી દીએ, એવો સંદેશો કહેવરાવ્યો. પણ વસ્તુપાલે એ લાંચનો તિરસ્કાર કર્યો એટલે શંખ અને વસ્તુપાલ વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. ઘોડેસ્વાર સામે ઘોડેસ્વાર, હાથી સામે હાથી,

---

१ संधाय धन्धुजनताजनितोपरोधा
द्वीरैर्विरुद्धहृदयोपि समं नृपैस्तैः ।
स्वार्थी सधाद नगरीं लवणप्रसादः ॥

પાયદળ સામે પાયદળ અને રથ સામે રથની લડાઈ જામી અને તેમાં વસ્તુપાલનો એક વીર યોદ્ધો—ગુરૂકુળનો ભુવનપાલ શંખના અનેક યોદ્ધાઓને માર્યા પછી શંખની તરવારે કપાઈ ગયો એ જોઈને વસ્તુપાલ પોતે લડાઈમા ઉતર્યો અને તેના પરાક્રમને પરિણામે શંખ રણભૂમિ છોડીને ભાગ્યો એટલુ જ નહિ પણ ભરૂચ ભેળો થઈ ગયો[1].

લવણપ્રસાદ અને ગોધ્રાનુ યુદ્ધ

વ વિ મા નથી પણ કી કૌ મા જે વખતે મારવાડી રાજાઓ ચડી આવ્યા તેજ વખતે "તેઓ સાથે સધિ કરીને ગોધ્રાના અને લાટના રાજાઓ લવણપ્રસાદની છાવણી થી નીકળી[2] મારવાડીઓને મળી ગયા" એમ કહેલુ છે આમાથી લાટનો રાજા તે તો ઉપર જેની સાથેના યુદ્ધની વાત કરી તે શંખ જ પણ ગોધ્રાનો રાજા કોણ અને તેની સાથે શુ થયુ એ કાઈ કી કૌ મા નો કહ્યુ જ નથી હમ્મીરમદમર્દન (અં ૧)મા ગોધ્રાના રાજાનુ નામ વિક્રમાદિત્ય લખ્યુ છે જ્યારે ચ પ્ર (પૃ ૨૧૭) મા ઘૂઘુલ નામ લખ્યુ છે અને એ ઘૂઘુલ માંડલીક ગૂજરાતમા બહારથી આવતી વણજારોને લુટી લેતો

---

૧ આ વસ્તુપાલ શંખ વચ્ચેના યુદ્ધના વર્ણન માટે જુઓ કી કૌ. સ. ૪-૫, વ વિ. સ ૫, ચ. પ્ર. પૃ ૨૧૮ થી ૨૨૦ અને પ્ર ચિ પૃ ૨ ૩ ૨૧૪ આ યુદ્ધમા શંખની હાર સ્પષ્ટ કરી છે જુઓ—

> श्रीवस्तुपालसन्निवादचिरात्प्रणष्ट
> स्सस्तथा पथि विशृंखलवाहवेगः ।
> तत्पृष्टपातभय भगुरचित्तवृत्तिः
> श्वास यथा भृगुपुरे गत एव मेने ॥

'વ વિ સ. ૬ શ્લો. ૧૦૯

૨ अथ गोद्रहलाटदेशनाथौ मरुनाथैर्निभृत निबद्धसंधी ।
विधुरे परीहृत्य तत्र मित्रद्वितयं याकटकादुपेयतुस्तान् ॥

—કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૫૭

માટે એને વશ કરવા વીરધવલે મંત્રી તેજપાલને મોકલ્યો અને તેણે ઘૂઘુલને કેદ કર્યો અને ત્યાં અઢાર કરોડ સોનું, ચાર હજાર ઘોડી વગેરે લૂંટ કરી એમ લખ્યું છે પણ એ ગ્રન્થના આવા વર્ણનો એક સરખા અને દેખીતી રીતે કલ્પિત કથા જેવા જણાય છે તેજપાલે આવું પરાક્રમ કર્યું હોય તો સમકાલીન પ્રબંધોમાં નોંધાયા વગર નજ રહે માટે એ માનવા યોગ્ય નથી

ગુજરાત ઉપર દેવગિરિના સિંઘણની ચડાઈઓ

ગુજરાત ઉપર દેવગિરિના રાજા સિંઘણે ભીમદેવના રાજ્યકાળમાં એક કરતા વધારે ચડાઈઓ કરી છે પણ એ બધી લાટ દેશ ઉપરજ કરી હોય અને એથી આગળ સિંઘણ ન વધ્યો એમ પ્રબંધોના વર્ણનો તથા સિંઘણના શિલાલેખો ઉપરથી દેખાય છે

સિંધણને હરાવીને પાછો કાઢયો, પણ બીજીવાર ચડી આવીને સિંધણે શંખને કેદ કર્યો.[1] હવે આંબે ગામના શિલાલેખના માથું કાપી નાખ્યું શબ્દોનો અર્થ હરાવ્યો એમ કરીએ તો બેયનો મેળ બેસે છે.[2]

લવણપ્રસાદે સિંધણ સાથે સંધિ કરી.

અને ત્રીજીવાર ચડી આવ્યો ત્યારે મહામંડલેશ્વર લવણપ્રસાદે મહારાજાધિરાજ સિંધણ સાથે સંધિ કરી.[3] જેમાં "પરસ્પર એક-બીજાની ભૂમિ ઉપર ચડાઈ ન કરવી, પોતપોતાના દેશમાં રહેવું, બેમાંથી એકના ઉપર કોઈ શત્રુ ચડી આવે તો તેને બીજાએ મદદ કરવી. એકના બ્હારવટીઆને બીજાએ ન સંઘરવો" વગેરે શરતો છે. આ સંધિનું બરાબર પાલન થયું જણાતું નથી. કારણ કે શક સં. ૧૧૬૨ (વિ. સં. ૧૨૯૭)ના આંબે ગામ આગળના શિલાલેખમાં સિંઘણ તરફથી પ્હેલાં ચડાઈ કરનાર બ્રાહ્મણ સેનાપતિ ખોલેશ્વરનો પુત્ર રામ ગૂર્જરો સાથે નર્મદા કાંઠે થયેલા યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે.[4]

---

૧ निर्मदामकृतयादवसेनां नर्मदाविपुलरोधसि गत्वा ।
दूत रे तदिवि जल्पसि नैतद्बन्धनानि यदयं समवाप ॥
વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૪૨ એ ઉપરાંત એજ સર્ગના શ્લો. ૩૭ તથા ૪૧ પણ જુઓ અને કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૬૯

૨ પ્રશસ્તિ લેખકોએ આશ્રયદાતાના વિજયને મહત્તા આપવા હરાવ્યોને ઠેકાણે મારી નાખ્યો લખ્યું હોય એવા ઘણા દાખલા છે, વળી શક સ. ૧૧૬૨ વાળા શિલાલેખમાં તથા ૧૧૫૦ ના બીજા શિલાલેખમાં માત્ર ગૂર્જરોનો દર્પ દળી નાખ્યો અને ગૂર્જરોને લર્જિત કર્યા એવાજ શબ્દો છે. हेमाद्रियां चे चरित्र પ. ૧૦.

૩ જુઓ લેખ પદ્ધતિ પૃ. ૫૨ નું યમલપત્ર.

૪ જુઓ આંબેગામનો શિલાલેખ શ્લો. ૧૩ अत्रान्तरे महायुद्धमभूद्रामस्य गूर्जरैः તથા શ્લો. ૩૧-૩૨. આ. સ. ઓ. ઈ. ન્યૂ. સ. ગ્રં. ૩ હેમાદ્રિ પરિશિષ્ટ ૧૦ નં. ૧.

સિંઘણની ચોથી ચડાઈ

આ છેલ્લી લડાઈ વીરધવલના મરણ પછી સં. ૧૨૯૫ થી ૧૨૯૭ વચ્ચે થઈ હોવી જોઇએ અને તેમાં યાદવ સેનાપતિ રામને મારનાર વીશલદેવ હોવો જોઇએ એમ એ પોતાને સિંઘણના સૈન્ય રૂપી સમુદ્રને શોષીનાખનાર વડવાનલ કહે છે,[1] એ ઉપરથી લાગે છે. આ છેલ્લી શિવાયની સિંઘણની ચડાઈઓ વિ. સં ૧૨૭૭ પછી અને સં. ૧૨૮૩-૮૪માં કીર્તિકૌમુદી લખાયુ તે પ્હેલાં થઈ છે. આ સિંઘણની ગુજરાત ઉપરની ચડાઈનું વર્ણન કરતાં કીર્તિકૌમુદીકારે શત્રુનું સૈન્ય ચડી આવે છે એમ સાભળતાં લોકોની કેવી સ્થિતિ થઈ તેનું જે વર્ણન કર્યું છે તે એ જમાનાની લોક સ્થિતિનુ મરમ ચિત્ર હોવાથી તેનો સાર અહીં ઉતાર્યો છે.[2]

શત્રુનું લશ્કર ચડી આવતાં થતી લોકોની સ્થિતિ

"સિંઘણનુ સૈન્ય ચડી આવે છે એવું સાભળતાં ગૂજરાતની રાજધાનીના લોકોની મનઃસ્થિતિ સિંહનાદ સાંભળતાં દિશાઓમાં વારે ઘડીએ જોતી હરણીના મનની જેવી થાય તેવી ભયભીત થઈ ગઈ. હવે કોઈ નવુ ઘર બધાવવાનો વિચાર કરતું નથી, કોઈ ધાન્ય સંઘરતું નથી, માણસનું મન કયાંય સ્થિર થતું નથી. લોકોની નજર ગાડાઓ તરફ ફર્યા કરે છે. (તેમાં બેસીને ભાગવા માટે) જેમ સત્રુનું લશ્કર પાસે આવે છે તેમ તેમ લોકો બીકથી પાછળ પાછળ ભાગે છે."

---

૧ વીશલદેવનું સ. ૧૩૧૭ નું કડીનું તામ્રપત્ર ઇ. એ. અં. ૬ પૃ. ૧૯૧

૨ श्रुतसिंहूघनसैन्यसिंहनादभ्रमरा गूर्जरराजराजधानी ।
हरिणीव हरिन्मुखावलोक चकितान्तःकरणा मुहुश्चकार ॥
गृहमारभते न कोपि कर्तुं कुरुते कोपि न सग्रह कणानाम् ।
अवधीरितधान्यसचयानां बहुमानः शकटेषु मानवानां ॥
समुपैति यथा यथा समीपं रिपुराजध्वजिनी मदात्तदानी ।
परतः परतस्तथा तथासौ जनता जातभयोच्छ्रया प्रयाति ॥

કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૪૩ થી ૪૬

ગુજરાત ઉપર મુસલમાની હુમલાઓ

સિંધની મુસલમાની સેનાએ ખાસખાની સરદારી નીચે (હિ. સં ૬૨૦) વિ સં ૧૨૮૦મા અણહિલવાડ પાટણને લુંટયુ, એમ તબકાતેનાસીરીમા લખ્યુ છે[1] અને મોટી લુટ લઇને પાછી ફરતી એ સેનાને મેવાડના રાજા જૈત્રસિંહે હરાવેલી તેનો ઉલ્લેખ સમરસિંહના આબુના શિલાલેખમા[2] છે હમ્મીરમદમર્દનમા મેવાડના જે જયતલ રાજાનો ઉલ્લેખ છે, તે આજ મેવાડનો રાણો જૈત્રસિંહ (સ. ૧૨૭૦ થી ૧૩૦૯) આ જૈત્રસિંહ ભારે પરાક્રમી રાજા હતો, પાડોશી રાજાઓ સાથે તથા મુસલમાનો સાથે પણ તે ઘણી લડાઇઓ લડયો હતો. ગુજરાતથી મેવાડને સ્વતત્ર કરનાર આ જૈત્રસિંહ જ છે

મેવાડનો રાણો જૈત્રસિંહ અને વીરધવલ

હવે હમ્મીરમદમર્દનમા લખ્યુ છે કે મેવાડના આ જયતલે (જૈત્રસિંહે) પોતાની તલવારના અભિમાનથી વીરધવલ સાથે સધિ ન કરી પણ મુસલમાનો મેવાડને અને મેવાડની રાજધાની (નાગદા)ને છતી—લુટી બાળી ગુજરાત ઉપર ચડી આવવાની તૈયારી કરે છે એવુ દૂત પાસેથી સાભળી વીરધવલના બુદ્ધિશાળી મત્રી વસ્તુપાલે મારવાડના સોમસિંહ વગેરે સામન્તો તથા બીજાઓને પોતાના સહાયક બનાવ્યા. અને પોતાના એક જાસુસને મેવાડ તરફ તપાસ કરવા મોકલ્યો. હવે "મુસલમાનોએ મેવાડની ભારે દુર્દશા કરી નાખેલી, લોકો ત્રાહિત્રાહિ કરતા હતા, કેટલાક લોકોએ મુસલમાનોને હાથે મરવા કરતા કુવામા પડતુ મુકીને આપઘાત કર્યો, કેટલાકોએ જાતે પોતાના ઘર બાળી નાખ્યા, કેટલાકોએ ગળે ફાસો ખાધો અને મુસલમાનો ગામડાઓ

---

૧ રાવર્ટીકૃત તબકાતે નાસીરી પૃ ૨૯૪ ટિ

૨ तुरुष्कसैन्यार्णवकुम्भयोनि
रक्ष भूमिमय जैत्रसिंह ॥ શ્લો ૪૨
ઈ. એ ગ્ર. ૬ પૃ. ૩૪૯, રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૬૯

લુટી તથા બાળી નાખી લોકોને-સ્ત્રીઓને તથા બાળકોને કાપી નાખે છે એ ત્રાસ જોઇને વીરધવલના જાસુસે 'નાસો વીરધવલ આવે છે" એમ બૂમ પાડી એટલે વીરધવલની બીકથી મુસલમાનો ભાગ્યા પછી તો લોકો પણ તેઓની પાછળ પડયા અને છેવટે વસ્તુપાલના બગદાદ ગયેલા જાસુસોએ જગાડેલી ખટપટથી અંદર અંદર જાગેલા ઝગડાને પરિણામે વીરધવલ ચડી આવે તે પ્હેલા તો મુસલમાનો ભાગી ગયા"

હમ્મીરમદમર્દન (અ-૩ અને ૪)મા વિસ્તારથી આપેલુ ઉપરનું વર્ણન મોટે ભાગે કલ્પિત છે એવો શ્રી ગૌ હી ઓઝાનો અભિપ્રાય સાચો લાગે છે 'વીરધવલ આવે છે' એવી બુમ માત્ર સાભળી મુસલમાનો ભાગી જાય એ અસભવિત છે. વળી ખરી રીતે નાગદા મુસલમાનોને હાથે પડયા પછી જૈત્રસિંહે જ મુસલમાનોને હરાવ્યા હોય એમ જૈત્રસિંહના ચીરવાના તથા ઘાઘસાના લેખોથી તથા સમરસિંહના આબુના લેખથી જણાય છે,[1] છતા મેવાડમા થયેલી મુસલમાનોની હારનો યશ આ હમ્મીરમદમર્દનનો કવિ વીરધવલને આપે છે તે ખોટુ છે ખરી રીતે જૈત્રસિંહે મુસલમાનોને હરાવી ગુજરાતને મુસલમાની હુમલાથી બચાવ્યુ છે[2] આ મુસલમાન સુલતાન કોણ હતો ' હમ્મીરમદમર્દનમા મીલચ્છીકાર નામ લખ્યુ છે જે અમીરશીકારનું સસ્કૃત રૂપ લાગે છે કુતુબુદ્દીન ઐબકે અમીર શિકાર ખિતાબ પોતાના ગુલામ અલ્તમશને આપ્યો હતો અને તે અલ્તમશ શમ્સુદ્દીન નામ

---

१ न मालवीयेन न गौर्जरेण न मारवेशेन न जागलेन ।
म्लेच्छाधिनाथेन कदापि मानी म्लानिं न निन्ये वनिपस्य यस्य ॥
ચીરવાનો શિલાલેખ શ્લો. ૬

श्रीमद्गूर्जरमालवतुरुष्कशाकंभरीश्वरैर्यस्य ।
चक्रे न मानभंग. स स्वस्थो जयतु जयसिंहनृप ॥
ઘાઘસાનો શિલાલેખ

રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૬૦ ટિ ૧, ૪૬૧ ટિ ૪
૨ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૬૬

ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો તેનો સમય વિ. સં. ૧૨૬૬થી૧૨૯૩ છે. પણ ઉપર કહેલી ચડાઈ વિ. સ. ૧૨૭૯થી૧૨૮૬ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ. કારણ કે વિ. સ ૧૨૭૯ સુધી નાગદા તુટયું ન હતુ અને સં. ૧૨૮૬મા હમ્મીરમદમર્દનની પ્રત લખાઈ છે. આ શમ્સુદ્દીને રજપૂતાના ઉપર કરેલી અનેક ચડાઇઓનું[૧] વર્ણન ફારસી તવારિખોમાં મળે છે પણ કોઈ ઠેકાણે ઉપર કહેલી ચડાઈનું વર્ણન નથી તેનું કારણ મુસલમાનોએ હાર ખાધેલી એ જ હોવું જોઈએ, એ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાનો મત માન્ય છે.[૨] ચ. પ્ર. (૨૩૫)માં મોજુદ્દીન સુલતાનના સૈન્યને વસ્તુપાલે હરાવ્યાની વાત છે, તે ઉપરના બનાવનું જ વર્ણનાન્તર હશે એવો મારો મત છે. જોકે મોજુદ્દીન-મુઇઝુદ્દીન નામ તો સાહબુદ્દીન મહમુદ ઘોરી (વિ. સં. ૧૨૨૯થી ૧૨૬૨ ઇ. સ. ૧૧૭૩થી ૧૨૦૬)નું છે[૩] પણ એ વખતે વસ્તુપાલ વીરધવલના મંત્રી નહતા. એટલે ઉપર કહેલા બનાવનું જ વર્ણન કરતાં ચ. પ્ર કારે મુસ્લીમ સુલતાનનું મુઇઝુદ્દીન નામ લખવામા ભૂલ કરી છે એવો મારો મત છે.

મંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલ

વસ્તુપાળ તેજપાળ પોરવાડ નાતના વાણીઆ[૪] હતા. વસ્તુપાળે પોતે તથા તેના આશ્રિત કવિઓ સોમેશ્વર, અરિસિંહ વગેરેએ તેના કુળનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમા મૂળ પુરૂષનું નામ ચંડપ લખ્યું છે. એ ચંડપ

---

૧ જુઓ ફારસી તવારિખો-ફીરસ્તિક્રિસ્તા ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૦૭, રાવર્ટીકૃત તબકાતેનાસીરી પૃ. ૬૧૧, ઈલીઅટ ગ્ર. ૨ પૃ. ૩૨૪.

૨ જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ ૧ પૃ. ૪૬૭ તથા ૪૬૮ ટિ ૩.

૩ મુઇઝુદ્દીનની આ હારની ચર્ચા માટે જુઓ મું ગે પૃ. ૨૦૧ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખ. ૩ અ. ૧ પૃ. ૧૫૩ મા શ્રી. રસિકલાલ પરીખનો તથા ગુજરાતીના ૧૯૩૪ ના દીવાળી અંક પૃ. ૧૮ મા શ્રી. મો. જ. સાંડેસરાનો લેખ.

૪ प्राग्वाटगोत्रतिलकः किल कश्चिदत्र श्रीचण्डपः

નરનારાયણાનંદ સ.-૧૬ શ્લો-૩

ક્યાંક મંત્રી હતા.[૧] ચડપના પુત્ર ચડપ્રસાદ થયા તેઓએ પણ મંત્રી પદમાં જીંદગી ગાળી હતી.[૨] આ ચડપ્રસાદને બે પુત્રો થયા (૧) સૂર અને (૨) સોમ. તેમાંથી સોમ સિદ્ધરાજનો ખજાનચી હતો એમ કીર્તિકૌમુદીકાર કહે છે.[૩] આ સોમનો પુત્ર અશ્વરાજ કે આશરાજ થયો એ પણ સોલકી રાજાના કાંઈક અધિકાર ઉપર હતો. તેને દંડપતિ આભૂની[૪] પુત્રી કુમારદેવીથી લૂણિગ, મલ્લદેવ, વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના ચાર પુત્રો થયા. આ કુમારદેવી રૂપાળી પણ વિધવા સ્ત્રી હતી એમ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૭)માં લખ્યું છે. અને તેને વસ્તુપાળ તેજપાલ રાસો ટેકો આપે છે. સુ સ., કી-કૌ. જેવા સમકાલીન ગ્રન્થો આવી બાબતમા મૌન રાખે એ સમજી શકાય એવું છે. પણ એ વાતમાં તથ્યાંશ ન હોય તો મેરૂતંગ જેવો વસ્તુપાલ તેજપાલના ચૈત્રોનો સમકાલીન લેખક લખીજ ન શકે એ સ્વ. મણિલાલ વ્યાસની દલીલ જૈન સાહિત્ય સંશોધકના સપાદક પેઠે મને પણ વજનદાર લાગે છે.[૫]

આ આશરાજની દાનશૂરતાનાં તથા માતૃભક્તિનાં પ્રબંધકારોએ ખાસ વખાણ કર્યાં છે. તેણે કુવાઓ અને તળાવો ખોદાવીને તથા મંદિરો બધાવીને પુણ્યકાર્યો પણ કર્યાં હતાં, માને પાલખીમાં બેસારીને જાત્રા કરાવી હતી.[૬] આશરાજના ઉપર કહેલા ચાર પુત્રોમાં લૂણિગ

---

૧ मन्त्रिमण्डलमार्तण्डश्चण्डपः प्रथमः पुमान् ।

કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૪

૨ કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૮-૯

૩ निदधे गुणरत्नानां यत्र कोशः स्वयम्भुवा ।
तत्र श्री सिद्धराजोपि रत्नकोशं न्यवीविशत् ॥

કી. કૌ. સ. ૩. શ્લો. ૧૪

૪ જિનહર્ષગણિનું વસ્તુપાલ ચરિત્ર પ્રસ્તાવ પ્હેલો, ગ. પ્ર. પૃ. ૨૨૪

૫ જુઓ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખં. ૩ અં. ૧ પ. ૧૦૮

૬ કી. કૌ. સ ૩ શ્લો. ૧૭ થી ૨૧ તથા વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૫૯-૬૦

બાળ વયમાં અને મલ્લદેવ જુવાન ઉંમરે પ્રજા થયા પછી મરણ પામ્યો હતો. પણ વસ્તુપાલ તેજપાલ વીરધવલના મંત્રીઓ તરીકે જૈન ધર્મનાં મહાકાર્યો દ્વારા ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે વિ. સ. ૧૨૪૯માં પિતા સાથે યાત્રા કરનાર વસ્તુપાલ તેજપાલ વિ. સં. ૧૨૪૦–૪૨ની આસપાસમાં જન્મ્યા હોવાનો સંભવ[1] છે. ઉમ્મરમાં આવતાં પોતાના પૂર્વજો પેઠે તેઓ પણ સોલકી રાજાની સેવામાં રહ્યા અને વીરધવલની માગણીથી તેઓને ભીમદેવે વીરધવલને સોંપ્યા અને વીરધવલે તેઓને સં. ૧૨૭૬માં પોતાના મંત્રીઓ બનાવી બધો રાજ્ય ભાર તેઓને માથે નાખ્યો[2] પ્રબંધોમા વસ્તુપાલ તેજપાલ બેયને મંત્રી બનાવ્યા એમ કહ્યું છે.[3] મતલબ કે આ મંત્રી ભાઇઓએ ભેગો કારભાર કર્યો છે. અલબત્ત વસ્તુપાલ ખંભાત ગયા તથા જાત્રા કરવા ગયા ત્યારે મંત્રીપદનો બધો ભાર તેજપાલને માથે નાખ્યો હોવો જોઇએ. અને બેય સાથે હોય ત્યારે બેમાં વસ્તુપાલ મોટા હોવાથી મહામાત્મ તરીકે તેનેજ સંબોધવામાં આવતા.[4]

વસ્તુપાલ તેજપાલની યોગ્યતા

આ વસ્તુપાલ તેજપાલ જૈન ધર્મના મોટા પ્રભાવક હતા એમાં

---

૧ જુઓ વોટસનમ્યુઝીઅમ રાજકોટમાના ઉત્કીર્ણ લેખોનો વ. વિ ની અં. પ્રસ્તાવનામા કરેલો ઉતારો.

૨ જુઓ સુ. સ. સ. ૪ શ્લો ૪૨થી ૬૦ જોકે કી. કૌ, વ. વિ. અને પ્ર ચિ.મા વસ્તુપાલ તેજપાલ ફરતા ફરતા ધોળકે આવ્યા અને વીરધવલે જ તેઓને મંત્રીપદે નીમ્યા એવું વર્ણન છે. પણ સુ. સ. માંથી ઉતારેલા ઉપલા વર્ણનને વ. તે. પ્રશસ્તિ અને સુ કી. ક. નો ટેકો છે. એટલું જ નહિ પણ વસ્તુપાલે પોતે લખેલા નરનારાયણાનંદ (સ. ૧૬ શ્લો. ૩૫)નો ટેકો છે.

૩ જુઓ કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૫૧. થી ૫૮. સુ. સં. સ ૩ શ્લો. ૫૯–૬૦, વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૮૨ વગેરે અને સં. ૧૨૮૮ ના ગિરનારના લેખમાં વસ્તુપાલને સ. ૧૨૭૬ થી મહામાત્ય કહેલ છે ત્યારે આબુના સ. ૧૨૮૭ના લેખમા તેજપાલને વીરધવલની સમસ્ત મુદ્રાનો ઉપયોગ કરનાર કહેલ છે.

૪ જુઓ હમ્મીરમદમર્દન

સંદેહ નથી પણ તેઓમાં મન્ત્રીપદને યોગ્ય બીજા મોટા ગુણો પણ હતા. વીરધવલે ભીમદેવ પાસે મન્ત્રીની માગણી કરતાં [1] 'શસ્ત્રમાં, શાસ્ત્રમાં ધનમાં (ધન મેળવવામા) અને પ્રધન (શત્રુને મારવા)માં કુશળ હોય" એવા માણસની માગણી કરી હતી. આ મન્ત્રીઓ એવા હતા જ. વસ્તુપાલની શસ્ત્ર અને પ્રધન કુશળતા ખભાતમાં થયેલા વિગ્રહ પ્રસંગે દેખાઇ છે. વિદ્વાનોની શાસ્ત્ર ચર્ચામા વસ્તુપાલ ઘણો રસ લેતા એટલુજ નહિ પણ તેણે પોતે નરનારાયણાનદ નામનુકાવ્ય લખ્યું છે.[2] જેના સોળમા સર્ગમા તેણે પોતાની વશાવળી આપી છે. વસ્તુપાલ મન્ત્રી થયા પછી લવણપ્રસાદ વીરધવલની રાજ્ય સીમાઓ કેટલી બધી વધી અને રાજ્યમાં તથા વસ્તુપાલ તેજપાલ પાસે કેટલો પૈસો આવ્યો (જેમાથી મંત્રીઓએ ગુજરાતમા અદ્‌ભૂત કારીગરીવાળાં મંદિરો બાંધ્યાં) એ ધ્યાનમાં લેવાથી ધન મેળવવાની તેની કુશળતાનો ખ્યાલ આવશે. આ ધન અન્યાય કર્યા વગર મેળવવાનો તેઓને આગ્રહ હતો એમ સોમેશ્વર અને મેરૂતુંગ કહે છે[3] પણ ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૦૯)માં "રાજ્યના જૂના અધિકારીઓને, જૂના વેપારીઓને અને જૂના જમીનદારોને નીચોવીને વસ્તુપાલે રાજ્યમાં પુષ્કળ ધન એકઠું કર્યું તથા તેવડે લશ્કર ભેગું કર્યું અને એ લશ્કર માથે વીરધવલે સોરઠમાં મુલકગીરી કરીને ઘણું ધન મેળવ્યું તથા ઘણો મુલક હાથ કર્યો" એમ લખ્યું છે.

એ ગમે તેમ હો, પણ લવણપ્રસાદ વીરધવલના પરાક્રમે અને વસ્તુપાલ તેજપાલની શસ્ત્રની તથા બુદ્ધિની કુશળતાએ આ વાઘેલાનું રાજ્ય ઘણું વધાર્યુ એટલુ નક્કી.

વસ્તુપાલની તીર્થયાત્રા—પણ આ જૈન મન્ત્રીઓ રાજ્ય મદમાં પોતાના ધર્મને ભૂલી ગયા નહોતા એટલે મન્ત્રી થયા પછી

---

૧ दक्षः शस्त्रे च शास्त्रे च धने च प्रधने च यः ।
સુ. સં. સ. ૩ શ્લો. ૪૩

૨ ગા. ઓ. સી. મા આ કાવ્ય છપાઇ ગયું છે.

૩ पुरस्कृत्य न्याय......વગેરે.
કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૭૭ અને પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૦૮ શ્લો. ૩૬

કાંઇક નિરાંત મળતાં તેઓએ પહેલું કામ સં. ૧૨૭૭માં તીર્થયાત્રા કરવાનું કર્યું.[1] આ તીર્થયાત્રાનું જે વર્ણન પ્રબંધોમાં આપ્યું તેનો ટુંકો સાર એ વખતની લોકસ્થિતિનો ખ્યાલ આવવા માટે અહીં ઉતાર્યો છે.[2] "ગુરૂ વિજયસેનસૂરિએ કરેલા સંઘાધિપતિપદના અભિષેક સાથે તેઓએ આપેલા શુભ મુહૂર્તમાં શકુન જોઇને તીર્થયાત્રા માટે વસ્તુપાલે પ્રયાણ કર્યું; તે પહેલા શહેરે શહેર વિવેકી જનોને પત્રો લખી સંઘમાં સામીલ થવા તેડાવ્યા હતા. પછી જેઓ પાસે વાહનો ન હતાં, તેને વાહનો આપ્યાં, સાધનો નહોતાં. તેને સાધનો આપ્યાં, જેની પાસે નોકરો નહોતા તેને નોકરો આપ્યા. પછી ભાતું, પાણીનાં વાસણો વગેરે તો હોયજ. પણ દવાઓ અને વૈદ્યો પણ સાથે લીધા. આવી તૈયારી સાથે જે સંઘ ઉપડયો તેમાં પ્ર. ચિં. (પૃ ૨૦૯)ના કહેવા પ્રમાણે કુલ સાડા ચાર હજાર વાહનો હતાં. શ્વેતાંબરો એકવીસો હતા. સંઘ અને તેની રક્ષા માટે એક હજાર હથિયારબંધ ઘોડેસ્વારો આગળ પાછળ અને પડખે ચાલતા હતા. સાતસો સાંઢણી સ્વારો સાથે હતા અને તેના ઉપરી તરીકે ચાર મહાસામન્તો હતા. આ રીતે સંઘે ધોળકેથી ચાલી પ્હેલું મુકામ કાશહદ[3]માં કર્યું અને ત્યાં ઋષભનાથના મંદિરમાં મોટો ઉત્સવ ઉજવ્યો. આ રીતે પાંચ ૭ મજલો કરીને[4] શત્રુંજયની તળેટીમા પહોંચીને તંબુઓ નાખ્યા. વસ્તુપાલ દરેક મુકામ વખતે સૌની સગવડ સાચવ્યા પછી પોતાની સગવડ કરતા. આ રીતે શેત્રુંજે પહોચી ડુંગર ઉપર ચઢી ત્યાં ધોરણ પ્રમાણે પૂજન કે

---

૧ તીર્થયાત્રાની ઉપલી તારિખ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૯)મા છે એટલું જ નહિ પણ ગિરનારના વસ્તુપાલના મંદિરના લેખમાંયે છે.

૨ આ યાત્રાનું વર્ણન મુખ્યત્વે સુ સં. સ. ૫, ૭, અને ૮માંથી લીધું છે. કી. કૌ. પ્ર. ચિ. વગેરેની પણ મદદ લીધી છે ખરી.

૩ સાંપ્રત પાસે હાલનું કાસન્દ્રા એ ધોળકેથી પાલીતાણે જવા સીધા રસ્તા ઉપર આવેલું છે.

૪ કી. કૌ. સ. ૯ શ્લો. ૨૧

સરસ્નાન, સ્તવન વગેરે કર્યું અને આઠેક દિવસ રહ્યા.[1] પછી શેત્રુંજેથી ઉતરી ગિરનાર તરફ સંઘ ચાલ્યો. પ્હેલાં દેવપાટણ જઈ, શકરને પ્રણામ કરી પછી સંઘે ગિરનાર ઉપર નેમીનાથની કેસરપૂજા, સ્તુતિ આરતી વગેરે ધોરણ પ્રમાણે કર્યું અને ગિરનાર ઉપર આઠ દિવસ રહી[2] નીચે ઉતરી સંઘ વામનસ્થળી રસ્તે ધોળકે પાછો આવ્યો એટલે વીરધવળે સંઘને સામૈયુ કર્યું"[3] આ સં ૧૨૭૭ની યાત્રાનો ઉલ્લેખ ગિરનારના વસ્તુપાલના મન્દિરના ઉત્કીર્ણ લેખમાં પણ છે. પણ આ સાથે ગણતાં વસ્તુપાલે કુલ સાડાતેર યાત્રા કરી એમ પ્ર. ચિ. (પૃ ૨૦૯)માં લખ્યું છે.

વસ્તુપાલ તેજપાલે ઉભાં કરેલાં ધર્મસ્થાનો

વસ્તુપાલ તેજપાલે અણહિલવાડમા, ખભાતમાં, ધોળકામાં, શેત્રુંજા ઉપર, પાલીતાણા પાસે, આકેવાળીઆમાં, તારગા ઉપર ગિરનાર ઉપર, થાંભણા (સ્થભનક)માં, ભરૂચમાં અને ડભોઈમાં જુદાં જુદાં ધર્મસ્થાનો ઉભાં કર્યાં હોવાનુ સમકાલીન લેખોમાં અને પ્રબંધોમાં કહેલું છે. આ ધર્મસ્થાનોમાં નવા મન્દિરો બધાવવા, ખંડિત મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો, જૂનાં મન્દિરોમા મૂર્તિઓ સ્થાપવી, મદિરો ઉપર ધ્વજાઓ ચડાવવી કે કલશો ચડાવવા, મંદિરો આગળ મંડપો બાધવા, જૈન સાધુઓને રહેવા માટે ઉપાશ્રયો બાધવા, પોતાની, પોતાનાં ભાંડુઓની, રાજાની અને પોતાના તથા રાજાના પૂર્વજોની મૂર્તિઓ કરાવવી એ બધાનો તથા તળાવો, વાવો, પરબો, છાશ વેચવા માટે ઉંચી

ગિરનારનુ વસ્તુપાલનુ મદિર પૃ ૩૮૧

તેજપાલનુ આબુનુ મંદિર પૃ ૩૮૮

તેજપાલનુ આબુનુ મંદિર પૃ ૩૮૮

પોતાના પુત્ર લૂણસિંહ અને પોતાની સ્ત્રી અનુપમાદેવીના પુણ્યાર્થે[૧] ભીમદેવબીજાના મહામંડલેશ્વર આબુના પરમાર રાજા સોમસિંહની અનુમતિથી ઉત્તમ પ્રકારની કોરણીવાળું, આરસપહાણનું મૂળગભારો-ગઢ મંડપ-નવચોકીઓ-રંગમંડપ-દ્વારમંડપ-ગોખલા-ભમતીની દેરીઓ

કાલાનુક્રમમાં દિગ્દર્શન

હવે લવણપ્રસાદ વીરધવલની તથા તેના મન્ત્રીઓની કારકીર્દી ઉપર કાલાનુક્રમમા નજર નાખી લઈએ લવણપ્રસાદ વીરધવલે સં ૧૨૭૬મા વસ્તુપાલ-તેજપાલને મંત્રી તરીકે રાખ્યા પછી સં. ૧૨૮૦ સુધીમા ખભાતનું યુદ્ધ, મારવાડી રાજાઓ સાથેનુ યુદ્ધ વગેરે બનાવો બન્યા છે સ ૧૨૮૦ પછી જુના વિરોધીઓ સાથે સલાહને પરિણામે તથા મન્ત્રીઓની રાજનીતિને પરિણામે મોટે ભાગે શાતિ અને વ્યવસ્થા જળવાયા હોય એમ લાગે છે સ ૧૨૭૭મા વસ્તુપાળે તીર્થયાત્રા કરી, એ ઉપર નોધ્યુજ છે પછી સ ૧૨૭૯મા વસ્તુપાળે પોતાના પુત્ર જયન્તસિંહને ખભાતનો સુબો નીમ્યો[1] ૧૨૮૩ થી ૯૩ સુધીમા બીજી અગીઆર તીર્થ યાત્રાઓ વસ્તુપાલે કરી[2] અને સં ૧૨૭૮થી ૧૨૯૩સુધીમા ઉપર નોધેલા ધર્મસ્થાનો જુદે જુદે સ્થાને ઉભા કર્યા

લવણપ્રસાદ વીરધવલે આ અરસામા ખાસ કાઈ કર્યું જણાતુ નથી લવણપ્રસાદ અણહિલપુરમા રહીને ભીમદેવના સર્વેશ્વર તરીકે ગુજરાતનું રાજ્યતંત્ર ચલાવતા હશે અને વીરધવલ ધોળકામા રહીને પોતાની જાગીર સભાળતા હશે એવો એક વિદ્વાને તર્ક કર્યો છે[3] ગમે તેમ હોય પણ સ ૧૨૮૦-૮૧ અને ૧૨૮૭ વચ્ચે કદાચ ૧૨૮૨માં લવણપ્રસાદે દેહત્યાગ કે રાજ્યત્યાગ કર્યો હોય એવો સભવ છે[4]

---

૧ જુઓ ગિરનારના ઉત્કીર્ણ લેખો પ્રા જૈ. લે સ લેખાક ૩૯

૨ જુઓ ગિરનારનો લેખ વોટસન મ્યુઝીઅમ-રાજકોટ વાળો.

૩ જુઓ વ. વિ. ની અ. પ્રસ્તાવના પૃ ૧૫ મા તેના સપાદક સ્વ. ચીમનલાલ દલાલનો અભિપ્રાય.

૪ મુ. ગે (પૃ. ૨૦૦)ના લેખકે લેખ પદ્ધતિ (પૃ. ૫)મા છપાયેલા દાનપત્રના નમુનામા સ. ૧૨૮૮ ની તારિખ લવણપ્રસાદ માટે છે તે ઉપર આધાર રાખી તથા ૧૮૮૨-૮૩ના ભાડારકરના સર્ચરિપોર્ટ સ સ્કૃત મેન્યુસ્ક્રીપ્ટસને અનુસરી લવણપ્રસાદે ૧૨૮૮ મા ગાદીનો ત્યાગ કર્યો એમ લખ્યુ છે. પણ લેખ-પદ્ધતિમા આપેલી કોઈ તારીખ બનાવની નથી એ સ્પષ્ટ છે. રાજાવલી કોષ્ટકમા વીરધવલનો રાજ્યકાળ ૧૨૮૨થી આપ્યો છે.

પોતાના પુત્ર લૂણસિંહ અને પોતાની સ્ત્રી અનુપમાદેવીના પુણ્યાર્થે[1] ભીમદેવબીજાના મહામંડલેશ્વર આબુના પરમાર રાજા સોમસિંહની અનુમતિથી ઉત્તમ પ્રકારની કોતરણીવાળું, આરસપહાણનું, મૂલગભારો-ગૂઢ મંડપ-નવચોકીઓ-રંગમંડપ-દ્વારમંડપ-ગોખલા-ભમતીની દેરીઓ અને હસ્તિશાળા વગેરેથી સુશોભિત લૂણિગવસહિકા નામનું ભવ્ય મંદિર (સ. ૧૨૮૭ મા) કરાવ્યું[2] આ મંદિરનો બાંધનાર સૂત્રધાર શોભનદેવ હતો. એ મંદિરના પૂજા વગેરે માટે આબુના રાજા સોમસિંહે બારડ પરગણાનું ડબાણી ગામ મંદિરને ભેટ આપ્યું હતું, એમ ૧૨૮૭ ના લેખમાં જ કહ્યું છે.

આ મંદિરની કારીગીરીનાં સ્થાપત્યકળાની દષ્ટિએ ફર્ગ્યુસન હાવેલ જેવા કળાના ઉસ્તાદોએ ભારે વખાણ કર્યા છે. દેલવાડાનાં મંદિરો એ ગૂજરાતનાં ગૌરવસ્થાનો છે.

એ સ્થાન બંધાવનારના અદ્‌ભૂતધર્મપ્રેમનાં અને ઉદારતાનાં નિદર્શન રૂપે કહેવાય છે કે મન્દિરનું કામ ચાલતુ હતું ત્યારે તેજપાલ મંત્રી પોતાની પત્ની અનુપમા સાથે આબુ ઉપર કેટલું કામ થયું છે તે જોવા ગયા હતા. ત્યાં અનુપમાએ સૂત્રધાર શોભનદેવને પૂછયું કે આટલી બધી વાર કેમ લાગે છે? ત્યારે સૂત્રધારે જવાબ આપ્યો કે અહીં પર્વતની ટાઢમાં સવારે તથા સાંઝે કામ થઇ શકતું નથી અને બપોરનો વખત ન્હાવા-રાંધવા-ખાવામાં જાય છે. ત્યારે અનુપમાની સૂચનાથી દિવસ અને રાતના જુદા જુદા કારીગરો રોકવાની, તથા સૌને માટે ગરમ ઉધાડવાની મંત્રીએ સૂચના આપી[3].

---

૧ મેરુતુંગે (પૃ. ૨૧૨) પોતાના ભાઈ લૂણિગના પુણ્યાર્થે લૂણિગવસહિકા મંદિર બંધાવ્યુ એમ કહ્યુ છે. પણ મંદિરના ઉત્કીર્ણ લેખમાં ઉપર પ્રમાણે સ્પષ્ટ કથન છે. જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાંક ૬૪-૬૫.

૨ એજન.

૩ વ. પ્ર. પૃ. ૨૪૬, તથા વ. ચ. ૮ શ્લો. ૧૨૦ થી ૧૫૩.

કાલાનુક્રમમાં દિગ્દર્શન

હવે લવણપ્રસાદ વીરધવલની તથા તેના મંત્રીઓની કારકીર્દિ ઉપર કાલાનુક્રમમાં નજર નાખી લઈએ. લવણપ્રસાદ વીરધવલે સં ૧૨૭૬માં વસ્તુપાલ–તેજપાલને મંત્રી તરીકે રાખ્યા પછી સં. ૧૨૮૦ સુધીમાં ખંભાતનું યુદ્ધ, મારવાડી રાજાઓ સાથેનું યુદ્ધ વગેરે બનાવો બન્યા છે. સં ૧૨૮૦ પછી જુના વિરોધીઓ સાથે સમાધાનને પરિણામે તથા મંત્રીઓની રાજનીતિને પરિણામે મોટે ભાગે શાંતિ અને વ્યવસ્થા જળવાયા હોય એમ લાગે છે. સં ૧૨૭૭માં વસ્તુપાળે તીર્થયાત્રા કરી એ ઉપર નોંધ્યું છે. પછી સં ૧૨૭૯માં વસ્તુપાળે પોતાના પુત્ર જયન્તસિંહને ખંભાતનો સુબો નીમ્યો.[૧] ૧૨૮૩ થી ૯૩ સુધીમાં બીજી અગીઆર તીર્થ યાત્રાઓ વસ્તુપાલે કરી[૨] અને સં ૧૨૭૮થી ૧૨૯૩સુધીમાં ઉપર નોંધેલા ધર્મસ્થાનો જુદે જુદે સ્થાને ઉભા કર્યાં.

લવણપ્રસાદ વીરધવલે આ અરસામાં ખાસ કાંઈ કર્યું જણાતું નથી. લવણપ્રસાદ અણહિલપુરમાં રહીને ભીમદેવના સર્વેશ્વર તરીકે ગુજરાતનું રાજ્યતંત્ર ચલાવતા હશે અને વીરધવલ ધોળકામાં રહીને પોતાની જાગીર સંભાળતા હશે એવો એક વિદ્વાને તર્ક કર્યો છે.[૩] ગમે તેમ હોય પણ સં ૧૨૮૦–૮૧ અને ૧૨૮૭ વચ્ચે કદાચ ૧૨૮૨માં લવણપ્રસાદે દેહત્યાગ કે રાજ્યત્યાગ કર્યો હોય એવો સંભવ છે.[૪]

---

૧ જુઓ ગિરનારના ઉત્કીર્ણ લેખો પ્રા જૈ લે સં લેખાંક ૩

૨ જુઓ ગિરનારનો લેખ વોટસન મ્યુઝીઅમ–રાજકોટ વાળો.

૩ જુઓ વ વિ ની અ પ્રસ્તાવના પૃ ૧૫ માં તેના સંપાદક સ્વ ચીમનલાલ દલાલનો અભિપ્રાય.

૪ મુ ગે (પૃ ૨૦૦)ના લેખકે લેખ પદ્ધતિ (પૃ ૫)માં છપાયેલા દાનપત્રના નમુનામાં સં- ૧૨૮૮ ની તારિખ લવણપ્રસાદ માટે છે તે ઉપર આધાર રાખી તથા ૧૮૮૨–૮૩ના ભાડારકરના સર્ચરિપોર સંસ્કૃત મેન્યુસ્ક્રીપ્ટસને અનુસરી લવણપ્રસાદે ૧૨૮૮ માં ગાદીનો ત્યાગ કર્યો એમ લખ્યું છે. પણ લેખ–પદ્ધતિમાં આપેલી કોઈ તારીખ બનાવની નથી એ સ્પષ્ટ છે. રાજાવલી કોષ્ટ–કમાં વીરધવલનો રાજ્યકાળ ૧૨૯૨થી આપેલો છે.

કારણ સ. ૧૨૮૭ના ગિરનારના લેખમાં વસ્તુપાલને મહારાજ વીરધવલનો મહામાત્ય કહેલ છે.

વીરધવલનું મરણ ૧૨૯૪માં

વીરધવલનો દેહ સ.૧૨૯૪માં પડી ગયો[૧] એ વખતે તેના તરફ તેના સેવકોનો અતિ પ્રેમ હોવાથી તેની સાથે એકસો વીશ સેવકો પણ બળી મુઆ. પછી તો શ્રી તેજપાલે સ્મશાનમાં પહેરેગીરો રાખીને લોકોને બળી મરતાં અટકાવ્યા એમ પ્ર–ચિં–(પૃ. ૨૧૯–૨૦) માં લખ્યું છે.

વીરધવલના પુત્ર વીરમદેવની દંતકથા

"વીરધવલને વીરમદેવ અને વીશલદેવ નામના બે પુત્રો હતા, તેમાંથી વીરમદેવનો સ્વભાવ નજીવી વાતમાં પણ ઉશ્કેરાઇ જાય એવો હોવાથી એને ગાદી ન આપતાં વીશલદેવને આપવી જોઇએ એવો વસ્તુપાલનો વિચાર હતો, પણ વીરધવલને ભારે મંદવાડ થયો છે એમ ખબર પડતાં જ વીરમદેવ પોતાનાં માણસો સાથે વીરમગામથી ધોળકામાં આવી પહોંચ્યો. પણ એને રાજમહેલમાં વસ્તુપાલે પેસવા ન દીધો અને વીરધવલ મરણ પામતાં વીશલદેવને એકદમ ગાદીએ બેસાડી દીધો. પછી વીશલદેવને સાથે લઇને વીરમદેવ સામે યુદ્ધ કર્યું તેમાં વીરમદેવ હારી જતાં પોતાના સસરા ઉદયસિંહ પાસે જાલોર ગયો પણ વસ્તુપાલે ઉદયસિંહને કહેવરાવ્યું કે તું જો તારા જમાઇને સંઘરીશ તો તારૂં રાજ્ય અને જીવન સલામત નથી. એટલે ઉદયસિંહે વીરમને મરાવી નાખ્યો." આ પ્રમાણે ચ. પ્ર. (પૃ ૨૪૮થી ૨૫૦ માં વીરમનો વૃત્તાન્ત આપેલ છે પણ તે વિશ્વસનીય નથી કારણકે વીરધવલને વીરમદેવ નામનો પુત્ર હતોજ નહિ એમ નીચે ઉતારેલા પુરાવાથી જણાય છે.

---

૧ જુઓ રાજાવલી કોષ્ટક લખ્યા સં. ૧૫૮૭ શ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબંધનું પરિશિષ્ટ, બુલ્હરે વીરધવલના મરણની તારિખ ૧૨૯૫ આપી છે (ઇ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૨૧૩) મું. ગે. (પૃ. ૨૦૩) આ ૧૨૯૪ (ઇ. ૧૨૩૮)ની સાલ આપી છે.

વીરધવલના પુત્રો સંબંધી સાચી સ્થિતિ

આ ચ. પ્ર. સમકાલીન ન હોવાથી એમા ભીમદેવના વખતના સામંતોના નામોની બાબતમા ગોટાળો થયો હોય એમ મને જણાય છે ખરી રીતે વીરધવલને પ્રતાપમલ્લ અને વીસલદેવ નામના બેજ પુત્રો હતા અને તેમા મોટો પ્રતાપમલ્લ હતો એમ સારંગદેવના વખતની સ ૧૩૪૩ની ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિ તથા સ ૧૩૫૪ની ઈડરના સુરલીધર મદિરવાળી પ્રશસ્તિ સ્પષ્ટ કહે છે[૧] જ્યારે ચ પ્ર મા પ્રતાપમલ્લનુ નામ જ નથી મળતુ બીજુ અજયદેવના લૂણપામક નામના જે દંડનાયકનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે, જેનો સ ૧૨૨૯ના લેખમા ઉલ્લેખ મળે છે[૨] તે લૂણપમાકને વીરમ અને સગ્રામસિંહ નામના બે પુત્રો હતા અને વીરમે પોતાના નામથી વીરમેશ્વર નામનુ મદિર બધાવ્યુ હતુ એમ સ ૧૨૨૯ના, ૧૨૯૫ના તથા ૧૩૧૭ના ઉત્કીર્ણ લેખોને મેળવતા સમજાય છે. સ ૧૨૯૬ના આસો સુદિ ત્રીજને ગુરૂવારે રાણક વીરમદેવની રાજધાની વિદ્યુતપુર (વિજાપુરમા)મા એક જૈન પુસ્તક લખાયેલુ હોવાની હકીકત તે પુસ્તકના સમાપ્તિ વચન ઉપરથી મળે છે[૩] આ રાણક વીરમ તે ઉપર કહેલો રાણા લૂણ-

---

૧ મુ ગે (પૃ. ૨૦૩)મા પ્રતાપમલ્લને વીસલદેવનો ન્હાનોભાઈ કહ્યો છે, તે ભૂલ છે—

अशान्तविश्रान्तभुजप्रताप
प्रतापमल्लावरज स राजा।

પ્રા લે. મા. લેખાક ૪૬ શ્લો. ૯

तथा श्रीमद्वीरधवलस्य पुत्रोभूद्वीरलक्षण
श्रीमत्प्रतापमल्ल सुप्रतापाक्रान्तमन्डल ।
तस्यानुजन्मा प्रथित पृथिव्यां श्रीविश्वलाम्यो नृपति. प्रचण्ड; શ્લો ૮,૯

બુદ્ધિ પ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ. ૭૭

૨ જુઓ ઉપર પૃ. ૩૩૩

૩ જુઓ જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રન્થ સૂચી પૃ. ૩૫

પસાનો જ પુત્ર વીરમ હોવાનો સંભવ છે, અને શ્રી. દલાલ ધારે છે તેમ વીરધવલનો પુત્ર નહિ.[1] ટુંકામાં આ વીરમને ભ્રાન્તિથી વીરધવલનો પુત્ર માની લઈને ચ. પ્ર. માં આપેલી કથા રચાઈ હોય એવો મારો તર્ક છે. ખરી રીતે વીરધવલને વીરમ નામનો કોઈ પુત્ર જ નહતો.[2] પણ પ્રતાપમલ્લ અને વીશલદેવ નામના બેજ પુત્રો વીરધવલને હતા અને તેમાંથી પ્રતાપમલ્લ વીરધવલ જીવતાં બાળક પુત્ર અર્જુનદેવને પાછળ મુકીને સ્વર્ગસ્થ થયો. હોવાથી વીશલદેવ પિતાની પછવાડે ધોળકાની ગાદીએ બેઠો હોય એમ જણાય છે. અને ચ. પ્ર.ની ઉપર ઉતારેલી આખી કથા કલ્પિત જણાય છે. એનો મહામંડલેશ્વર તરીકે પ્હેલો ઉલ્લેખ સં. ૧૨૯૫માં લખાયેલ યોગસાર નામના પુસ્તકની સમાપ્તિમાં મળે છે[3]

વસ્તુપાલનો અંત સમય

વીરધવલના મરણ પછી વસ્તુપાલ બહુ જીવ્યા નહિ. "છેલ્લાં ર્ષોમાં વસ્તુપાલને મહામાત્ય પદ ઉપરથી ઉતારી પાડી વીશલદેવે ાગડ નામના બ્રાહ્મણને મહામાત્ય પદ આપ્યું હતું" એમ ચ. પૃ. ૨૫૦માં) કહ્યું છે. પણ એ સાચુ નથી લાગતુ. કારણ કે ીશલદેવ સ. ૧૨૯૫માં તો ગાદીએ બેઠો અને "સં. ૧૨૯૬ ના માઘ ુદિ પાંચમને સોમવારે મન્ત્રીશ્વર વસ્તુપાલે પોતાની પત્ની લલિતા-વીને, પુત્ર જૈત્રસિંહને અને ભાઈ તેજપાલને છેલ્લો ઉપદેશ આપીને

---

૧ વ. વિ. પ્ર. પૃ. ૧૧

૨ વીરધવલને બે પુત્રો હોવાનું ચ. પ્ર. મા પણ કથન છે. અને ૧૩૪૩ની શસ્તિમાં પ્રતાપમલ્લ અને વીશલદેવ નામ સ્પષ્ટ છે. એટલે વીરમને વીરધ-લનો પુત્ર માનતાં તેને ત્રણ પુત્રો માનવા પડે.

૩ જુઓ પાટણના સંઘવી ભંડારની યોગસારની પ્ર. વ. વિં. પૃ- ૧ ટિ. ૨.

દેહ ત્યાગ કર્યો" એમ વસન્તવિલાસમાં કહ્યું છે.[१]

વસ્તુપાલના મરણ પછી તેજપાલને વીસલદેવે મહામાત્ય પદ આપ્યુ હોવાના તથા તેણે ૧૩૦૩ સુધી એ પદ ભોગવ્યુ હોવાના પુરાવા મળે છે[२] એ જોતા ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધનું વસ્તુપાલ જીવતા જ નાગડને મહામંત્રીપદ વીસલદેવે આપ્યાનુ કથન અવિશ્વસનીય ઠરે છે.

વસ્તુપાલનું ચારિત્ર્ય

ઉપર પ્રમાણે વીશ વર્ષ સુધી ધોળકાના રાજવંશની સેવા કરીને સં ૧૨૯૬ માં મંત્રી વસ્તુપાલનો દેહ પડી ગયો એ મંત્રીએ ધોળકાની નાનકડી ઠકરાતને વિસ્તારવામા તથા સમૃદ્ધ કરવામાં પોતાના બુદ્ધિબળનો અને બાહુબળનો ઉપયોગ કર્યો ત્યારે પોતાના ધનનો ઉપયોગ ગુજરાતમા સુદર મદિરો ઉભા કરવામા કર્યો પણ વસ્તુપાલનું હૃદય વિશાળ હતું પોતે જૈન ધર્મી હોઈને જૈન મન્દિરો ઉભા કરે એ સ્વાભાવિક છે પણ મંત્રી તરીકે પોતાની ફરજ વસ્તીના બધા ધર્મોને ઉત્તેજન આપવાની છે એ ધ્યાનમા રાખીને સં ૧૨૯૧ મા ધોળકા પાસે આવેલા ગણેશ્વરના મદિરનો દરવાજો સમરાવ્યો,[३] સં. ૧૨૯૨ મા ખંભાત પાસે આવેલા ભીડભંજનના શિવમંદિરમા રત્નાદેવીની મૂર્તિની ફરી સ્થાપના કરી[४], એવી એવી ઝીણી વિગતો લેખોમાથી મળે છે અને તેના અરિસિંહ આદિ ચરિત્રલેખકોએ પણ નવા બ્રાહ્મણ મદિરો

પસાનો જ પુત્ર વીરમ હોવાનો સભવ છે, અને શ્રી દલાલ ધારે છે તેમ વીરધવલનો પુત્ર નહિ[1] ટુંકામા આ વીરમને ભ્રાન્તિથી વીરધવલનો પુત્ર માની લઇને ચ પ્ર મા આપેલી કથા રચાઇ હોય એવો મારો તર્ક છે ખરી રીતે વીરધવલને વીરમ નામનો કોઇ પુત્ર જ નહતો.[2] પણ પ્રતાપમલ્લ અને વીશલદેવ નામના બેજ પુત્રો વીરધવલને હતા અને તેમાથી પ્રતાપમલ્લ વીરધવલ જીવતા બાળક પુત્ર અર્જુનદેવને પાછળ મુકીને સ્વર્ગસ્થ થયો હોવાથી વીશલદેવ પિતાની પછવાડે ધોળકાની ગાદીએ બેઠો હોય એમ જણાય છે અને ચ પ્રની ઉપર ઉતારેલી આખી કથા કલ્પિત જણાય છે. એનો મહામડલેશ્વર તરીકે પ્હેલો ઉલ્લેખ સં ૧૨૯૫મા લખાયેલ યોગસાર નામના પુસ્તકની સમાપ્તિમા મળે છે[3]

વસ્તુપાલનો અત સમય

વીરધવલના મરણ પછી વસ્તુપાલ બહુ જીવ્યા નહિ "છેલ્લા વર્ષોમા વસ્તુપાલને મહામાત્ય પદ ઉપરથી ઉતારી પાડી વીશલદેવે નાગડ નામના બ્રાહ્મણને મહામાત્ય પદ આપ્યુ હતું" એમ ચ. (પૃ. ૨૫૦મા) કહ્યુ છે પણ એ સાચુ નથી લાગતું કારણ કે વીશલદેવ સ. ૧૨૯૫મા તો ગાદીએ બેઠો અને "સં ૧૨૯૬ ના માઘ સુદિ પાચમને સોમવારે મન્ત્રીશ્વર વસ્તુપાલે પોતાની પત્ની લલિતાદેવીને, પુત્ર જૈત્રસિંહને અને ભાઈ તેજપાલને છેલ્લો ઉપદેશ આપીને

---

૧ વ. વિ. પ્ર. પૃ. ૧૧

૨ વીરધવલને બે પુત્રો હોવાનુ ચ. પ્ર મા પણ કથન છે. અને ૧૩૪૩ની પ્રશસ્તિમાં પ્રતાપમલ્લ અને વીશલદેવ નામ સ્પષ્ટ છે, એટલે વીરમને વીરધવલનો પુત્ર માનતા તેને ત્રણ પુત્રો માનવા પડે

૩ જુઓ પાટણના સઘવી ભડારની યોગસારની પ્ર. વ. લિં. પૃ. ૧૧ દિ. ૨.

દેહ ત્યાગ કર્યો" એમ વસન્તવિલાસમાં કહ્યું છે.[૧]

વસ્તુપાલના મરણ પછી તેજપાલને વીસલદેવે મહામાત્ય પદ આપ્યું હોવાના તથા તેણે ૧૩૦૩ સુધી એ પદ ભોગવ્યું હોવાના પુરાવા મળે છે[૨] એ જોતાં ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધનું વસ્તુપાલ જીવતાં જ નાગડને મહામાત્યપદ વીસલદેવે આપ્યાનું કથન અવિશ્વસનીય ઠરે છે.

વસ્તુપાલનું ચારિત્ર્ય

ઉપર પ્રમાણે વીશ વર્ષ સુધી ધોળકાના રાજવંશની સેવા કરીને સં. ૧૨૯૬ માં મંત્રી વસ્તુપાલનો દેહ પડી ગયો. એ મંત્રીએ ધોળકાની નાનકડી ઠકરાતને વિસ્તારવામાં તથા સમૃદ્ધ કરવામાં પોતાના બુદ્ધિબળનો અને બાહુબળનો ઉપયોગ કર્યો ત્યારે પોતાના ધનનો ઉપયોગ ગુજરાતમાં સુંદર મંદિરો ઉભાં કરવામાં કર્યો. પણ વસ્તુપાલનું હૃદય વિશાળ હતું. પોતે જૈન ધર્મી હોઈને જૈન મન્દિરો ઉભાં કરે એ સ્વાભાવિક છે. પણ મંત્રી તરીકે પોતાની ફરજ વસ્તીના બધા ધર્મોને ઉત્તેજન આપવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખીને સં. ૧૨૯૧ માં ધોળકા પાસે આવેલા ગણેશ્વરના મંદિરનો દરવાજો સમરાવ્યો,[૩] સં. ૧૨૯૨ માં ખંભાત પાસે આવેલા ભીડભંજનના શિવમંદિરમાં રત્નાદેવીની મૂર્તિની ફરી સ્થાપના કરી[૪], એવી એવી ઝીણી વિગતો લેખોમાંથી મળે છે અને તેના અગ્નિમિદ આદિ ચરિત્રલેખકોએ પણ નવાં બ્રાહ્મણ મંદિરો

બંધાવ્યાની તથા જૂનાંનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાની અને સોમનાથ જેવાં બ્રાહ્મણ તીર્થની યાત્રા કર્યાની નોંધ કરેલી છે. સોમેશ્વર તો સ્પષ્ટ કહે છે કે "આ જૈન મંત્રી શંકર અને વિષ્ણુની પૂજા નહોતા કરતા એમ નહિ અને બ્રાહ્મણોને દાનો પણ આપતા"[૧] વળી પ્રબંધોમાં મુસલમાનોના ધર્મગુરૂને મક્કાની હજ કરવા જવાની સગવડ કરી આપી હોવાની પણ નોંધ છે.[૨]

બગીચાઓ, તળાવો, વાવો, પીયાવા, બ્રહ્મપુરી, ધર્મશાળા, અન્નસત્ર વગેરે ધાર્મિક ગણાતાં છતાં લોકોપયોગી કહી શકાય એવાં કામો પણ આ મંત્રીએ ઘણાં કર્યાં હતાં એમ અરિસિંહ વગેરે કહે છે, તે ઉપર જોયું છે.

વસ્તુપાલ તેજપાલના આશ્રિત વિદ્વાનો

વસ્તુપાલનો દાન-પ્રવાહ બધી જાતના યાચકોને સંતોષતો પણ વિદ્વાનો તરફ એ વધારે વહેતો.[૩] અને આ વિદ્વાનોમાં સુકૃતસંકીર્તનનો કર્તા અરિસિંહ, સુ. સં. ઉપર ટીકા લખનાર તથા બાલ ભારત અને કવિકલ્પલતાનો લેખક અમરચંદ્રસૂરિ, મૂળ મોઢ બ્રાહ્મણ પણ હરિભદ્ર સૂરિના ઉપદેશથી જૈન સૂરિનું પદ પ્રાપ્ત કરનાર અને વસંતવિલાસ નામનું કાવ્ય તથા કરૂણાવજ્રાયુધ નામનું નાટક લખનાર બાલચન્દ્રસૂરિ, ભરૂચના મુનિસુવ્રત સ્વામીના મંદિરના આચાર્ય અને હમ્મીરમદમર્દન નામનું નાટક લખનાર જયસિંહ સૂરિ, વસ્તુપાલના ગુરૂ અને ધર્માભ્યુદય તથા સુકૃત કીર્તિ કલ્લોલિનીના લેખક ઉદયપ્રભ, કાવ્યપ્રકાશ ઉપર સંકેત નામની ટીકા લખનાર માણિક્યચંદ્ર સૂરિ, મુરારિના અનર્ઘરાઘવ ઉપર ટીકા લખનાર નરચંદ્રસૂરિ, દૂતાંગદ

नार्चं भक्तिमान्नेमौ नेमौ शंकरकेशवौ ।
जैनोऽपि यः सवेदानां दानाम्भः कुरुते करे ॥
કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો-૪૦

૨ પ્ર.-ચિં. પૃ. ૨૧૭ અને ચ. પ્ર. પૃ. ૨૩૯
૩. જુઓ. પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૧૫-૨૧૬.

નામનું નાટક લખનાર કવિ સુભટ તથા કીર્તિકૌમુદી, સુરથોત્સવ અને ઉલ્લાસરાઘવના લેખક તથા વીરધવલના પુરોહિત નાગર કવિ સોમેશ્વર વગેરે અનેક નામો ગણાવી શકાય એમ છે આ અરિસિંહ, બાલચન્દ્ર સૂરિ સોમેશ્વર, જયસિંહ સૂરિ ઉદયપ્રભાચાર્ય વગેરે કવિઓના ગ્રન્થોનું સંસ્કૃત સાહિત્યમા ભલે ઉચું સ્થાન ન હોય પણ ગુજરાતના ઇતિહાસને તેઓ બહુ ઉપકારક થયા છે [1]

ઉપર ગણાવેલા લેખકોમાથી એક સોમેશ્વર વિષે જુદી નોધ કરવી યોગ્ય છે કારણ કે તેઓ કવિ હોવા ઉપરાત વીરધવલના પુરોહિત પણ હતા ખરી રીતે સોમેશ્વરના કુળમા ગુજરાતના સોલકી વશનું પુરોહિતપદ છેક મૂળરાજના વખતથી વશપરપરાથી ઉતરી આ યુ હતુ, અને સોમેશ્વરનો પિતા કુમાર અજયદેવનો પુરોહિત હતો એમ પણ સોમેશ્વર કહે છે થોડો વખત ભીમદેવ બીજા પાસે પણ એ કુમાર રહ્યો જણાય છે પણ પછી ગમે તે કારણથી ભીમદેવને છોડી ધોળકાના લવણપ્રસાદનું પુરોહિતપદ આ કુમારના પુત્ર સોમેશ્વરે સ્વીકાર્યું [2] અને આ કવિ સોમેશ્વર વીરધવલના પુરોહિત તથા વસ્તુપાલના મિત્ર હતા તેઓ વીશલદેવના સમયમા પણ વિદ્યમાન હોવાથી એને વિષે વીશલદેવના વૃત્તાન્તમા પણ કઈક કહેવાનો પ્રસગ આવશે.

ભીમદેવ બીજાનું મરણ ૧૨૯૮

વસ્તુપાલના મરણ પછી બે વર્ષે સ ૧૨૯૮મા ભીમદેવ બીજાનો પણ દેહ પડી ગયો [3]

---

૧ સુ સ વગેરે ગ્રન્થોની કેટલી મદદ આ ઇતિહાસને મળી છે તે સ્થળે સ્થળે કરેલા હવાલાઓથી વાચનારને સમજાશે આ પ્રબન્ધોની ઐતિહાસિક કિમતનો કાઈક વિસ્તારથી વિચાર 'ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસના પ્રબન્ધાત્મક સાધનો' નામના મારા નિબધમા કર્યો છે વળી વિશેષ વિગત માટે જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ ૪ પ્ર ૪

૨ જુઓ કી કૌ સ ૨ શ્લો. ૮૪

૩ પ્ર ચિ (પૃ ૨૦૫) તથા પ્રવચન પરીક્ષામા સ. ૧૨૩૫ થી ૬૩ વર્ષ એટલે ૧૨૯૮ સુધી ભીમદેવ બીજાનો રાજ્યકાલ આપ્યો છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ત્રિભુવનપાલ સં ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦

ભીમદેવ બીજા પછી અણહિલપુર પાટણની ગાદી ઉપર સ. ૧૨૯૮ મા જ તેનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ કે તિહુણપાલ બેઠો. આ ત્રિભુવનપાલ સંબધી પ્રબધોમાંથી કશું જાણવાનું મળતું નથી. એનો રાજ્યકાળ પણ જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં જુદો જુદો આપ્યો છે. પાટણનો એ મહારાજાધિરાજ હતો એમ ચોક્કસ ખબર તો ખરી રીતે એના સં. ૧૨૯૯ ચૈત્ર શુદિ છઠ્ઠના તામ્રપત્રથી મળે છે.[1] એ તામ્રપત્રમાં ત્રિભુવનપાલને "શૌર્યોદાર્યગાંભીર્યાદિ ગુણાલકૃત" કહ્યો છે. આ તામ્રપત્રદ્વારા વિષયપથક તથા દંડહીપથકનાં બે ગામો રાણા લૂણપસીએ બંધાવેલા સત્રાગારમાં કાર્પટીકાનાં ભોજન માટે મંડલીમાં શ્રી મૂલદેવેશ્વરની પૂજા કરીને ત્યાંના સ્થાનપતિ વેદગર્ભરાશિને આપેલ છે. દાનપત્રમાં શ્રી ત્રિભુવનપાલની સહી છે. આ લેખકના દૂતક છે મહાસાંધિવિગ્રહિક શ્રી વયજલદેવ અને લેખક છે કાયસ્થ૮. શ્રી સોમસિંહ વિચાર શ્રેણીને અનુસરી ત્રિભુવનપાલે બે વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે એમ બુલ્હર પેઠે હું માનું છું.[2]

---

૧. ઈ. એ. ગ્ર. ૬. પૃ. ૨૦૮

૨ સું. એ. (પૃ. ૨૦૩) માં તો ૧૨૯૯ (ઈ. સ. ૧૨૪૩)થી જ વીશલદેવનો રાજ્યારંભ માન્યો છે. વિચારશ્રેણીમા જો કે ત્રિભુવનપાલનું નામ નથી. પણ તેને અનુસરીને બુલ્હરે ત્રિભુવનપાલનો સમય ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ માન્યો છે. (ઇ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૨૧૩માં છાપેલી વંશાવળી) ડા. ભાઉદાજીએ (જ. બો. બ્રે. રૉ. એ સો. ગ્રં. ૯ પૃ. ૧૩૭ થી ૧૪૭માં) છપાવેલી એક પટ્ટાવલીમાં ત્રિભુવનપાલનું રાજ્ય બે મહિનાને બાર દિવસનું કહ્યું છે. ભાંડારકરે છપાવેલ એક હસ્તપ્રતમાની વંશાવળી (જુઓ ભાંડારકર રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪ પૃ. ૧૧-૧૨) માં અને પ્રવચન પરીક્ષામાં ચાર વર્ષનું રાજ્ય કહ્યું છે પણ બધાં

મેવાડના રાણા સાથે થયેલું યુદ્ધ

મેવાડના રાણા જૈત્રસિંહ સાથે આ ત્રિભુવનપાલને યુદ્ધ થયું હોવાનું ચીરવાના લેખથી અનુમાન થાય છે.[1]

સાધનો વીશલદેવનો રાજ્યકાળ અઢાર વર્ષનો આપે છે. અને એનો મેળ બેસારવા માટે-વિચારશ્રેણીને અનુસરી બુલ્હર પેઠે ત્રિભુવનપાલનાં બે વર્ષ માનવાં યોગ્ય છે.

१ बालाकः कोट्टकमहणे श्री जैत्रसिंहनृपपुरतः ।
त्रिभुवनराणकयुद्धे जगाम मुद्रवा परं लोकम् ॥

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વીશલદેવ

મંડલેશ્વર તરીકે સં ૧૨૯૪ થી ૧૩૦૨ સુધી અને પાટણના મહારાજાધિરાજ તરીકે ૧૩૦૨ થી ૧૩૧૮ સુધી

વીરધવલનું મરણ સં ૧૨૯૪ માં થયું. અને ૧૨૯૪ થી જ મહામંડલેશ્વર તરીકેની વીશલદેવની કારકીર્દી શરૂ થઈ

વીશલદેવે ધોળકાની ગાદી ઉપર બેઠા પછી તરત વસ્તુપાલને જ મહામાત્ય તરીકે રાખ્યો હોવાનું સકારણ અનુમાન ઉપર કર્યું છે.[૧] વસ્તુપાલના મરણ પછી તેજપાલને મહામાત્ય નીમેલા હોવાનું પણ સં. ૧૨૯૬ ના લેખથી અનુમાન થાય છે, એ પણ ઉપર નોધ્યું જ છે. આ મહામાત્ય તેજપાલે સં. ૧૨૯૮ માં પોતાના પુત્ર લૂણસિંહને ભરૂચનો સુબો નીમાવ્યો હતો એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકના સમાપ્તિ વચનથી જણાય છે.[૨]

વીશલદેવ પાટણના મહારાજાધિરાજ ૧૩૦૨ માં

ધોળકાના રાણા તરીકે વીશલદેવે કાંઈ કર્યું હોય એમ દેખાતું નથી પણ સં. ૧૩૦૨ મા ત્રિભુવનપાલનું મરણ થતાં કોઈ વારસ ન

---

૧ વીશલદેવે વસ્તુપાલને મહામાત્યપદ ઉપરથી ઉતારી પાડયા. પછી એક વખત પોતાના મામા સિંહ જેઠુઆનો હાથ વસ્તુપાલે કપાવી નખાવ્યો અને બધા જેઠુઆ વસ્તુપાલને મારવાને તૈયાર થયા, પણ સોમેશ્વરે વીશલદેવને સમજાવીને સમાધાન કરાવ્યું વગેરે દંતકથા ચ-પ્ર. (પૃ.૨૫૧) મા છે પણ તેમા કાંઈ ઐતિહાસિક તત્ત્વ દેખાતુ નથી.

૨ જુઓ પાટણના સંઘવીના ભંડારની દેશીનામ માલાની પ્રતનું સમાપ્તિ વચન વ-વિ પ્ર. પૃ. ૧૧ ટિ. ૫.

હોવાના કારણથી કે તેને મારીને ગમે તેમ પણ વીશલદેવ મહારાજાધિરાજપદ ધારણ કરીને પાટણની ગાદીએ બેસે છે.[1]

૧૩૦૪ નાગર નાગડને મહામાત્ય બનાવ્યો

વીશલદેવે પાટણ ૧૩૦૩માં લીધું અને સં. ૧૩૦૪માં તેજપાલને દેહ પડી ગયો[2] અને તેજપાલના મરણ પછી વીશલદેવે નાગરજ્ઞાતિના નાગડને મહામાત્ય નીમ્યા[3] એમ મારૂં ધારવું છે.

વીશલદેવની કારકીર્દીનો સીલસીલાબંધ હેવાલ તો કોઇ પ્રબંધમાં મળતો નથી એટલે એના વખતના ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી વીશલદેવનાં કાર્યો વિષે જે કાંઈ છૂટક સૂચનો મળે છે તેની નોંધ કરીનેજ સંતોષ માનવો પડશે.

માળવાનો વિજય

વિ. સં. ૧૩૧૧ની વીશલદેવના વખતની સોમેશ્વરે લખેલી

ડભોઈની પ્રશસ્તિમાં[1] તથા સંવત ૧૩૧૭ના વીશલદેવના પોતાના લેખમાં[2] માળવાના રાજાને વીશલદેવે હરાવ્યાનું કથન મળે છે. વળી એ વિજયનો સં. ૧૩૨૮ની નાનાક પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે તથા એ પ્રશસ્તિ લખનાર ગણપતિ વ્યાસે ધારાધ્વંસ નામનું નાટક વીશળદેવના માળવાના વિજયને ઉદ્દેશીને લખ્યું હોવાનું એ પ્રશસ્તિમાંજ કહ્યું છે.[3] પણ માળવાના રાજાનું નામ કોઇ લેખમાં આપ્યું નથી એથી માળવાના કયા રાજા ઉપર વીશલદેવે વિજય મેળવેલો તે કહી શકાતું નથી. સંભવ શોધતાં જયસિંહદેવ બીજો અને જયવર્મા બીજો વીશળદેવના સમકાલીન છે, પણ સં. ૧૩૧૧ના લેખમાં ઉલ્લેખ મળતો હોવાથી તે પહેલાં એટલે જયસિંહદેવના સમયમાં આ બનાવ બન્યો હોવો જોઇએ એવું મારૂં માનવું છે. એ વખતે મુસલમાનોના ઉપરા ઉપરી હુમલાઓને પરિણામે માળવાનું રાજ્ય નબળું પડી ગએલું[4].

સિંઘણના સૈન્યને હરાવ્યું

સં. ૧૩૧૧ના લેખમાં માળવાના વિજય પેઠેજ દક્ષિણેશ્વરના વિજયનો ઉલ્લેખ છે, અને ૧૩૧૭ના વીશલદેવના લેખમાં વીશળદેવને "સિંધણ સૈન્ય સમુદ્ર શોષણવડવાનલ કહેલ" છે.[5] હવે આ દક્ષિણને વિજય પણ ૧૩૧૧ પ્હેલાં મેળવેલો એટલું નક્કી પણ ક્યારે!

---

૧. ડભોઈની ત્રુટિત પ્રશસ્તિમા વીશલદેવ સબધી વર્ણન શ્લો. ૫૧ થી ૧૦૮ માં છે. એ. ઈ. ગ્રં. ૧ પૃ. ૨૫.

૨. मालवाधीशमानमर्दन એવું વિશેષણ વીશલદેવને સં. ૧૩૧૭ના લેખમા લગાડેલું છે. ઇ. એ ગ્રં ૬ પૃ. ૨૧૦-૨૧૨

૩. ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૪ તથાઃ—

मार्तण्डप्रतिमप्रतापवसतेः श्री. वीसलक्ष्मापते ।
धाराध्वंसमहाप्रबन्धमधुरोन्मीलद्यशोवैभवः ॥

શ્લો. ૧૮. ઇ. એ. ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૨૦૬-૦૭.

૪. भारतके प्राचीन राजवंश પ્ર. ભા. ૧૬૩.

૫. ઇ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૨૧૦-૧૨.

સિંઘણનો સમય વિ. સં. ૧૨૬૭થી ૧૩૦૪ છે અને આંબેગામના વિ. સં. ૧૨૯૭ના ઉત્કીર્ણ લેખ ઉપરથી વીશલદેવે સિંઘણને હરાવ્યાનો બનાવ વીરધવલનાં મરણ પછી વીશલદેવ હજી ધોળકાનો મહામંડળેશ્વર હતો ત્યારે સં. ૧૨૯૫થી ૧૨૯૭ વચ્ચે બન્યો હોવાનું અનુમાન વીરધવલના પ્રકરણમાં કર્યું છે.[1]

મેવાડ સાથે યુદ્ધ

૧૩૧૭ના વીશલદેવના લેખમાં ત્રીજું પરાક્રમસૂચક વિશેષણ મેવાડના વિજયનું ઉપલક્ષક છે[2]. અને જો કે લેખના શબ્દો ઘણા ભારે છે પણ ચીરવાના લેખમાં "જૈત્રસિંહે નીમેલો ચીતોડનો કોટવાલ (તલારક્ષ) પ્રધાન ભીમસેન સાથે ચીતોડની તળેટીમાં કામ આવ્યો" એમ લખ્યું છે. એ જોતાં આ લડાઇ તેજસિંહ (સં. ૧૩૦૯ થી ૧૩૩૦) અને વીશલદેવ વચ્ચે થઇ હોવી જોઇએ એવું શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાનું અનુમાન છે[3] તે યથાર્થ લાગે છે અને આ વિજયને ઉદ્દેશીને ઉપરનું વિશેષણ લખાયું હોવું જોઇએ. આ બનાવ પણ સં. ૧૩૦૯થી ૧૩૧૭ વચ્ચે બન્યો હશે.

કર્ણાટકના રાજા સાથે યુદ્ધ

ચોથા વિશેષણમાં કર્ણાટકના રાજ્યની લક્ષ્મી જેને સ્વયંવરથી વરી છે તે પુરૂષોત્તમ વીશલદેવ[4] એવું કહેલું છે. આ શબ્દોનું તાત્પર્ય ન સમજવાથી કર્ણાટકના રાજાની દીકરીને વીશલદેવ સ્વયંવરથી પરણ્યો હતો એવો પણ અર્થ કરવામાં

આવ્યો છે.[1] પણ એ ભ્રમ છે. લેખના શબ્દો સ્પષ્ટ છે અને તેનો અર્થ રાજ્યલક્ષ્મીજ થાય છે. હવે કર્ણાટક શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાતના લેખકોએ શિથિલ રીતે કર્યો છે. એટલે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ દ્વારા સમુદ્રના હોઇ સલા બલ્લાલ રાજા વીર સોમેશ્વર (વિ. સં ૧૨૯૨ થી ૧૩૧૨) અને તેનો પુત્ર નરસિંહ (વિ. સં. ૧૩૧૨) વીશલદેવના સમકાલીન હતા[2] એજ રીતે ઉત્તર કોકણનો શીલાહાર રાજા સોમેશ્વર (વિ. સ. ૧૩૦૬ અને ૧૩૧૭ના જેના લેખો ઉરણમાંથી મળ્યા છે.[3] તે) પણ સમકાલીન હતો, પણ આમાંથી કોની સાથે વીશલદેવને યુદ્ધ થયું હતું અને રાજ્યલક્ષ્મી રૂપે વીશળદેવને શું મળ્યું તે જાણી શકવાનું બીલકુલ સાધન નથી.

વીશળદેવને યાદવરાજા કૃષ્ણે હરાવ્યો છે.

બીજી તરફથી સિંઘણના લશ્કરને હરાવનાર આ વીશલદેવના સૈન્યે સિંઘણના પૌત્ર કૃષ્ણ અથવા કન્હ (વિ. સં. ૧૩૦૪થી ૧૩૧૭) ને હાથે હાર ખાધેલી એમ વ્રતખંડની પ્રસ્તાવનાની પ્રશસ્તિમાં આપેલા વર્ણનથી જણાય છે.[4]

વીશળદેવનાં ધાર્મિક કાર્યો તથા વૈદ્યનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર

વીશલદેવના વખતમાં થયેલાં યુદ્ધો વિષે આથી વધારે કાંઈ માહિતી મળી નથી પણ એનાં બીજાં કાર્યોમાં ડભોઇમાં વૈદ્યનાથ મહાદેવના મંદિરનો તેણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો તેની હકીકત સ. ૧૩૧૧માં

---

૧. જુઓ. મું. ગે. પૃ. ૨૦૩ તથા ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૧૮૯

૨. જુઓ ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૧૮૪ તથા પૃ. ૧૯૯.

૩. મું ગે. ગ્ર. ૧૩ ભા. ૨ પૃ. ૪૨૭ ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૧૯૩ તથા પરિશિષ્ટ ૨.

૪ येनाकारि विशालवीसलचमूसंहारकालानले

શ્લો ૪૬

દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૪૬ મા આ શ્લોક અશુદ્ધ છપાયો છે. પણ હેમાદ્રિ પૃ-૧૧૫ મા શુદ્ધ પાઠ છે.

એ જીર્ણોદ્ધારની જે પ્રશસ્તિ સોમેશ્વરે લખી છે[1] તેમાંથી મળે છે. આ પ્રશસ્તિ ૧૧૪ શ્લોકની છે અને જો સંપૂર્ણ મળી હોત તો એમાંથી વાઘેલા વંશના રાજાઓ વિષે અને ખાસ કરીને વીશલદેવ વિષે ઠીક માહિતી મળત[2] પણ લેખનો પત્થરો અત્યંત તુટેલો છે. અને જુદા જુદા શ્લોકોના થોડા થોડા શબ્દોજ વંચાય છે. જેમાંથી વીશલદેવનાં નીચેનાં ધાર્મિક કાર્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે. (૧) વીશલદેવે અનેક શિવમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં (શ્લો. ૮૧થી ૯૧). મૂળસ્થાનના સૂર્યમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો (શ્લો. ૯૨) કૈલાસ જેવા કોઈ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. બ્રાહ્મણોને દાનો આપ્યાં. પ્રાગવાડ કુળના ચડસિંહના પુત્રને વિશ્વાસથી વૈદ્યનાથનો રક્ષક નીમ્યો. (શ્લો. ૧૦૯).

મૂળસ્થાન બાંધનાર વામદેવના પુત્ર મદને વૈદ્યનાથનો ગઢ બાંધ્યો (શ્લો ૧૧૧) આ જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં આલ્હાદનનો દીકરો દેવાદિત્ય મોટો સૂત્રધાર (મુખ્ય એન્જીનીઅર) હતો (૧૧૨) અર્ધ પ્રહરમાં મહાપ્રબંધ લખનાર સોમેશ્વરે આ પ્રશસ્તિ રચી છે (શ્લો. ૧૧૪) અને નદીપુર ગોત્રના (નદવાણા ?) બ્રાહ્મણ પ્રલ્હાદને લખી છે (શ્લો. ૧૧૫) અને શિલ્પી પદ્મસિંહે કોતરી છે (શ્લો. ૧૧૬).

વીશળદેવનું ૧૩૧૭નું તામ્રપત્ર

આ વૈદ્યનાથની પ્રશસ્તિ ઉપરાંત વીશલદેવનો જે એક લેખ મળ્યો છે અને જેનો ઉલ્લેખ ઉપર વારંવાર આવી ગયો છે તે સં. ૧૩૧૭ (ઇ. સ. ૧૨૬૧) જ્યેષ્ટ માસના કૃષ્ણચોથ અને ગુરૂવારનું તામ્રપત્ર છે. આ તામ્રપત્રદ્વારા વીશલદેવના રાજ્યકાળમાં તેના વર્ધી પથકના સામંત મહામંડળેશ્વર શ્રીમામતસિંહદેવે પોતાના પિતામહ રાણક

---

૧ જુઓ એ. ઇ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૫.

૨ વીરધવલ સંબંધી ૨૭ શ્લોકો આ પ્રશસ્તિમાં છે પણ તેમાંથી એકજ ૨૫ મો ઠીક છે. અને વીશલદેવ વિષે ૫૬ શ્લોકો છે પણ પથ્થરો તુટી જવાથી બહુ થોડા શબ્દો વંચાય છે અને જે વંચાય છે તેનો સાર ઉપર આપ્યો છે.

શ્રીલૂણપમાજ[1] દેવના શ્રેય અર્થે આશાપલ્લી (આશાવળ)મા પૂર્વ સંકલ્પિત આઠ બ્રાહ્મણોને સત્રમા હમેશા ભોજન મળે એ માટે તથા બ્રહ્માનારાયણ અને રૂપનારાયણ દેવના પચોપચાર પૂજા નૈવેદ્ય માટે, ચૌદ બ્રહ્મપુરીના બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા સાથે ભોજન મળે એ માટે મૂલેશ્વરદેવના મઠપતિ મહામુનીન્દ્ર શ્રી વિશ્વામિત્રના નિર્વાહ માટે, પરબ ભરાવવા માટે તથા જીર્ણ ધર્મસ્થાનોના ઉદ્ધાર માટે આ દાન આપેલુ છે દાનમા રીણસીહ ગામમા તથા મડલી ગામમા ભૂમિ હળ૭, બાર હાટ, રૂપાપુરમા એક બગીચો તથા આશાપલ્લીની શુલ્ક મડપિકામાથી રોજ એક દ્રમ્મ એટલુ લખી આપ્યુ છે

બ્રાહ્મણોને ભોજન કેવુ આપવુ એ બાબતમા આ તામ્રપત્રમા લખ્યું છે કે રાજાન્નપાન સરસ શાક, તાબુલ વગેરે સર્વ સામગ્રીવાળુ ભોજન આપવુ

આ લેખના દૂતક છે મહાસધિ વિગ્રહિક શ્રીશ્રીધર અને લેખક છે મહાક્ષપટલિક શ્રી ગોવિંદ, દાનપત્ર ઉપર અપરાર્જુન મહારાજાધિ રાજશ્રી વીશલદેવસ્ય એ રીતે સહી છે

સામતો તથા મત્રીઓ

વીશલદેવના સામતોમા એક છે ઉપરના લેખવાળો સામતસિહ દેવ જે વર્ધીપથક-વઢીઆરનો સામત હતો બીજા સામતો વિષે એના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ખાસ કાઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી

મત્રીઓમા તેજપાલ પછી નાગડનું નામ મળે છે નાગડ મત્રીને ચ પ્ર મા મહામાત્ય કહ્યો છે એટલુજ નહિ પણ તેનો મહામાત્ય

1 સ ૧૨૩૦ ના ૧૨૮૦ ના તથા ૧૨૯૫ ના લેખોમા જે રાણા લૂણપસા કે લૂણપ્રસાદનું નામ આવે છે તે આ સામતસિંહનો દાદો હોવાનો સભવ છે અલબત્ત એ રીતે દાદા અને પૌત્ર વચ્ચે ૮૮ વર્ષનો ગાળો પડે છે, પણ એ અસભવિત નથી

તરીકે સ ૧૩૧૦ના તથા ૧૩૧૩ના બે પુસ્તકોની સમાપ્તિમાં[1] ૧૩૧૫ના પોરબંદરમાથી મળેલા લેખમાં[2] અને જેની હકીકત ઉપર ઉતારી છે તે ૧૩૧૭ના તામ્રપત્રમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે એ જોતા વીશલદેવના રાજ્યકાળમા છેક ૧૩૦૩ કે ૧૨૯૪થી છેવટ સુધી આ નાગડ જ મહામાત્ય હોય એમ જણાય છે માત્ર સ ૧૩૦૫ના ગિરનારના એક લેખમાં[3] સલખણસિંહનો મહામાત્ય તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે એનો અર્થ એ વખતે સલખણ મહામાત્ય હતો એમ કરી એતો એ સમયે નાગડ મહામાત્ય નહિ હોય એમ માનવુ પડે. પાછળથી તો વીશલદેવે આ સલખણસિંહને પ્હેલા સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી તથા પછી લાટનો અધિકારી નીમ્યો હતો[4] આ સલખણસિંહ કુમારપાલના સમયના પ્રસિદ્ધ ઉદયન મત્રીનો વશજ છે ઉદયનનો પુત્ર ચાહડ તેનો પદ્મસિંહ, અને પદ્મસિંહના ત્રણ પુત્રોમા વચેટ સલખણસિંહ સલખણસિંહ નર્મદાતીરે જ મરણ પામ્યો અને તેના ભાઈ સામતસિંહે એના નામથી સલક્ષનારાયણની મૂર્તિ સ્થાપી, એમ

---

૧ સ ૧૩૧૦ માર્ગશીર્ષ પૂર્ણિમાએ વીશલદેવના રાજ્યમા નાગડના મહામાત્યપણા વખતે પ્રકરણ પુસ્તિકા લખાઈ છે. (જેસલમીર ભાડાગારીય ગ્રન્થસૂચી પૃ ૩૯) સ ૧૩૧૩મા વીશલદેવના રાજ્યમા તન્નિયુક્ત નાગડના મહામાત્યપણામા જ્ઞાનપચમી કહાની લખાઇ છે. (પા સૂચીન. ૪૦ સંઘવીભડાર જૈ. સા ૪ પૃ. ૪૦૮)

૨ આ કૅ. વોટસનમ્યુઝીયમ ૧૯૨૧–૨૨ પૃ. ૧૫.

૩ જુઓ રીવાઇઝ્ડ લીસ્ટ ઓફ્ એન્ટી ક્વીટીઝ ઇન ધી બાઁમ્બે પ્રેસીડેન્સી પૃ ૩૫૮

૪ श्री वीसलमहीपाल श्री सलक्षकराम्बुजम् ।
चक्रे सौराष्ट्रकरण स्वर्णमुद्राशर्मासुरम् ॥
स लाटदेशाधिकृत प्रमोस्तस्यैव शासनात् ।

સ. ૧૩૨૭ નો કાંટેલાનો લેખ બુદ્ધિપ્રકાશ પુ ૬૨ અ. ૧ શ્લો. ૭. ૮

એજ કાંટેલાના લેખમાં લખ્યું છે[1]

સલખણસિંહના ન્હાનાભાઈ સામંતસિંહને પણ વીશલદેવે સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો.[2]

વીશલદેવની સભાના વિદ્વાનો

વીશલદેવના વખતના વિદ્વાનો—વીરધવલના વખતના સોમેશ્વર-કવિ, અરિસિંહ, અમરચન્દ્રસૂરિ, વગેરે વીશલદેવના સમયમાં હજી વિદ્યમાન હતા અને વામનરથળીનો સોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરનો કમલાદિત્ય અને વીશલનગરીય નાનાક એટલાં નવાં નામો ચ. પ્ર. (પ્ર.૧૭)માં આપ્યાં છે. ચ. પ્ર.મા લખ્યું છે કે વીશલદેવરાજાએ ઠક્કુર વઈજલને મોકલી એક દિવસ સવારમાં અમરકવિને સભામાં બોલાવ્યા. અને તેણે આવીને રાજાની સ્તુતિના બે શ્લોકો સંભળાવ્યા. એથી રાજા અને સભા ખુશ થયાં. પછી સોમેશ્વરે સમસ્યા આપી તેની તરત પૂર્તિ કરી. પછી સોમાદિત્યે સમસ્યા આપી તેની પણ અમરે પૂર્તિ કરી, પછી કમલાદિત્યે આપી, પછી નાનાક કવિએ એ રીતે જુદા જુદા કવિઓએ થઈને ૧૦૮ સમસ્યાઓ આપી અને સર્વની અમરકવિએ પૂર્તિ કરી. એ રીતે સાંજ સુધી સભા ચાલી.

ચ. પ્રનું આ વર્ણન પૂરૂં યથાસ્થિત નહિ હોય પણ એ વખતની રાજસભાના વિદ્વાનોની સભા પ્રવૃત્તિનું નિદર્શક તો છે જ.

નાનાક પ્રશસ્તિ

ચ. પ્ર.માં ગણાવેલા વિદ્વાનોમાં એક નાનાક કવિની બે સં.

---

૧ શ્રેયસે પ્રેયસસ્તસ્ય ભ્રાતુઃ સામતમન્ત્રિણા ।
सलक्षनारायण इत्यस्यापि प्रतिमा हरेः ॥
એજન શ્લો. ૯

૨ यथा वीसलभूपालः सुराष्ट्राधिकृतं व्यधात्
सामंतसिंहसचिवं तथैवार्जुनभूपतिः ॥
એજન શ્લો. ૧૧.

૧૩૨૦ તથા ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિઓ પથરા ઉપર કોતરાયેલી કોડીનારમાથી મળી છે[1] તે ઉપરથી નીચેની હકીકત જણાય છે. વડનગર પાસે જ્વાપગોત્રના બ્રાહ્મણોનું ગુંજા નામનું એક ગામ છે, જે મંત્રીના કામની કુશળતાથી ખુશ થઈને સોલંકી રાજાએ તેઓને આપેલું; એ ગામમાં સોમેશ્વર નામનો ઉત્તમ બ્રાહ્મણ થયો[2] જે વેદ પાઠીઓમા અગ્રેસર હતો. એ સોમેશ્વરનો પુત્ર યાજ્ઞિક આમટ થયો. તેનો ગોવિન્દ, આ ગોવિન્દને બે સ્ત્રીઓ હતી અને તેને ત્રણ પુત્રો થય, જેમા સૌથી ન્હાનો નાનાક કવિ. ત્રણે વિદ્વાન હતા. વચલા મહ્હણને સાગસગ્વેદ કંઠસ્થ હતો. પણ નાનાક વ્યાકરણ, છન્દ, નાટક, અલંકાર, રામાયણ, મહાભારત વગેરે સર્વ વિદ્યામાં કુશળ અને કવિ હતો આ કવિ નાનાકે વીશલદેવની સભામાં જઈને વેદાદિશાસ્ત્રની પરીક્ષા આપી હતી[3] વળી વીશલદેવે એક વખત સોમેશ્વ નાથની યાત્રા કરી.[4] ત્યારે સરસ્વતી અને સાગરના સંગમ આગળ સ્નાન કરીને સોમેશ્વરને પૂજીને પ્રભાસક્ષેત્રમા પોતે બંધાવેલ બ્રહ્મપુરીમા આવેલુ એક મહેલ જેવુ ઘર આ કવિ પંડિત નાનાકને, વિદ્વાન પાત્ર જાણીને તેના પગ ધોઈને આપ્યુ[5] પણ નાનાક કવિને

---

૧ જુઓ ઈ. એ. ગ્ર. ૧૧ પૃ ૧૦૨–૦૩ તથા પૃ. ૨૦૬–૦૭

૨ ચ. પ્ર મા નાનાકને વીશલનગરીય કહ્યો છે તેનો અર્થ કદાચ વીશલનગરો નાગર થાય, પણ પ્રશસ્તિ ઉપરથી તે વડનગરો નાગર હતો એમ નિશ્ચય થાય છે.

३ राज्ञोस्य सभ्यान्सुकृतैकसभ्यानभ्येत्य नानाक उदारबुद्धिः ।
धौरेयकधुर्यां विबुधप्रतीक्षां वेदादिशास्त्रेषु ददौ परीक्षाम् ॥
સ. ૧૩૨૮ નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લો. ૫.

४ अथैकदा वीसलचक्रवर्ती वीरावलीमानसमध्यवर्ती ।
पवित्रगोत्रो नियमैर्विचित्रैश्चकार सोमेश्वरदेवयात्राम् ॥
એજન શ્લો. ૬

૫ એજન શ્લો. ૭ ૮. તથા ૧૩૨૦ ની નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૧.

એક ઘર આપ્યાથી વીશલદેવને સંતોષ ન થયો. એટલે તેણે બગસરા ગામ આપ્યુ અને નાનાક એ દાનના બદલામા સોમેશ્વરને હમેશા તીર્થજળ, કમળો અને શાળના ચોખા ધગવતા અને સોમેશ્વર ઉપરની તેની ભક્તિથી ખુશી થઈને સોમેશ્વરના મઠપતિ પાશુપતાચાર્ય ગંડશ્રી વીરભદ્ર મગલગામ (માગરોળ)મા સાતમો ભાગ નાનાકને આપ્યો હતો [1]

નાનાક કવિની જીવનચર્યા

આ નાનાક કવિની જીવનચર્યા એ વખતના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની જીવનચર્યાના નમુનારૂપ હોઇને એ સબધી આ પ્રશસ્તિઓના વચનોનો સાર નીચે આપ્યો છે આ નાનાક હમેશા સરસ્વતીના પવિત્ર જળમા સ્નાન કરતા પછી એ નદીને કાઠે આહ્નિક કરતા, સોમેશ્વરની પૂજા કરતા, મોટા યજ્ઞો કરતા, અનેક અતિથિઓને હમેશાં જમાડતા સાધુઓ, સ્નેહીઓ અને સગાઓને આર્થિક મદદ પણ કરતા[2] વળી પહેલા જે નાનાક વીશલદેવને અમૃત ઝરતા સુભાષિતોથી રીઝવતા તે રાજાના મરણ પછી અમાસે અમાસે તેનુ શ્રાદ્ધ સરસ્વતીને કિનારે કરે છે[3] પણ આ બધા ઉપરાત લોકહિતનું મોટુ કામ તો ભણાવવાનુ હતુ જે એ કુળના બીજા પુરૂષો પણ કરતા અને આ નાનાકે તો એ માટે સરસ્વતી ગૃહ (વિદ્યાલય) દરીઆ કિનારે બાંધ્યુ હતું [4]

નાનાકની આ પ્રશસ્તિઓમાથી કુવલયાશ્વચરિત્ર નામના ગ્રંથના કર્તા રત્ન, તેના પુત્ર અને ૧૩૨૦ની પ્રશસ્તિ લખનાર કૃષ્ણ અને ધારાધ્વસ નામનો પ્રબધ લખનાર ગણપતિ વ્યાસ[5] એટલા વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

---

૧ सोमेशमनु दिन य प्रमोदयञ्शालितण्डुलार्चनया ।
सफलयति वीसलोर्वीपतिदत्तबगसरामामम् ॥
સ. ૧૩૨૦ ની નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લો ૨૬ તથા શ્લો ૨૮, ૨૯

૨ ૧૩૨૦ ની નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લો ૩૦ અને ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૨

૩ ૧૩૨૮ ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૨૭ અને ૧૩૨૮ ની શ્લો. ૧૩

૪ ૧૩૨૮ ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૩.

૫ બને પ્રશસ્તિના છેલ્લા શ્લોકો.

અને એ ત્રણેય વિદ્વાનો વીશલદેવના અનુયાયી અર્જુનદેવના સમયમાં જીવતા હતા એમ પણ એજ લેખો ઉપરથી જણાય છે.

વીશલદેવનાં બિરૂદો

વીશલદેવનાં અભિનવ સિદ્ધરાજ અને અપરાર્જુન એ બે બિરૂદોનો ઉલ્લેખ તો સં. ૧૩૧૭ ના તામ્રપત્રથી મળે છે પણ રાજનારાયણ નામના એક ત્રીજા બિરૂદનો પત્તો ૧૩૪૩ ની પ્રશસ્તિમાંથી જ મળે છે.[૧]

વીશલદેવની રાણીનું નામ નાગલ્લદેવી હતું એમ પણ એ ૧૩૪૩ ની પ્રશસ્તિ કહે છે. વળી વીશલદેવ એના કુળની રીત પ્રમાણે પરમ શિવ ભક્ત હતા એટલું તો ૧૩૧૭ ના લેખથી જણાય છે. પણ આ પ્રશસ્તિમાં તેને વૈદ્યનાથના ખાસ ભક્ત હોવાનું કહેલ છે.[૨] આ વૈદ્યનાથ તે ડભોઈના જે મંદિરનો વીશલદેવે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું

વર્ષનો દુકાળ પડયો હતો અને તેમા ભદ્રેશ્વર (કચ્છ)ના જગડૂશાએ લોકોને મદદ કરી હતી એમ જગડૂચરિત્રથી, ભાડારકરને મળેલા એક જૂના પાનાના લખાણ ઉપરથી અને ભાટ લોકોના કથનોથી જણાય છે[૪] વીશલદેવે વીશલનગર અને ડભોઇના કિલ્લાઓ બંધાવ્યા કે સમરાવ્યા એમ પણ ભાટ લોકો કહે છે[૫]

પ્રકરણ ૨૦ મું.

અર્જુનદેવ. સં. ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૨.[1]

વીશલદેવે પોતાના ભાઈ પ્રતાપમલ્લના પુત્ર અર્જુનદેવને રાજ્યાભિષેક કરી દેહ છોડયો એમ સં. ૧૩૪૩ ની ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે.[2]

૧૩૨૦ નો શિલાલેખ

અર્જુનદેવ વિષે પ્રબંધોમાંથી કશું જ જાણવાનું મળતું નથી અને એના સમયના જે ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા છે તેમાંથી પણ ઘણું થોડું જાણવાનું મળે છે. વિ. ૧૩૨૦ ના એના ત્રણ લેખો મળ્યા છે. એમાથી બેનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. અને ત્રીજો લેખ સં. ૧૩૨૦ (ઇ. સ. ૧૨૬૪) નો વેરાવળના હરસુતા માતાના મંદિરમાંથી મળ્યો છે.[3] આ લેખમાં વિક્રમ સં. ૧૩૨૦, હીજરી સં. ૬૬૨, સિં. સં. ૧૫૧ અને વલભી સં. ૯૪૫ એ રીતે ચાર સંવતો આપેલા છે. આ લેખ પ્રમાણે સં. ૧૩૨૦ મા અર્જુનદેવનો મહામાત્ય રાણકશ્રી

---

૧ પ્રવચન પરીક્ષામા સ. ૧૩૦૨ થી ૧૩૧૮ વર્ષ સુધી વીશલદેવનું રાજ્ય રહ્યુ અને ૧૩૨૦ થી ૧૩૩૩ વર્ષ સુધી અર્જુનદેવનુ રાજ્ય રહ્યુ એમ લખ્યું છે. ભાડારકરને મળેલી એક જૂની અર્ધ સંસ્કૃત પોથીમા પણ એજ પ્રમાણે સાલ આપી છે (૧૮૮૩–૮૪નો રિપોર્ટ). પણ ૧૩૨૦નો તો અર્જુન દેવનો લેખ મળ્યો છે વળી અર્જુન દેવનો રાજ્યકાળ ઉપરના ગ્રન્થોમા ૧૩ વર્ષનો માન્યો છે. અને સ. ૧૩૩૨નો સારંગદેવનો લેખ મળ્યો છે એટલે વિચાર-

માલદેવ હતો. આ લેખ દ્વારા સોમનાથના મઠના પાશુપતાચાર્ય ગંડ શ્રીપર્વીરભદ્ર, તેના પારિપાર્શ્વિક મહંતશ્રી અભયસિંહ અને ત્યાના મહાજનના આગેવાન (મૃહત્પુરુષ) માણસો જેવા કે ઠક્કર શ્રી રામદેવ રાણકશ્રી સોમેશ્વરદેવ, ઠ પનુગિદેવ, ઠ. શ્રી ભીમસિંહ તથા ગજશ્રી. છાડાની પાસેથી હરમુઝ (ઓર્મઝ-ઇરાની અખાતનુ ?) ના ઠાકા ઉપરના અમીર રૂકનુદીનના રાજ્યના નાખુદા પીરોઝે સોમનાથ દેવના નગરની બ્હારના ભાગમા એક મરજીદ બાધવા માટે જમીનનો કટકો બધા હક્કો સાથે ખરીદી લીધો અને તે ઉપર ગજશ્રી છાડાનામિત્ર અને ધર્મબાધવ પીરોજ નાખુદાએ મસ્જીદ બાધી, એના પૂજા, દીપ, તેલ, કુરાન પાઠ વગેરે માટે તથા ચાલુ ચાગડથીગડ માટે શ્રી સવધણેશ્વર દેવના સ્થાનપતિ શ્રી ત્રિપુરાતક તથા વિનાયક ભટ્ટારક અને રત્નેશ્વર વગેરે પાસેથી ઘઉલેશ્વર દેવની માલેકીની બે માળના ઘરવાળી એક મોટી વાડી, બે હાટ એક ઘાણી વગેરે લઈ મરજીદને તેની ઉપજ વાપરવા માટે એ બધુ આપ્યુ

વળી સોમનાથ પાટણના શીઆપંથી વહાણવટીઓના અમુક ઉત્સવો માટે રકમ ઠરાવી આપી તેનો વહીવટ પાટણના મુસલમાનોની જમાત કરે તથા કાઇ વધારો રહે તો મક્કા અને મદીના મોકલે એવો ઠરાવ નોંધેલો છે. આ લેખમાં કેટલાક અરબ્બી, ગુજરાતી અને ફારસી શબ્દો પણ મળે છે.

મુસલમાન વેપારીઓ અને વહાણવટીઓ સાથે ગુજરાતનાં રાજ્યે તથા લોકોએ કેવો મીઠો સંબધ એ વખતે બાધ્યો હતો એનું ઉપરનો લેખ સરસ દૃષ્ટાંત છે.[૧]

સં ૧૩૨૭ ના આશ્વિન વદી ૧૦ બુધવારે શ્રી અર્જુનદેવના

---

૧ આ લેખ બરાબર સમજ્યા વગર ટૉડે અર્જુનદેવનો નૌસેનાધ્યક્ષ મુસલમાન હતો એમ લખી દીધુ છે અને બીજાઓએ ઉતાર્યું છે. (જુઓ ટૉડસ ટ્રાવેલ્સઈનવેસ્ટર્ન ઈન્ડીઆ ઉપરથી વસતરજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથના ગુજરાતનું વહાણવટું નામના લેખમા પૃ. ૧૯૪નું કથન અને ટિ. ૩૮.)

રાજ્યમાં શ્રી વાસુ પૂજ્યચરિત નામનો એક ગ્રંથ લખાયો છે.[૧] પણ તેમાંથી અર્જુનદેવના રાજ્યકાળના સૂચન સિવાય કાંઈ મળતું નથી.

વિ. સં. ૧૩૨૮ ની નાનાક પ્રશસ્તિનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. બેય નાનાક પ્રશસ્તિઓમાંથી ઝાઝી વાત વીસલદેવને લગતી જ મળે છે.

વિ. સં. ૧૩૨૮ નો જ એક લેખ કચ્છના રવ ગામ (જે ભુજની પૂર્વે આઠ મૈલ ઉપર છે) માંથી મળ્યો છે. આ લેખ એક જૂના મન્દિરના આગણાના એક ખુણામાં પડેલા એક પાળીઆ ઉપર હોવાનું તથા મહારાજાધિરાજ અર્જુનદેવના રાજ્યમાં માલદેવ મહામાત્ય હતા ત્યારે રાવમાં એક વાવ બંધાવ્યાની નોંધ એ લેખમાં હોવાનું મુંબઈ ગેઝીટીઅરમાં લખ્યું છે.[૨]

અર્જુનદેવના સમયનો છેલ્લો લેખ સં. ૧૩૩૦ વૈશાખ શુ. ૧૫ નો ગિરનારમાંથી મળ્યો છે.[૩] એ વખતે સૌરાષ્ટ્રનો સુબો પાલ્હ હતો એમ એ લેખમાં કહેલું છે.

૧૩૨૦નો કાંટેલાનો લેખ

બીજા મંત્રીઓમાં ઉદયનના વંશનો સામંતસિંહ જેને વીશલદેવે સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો તેને અર્જુનદેવે પણ સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો.[1] અને એ અધિકારી તરીકે પોતે હતો ત્યારે જ તેણે સમુદ્રકાંઠે દ્વારકા જવાના રસ્તામાં આવેલો રેવતીકુંડ જીર્ણ થઈ ગયો છે એમ સાંભળ્યું એટલે પોતાની માતાના કલ્યાણઅર્થે નવાં પથ્થરના પગથીઆ બંધાવી દેવોની વાવ સમાન એ તીર્થને બનાવ્યું.[2] અને ત્યાં ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય તથા ચંડિકાદિ (નવ) માતાઓ સાથે શંકરની તથા વિષ્ણુની મૂર્તિઓ કરાવી, વળી નવા મંદિરથી શોભાયમાન એવી રેવતી તથા બલદેવની બે મૂર્તિઓ કરાવી; વળી પાણીના રેંટ (अरघट्ट)થી મનોહર લાગતો કુવો પણ કરાવ્યો. જેના નિપાન (અવેડા) માંથી અમૃતજેવું પાણી ગાયો પીએ છે.[3]

-વિક્રમના વર્ષ ૧૩૨૦ જ્યેષ્ટ સુદિ ૪, બુધવારે અહીં પ્રતિષ્ઠા થઈ.

---

૧ જુઓ પૃ. ૪૦૬ ટિ. ૨

૨ स जातु जलधेस्तीरे पथि द्वारवतीपते. ।
शुश्राव रेवतीकुण्डमिदं कालेन जर्जरम् ॥
अतस्तुतन्महातीर्थं जननीश्रेयसेमुना ।
नवैरुपलसोपानैः सुरवापीसमं कृतम् ॥
કાંટેલાનો સં. ૧૩૨૦નો લેખ શ્લો. ૧૨-૧૪

૩ गणेशक्षेत्रपालार्क चंडिकातिसृभिः समम् ।
कारितौ कृतिना चेह महेशजलशायिनौ ॥
किंचात्र सच्चरित्रेण रेवतिबलदेवयोः ॥
अस्थापि मूर्तियुगलं नवायतनपेशलम् ॥
अकारि कूपकोप्यस्मिन्नरघट्टमनोहरः ।
धयन्ति धेनवो यस्य निपानेम्बु सुधासमम् ॥
એજન શ્લો. ૧૫-૧૬

સામંત મંત્રીના ગોત્રમાં પૂજાયેલા હરિહર કવિએ આ પ્રશસ્તિ રચી છે.[1]

સુરાષ્ટ્રનો અધિકાર આ સામંતસિંહે ક્યારે અને શા કારણથી છોડયો એ કહી શકાતું નથી, પણ સં. ૧૩૩૦માં ત્યાંનો સુબો પાલ્હ હોવાનું ગિરનારના લેખથી જણાય છે માટે તે પહેલાં છોડયો હશે.

અર્જુનદેવના વખતમાં પણ વીશલદેવના વખતના કવિ નાનાક, કુવલયાશ્વચરિતના કર્તા કૃષ્ણ, તેનો પુત્ર રત્ન અને ધારાધ્વસના લેખક ગણપતિ વ્યાસ વગેરે વિદ્વાનો વિદ્યમાન હતા એમ સં. ૧૩૨૮ની નાનાક પ્રશસ્તિથી જણાય છે.

અર્જુનદેવનો રાજ્યકાળ સં. ૧૩૩૧માં પૂરો થયો.

---

૧ બુદ્ધિપ્રકાશ ઇ. સ. ૧૯૧૫ અ. ૧મા સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ ભાષાંતર અને વિવેચન સાથે કોડિલાના મહાકાળેશ્વરના મદિરમાંથી મળેલો આ લેખ છપાવ્યો છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સારંગદેવ વિ. સં ૧૩૩૧થી ૧૩૫૩[૧]

ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મ ૧૩૫૨ના લેખમા તથા મુરલીધરના મદિરની પ્રશસ્તિમા[૨] કહ્યા પ્રમાણે, અર્જુનદેવના મોટા પુત્ર રામદેવે પિતાના જીવતા જ કદાચ થોડા વખત સુધી નાના ભાઈ સાથે રાજ્યનો ભાર ઉપાડયો હશે પણ અર્જુનદેવ પછી તો એનો નાનો પુત્ર સારગદેવજ ગાદીએ બેઠો છે.[૩] સારગદેવના

---

૧ વિચારશ્રેણીમા ઉપનો સમય આપ્યો છે ગેઝીટીઅરમા પણ એ સ્વીકાર્યો છે અને ઉત્કીર્ણ લેખોનો પુરાવો જોતા પણ એજ બરાબર લાગે છે.

૨ तन्नन्दनोऽनिन्दितकीर्तिरस्ति
ज्यष्टोऽपि राम किमुक्तामदेव ।   શ્લો ૯
उर्भा धुरं धारयत प्रजाना
पितु पदस्यास्य च धुर्यकल्पौ ।   શ્લો ૧૦

ભાવનગર પ્રાકૃત અને સસ્કૃત ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ. ૨૨૭

આ શ્લોકમા उर्भौ બેય એમ છે તેનો અર્થ શ્રી રામલાલ મોદી કહે છે તેમ બે ભાઇઓ (પિતાપુત્ર નહિ) કરવો એજ મને યોગ્ય લાગે છે (જુઓ ૧૯૩૩નો ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અક પૃ. ૧૫ ટિ ૧)

तथा तस्यागज सप्रति राजतेसौ
श्री रामनामा नृपचक्रवर्ती ।   શ્લો ૧૧
सारगदेव शुशुभे धराया
रामानुजो लक्ष्मणसन्निमश्च ।   શ્લો ૧૨

મુરલીધરના મદિરની પ્રશસ્તિ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ ૭૭.

૩ तस्यागमूर्जयति गूर्जराज्यलक्ष्मी-
सभोगछन्दलितसौख्यनिमग्नचेताः ।
क्षोणीसमुद्धरणकेलिरसोत्तरग
सारगदेव इति शार्ङ्गधरानुभाव ॥

પ્રા. લે. મા. લેખાક ૪૭ શ્લો. ૧૨

સમયની ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિમા જોકે એના મોટા ભાઈ રામદેવનું નામ નથી પણ ખભાતના ૧૩૫૨ના તથા ઈડરના મુરલીધરના મદિરના ૧૩૫૪ના લેખમા અર્જુનદેવને મોટો પુત્ર રામ અને નાનો સારગદેવ હોવાનુ સ્પષ્ટ કથન છે [1] મોટો ભાઈ રામ પિતાના જીવતા જ પરલોકવાસી થયો હોય કે ગમે તેમ થયુ હોય પણ અર્જુનદેવ પછી તો નાનો સારગદેવ જ ગાદીએ બેઠો છે

સારગદેવ વિચારશ્રેણીના લખવા પ્રમાણે સ ૧૩૩૧મા ગાદીએ બેઠો હોવાનો મમત છે કારણકે સ ૧૩૩૦નો ઉપર જોયુ તેમ અર્જુનદેવનો લેખ મળ્યો છે અને સં ૧૩૩૨ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૧ (ઇ સ ૧૨૭૫ નો સ્થકોટ પાસે આવેલા કચ્છના ખોખરા ગામના ખેતરના એક પાળીઆ ઉપર સારગદેવના વખતનો એક લેખ મળ્યો છે [2] પાળીઆનો આ પથરો મૂળ ભદ્રેશ્વરતીર્થમા હતો આ લેખમા સારગદેવને સમસ્ત રાજાવલી સમલકૃત, મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભટ્ટાર્ક જેવા બિરુદો લગાડવા છે અને તેના મહામાત્યનુ નામ શ્રીકાન્હ લખ્યુ છે [3]

આ પછી વિ સ ૧૩૩૩ જ્યેષ્ટ સુદિ પાચમને રવિવારનો આ મરણ (કાઠીઆવાડ)માથી એક લેખ મળ્યો છે [4] આ લેખમાથી સારગદેવના ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક નવો પ્રકાશ પડે છે આ લેખમા સુરાષ્ટ્રના અધિકારીનું નામ શ્રી પાલ્હ લખ્યુ છે આ પાલ્હ સ. ૧૩૩૦મા પણ સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી હતો, એ આપણે ગિરનારના

૧ જુઓ ટિ ૨ મા ઉતારેલા વચનો

૨ જુઓ ઇ એ ગ્ર ૨૧ પૃ ૨૭૬

૩ રા રા દલપતરામ ખખ્ખર પાસે આ લેખની ન છપાયેલી નકલ હતી તે ઉપરથી ગુ ગે (પૃ ૨૦૪)મા સારગદેવના મહામાત્યનુ નામ માલદેવ લખ્યું છે તે ભૂલ છે બ્યુલ્હરે પાડેલી ઈ એ ગ્ર. ૨૧મા એ લેખ છપાવ્યો છે તેમા સ્પષ્ટ કાન્હ નામ છે

૪ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ ૧ અ ૧ પૃ ૩૭ ઉપર શ્રી ડીસ્કળકરનો લેખ.

લેખથી જાણીએ છીએ. શ્રી. પાલ્હ વગેરે પચકુલની સંમતિથી આમરણમાં ચાપોત્કટવંશના, રાણકશ્રી ભોજદેવના પુત્ર રાજા[1] એ શ્રી સુમતિસ્વામી દેવના પૂજન માટે દધિમતી (હાલની દેમાઈ આમરણથી એક ગાઉ છે) નદી પાસે એક વાડી આપી છે. આ લેખ ઉપરથી એ વખતે આમરણમા સોલંકીરાજા સારંગદેવના ખંડીઆ તરીકે ચાવડાવંશના કોઈ રાણાનુ રાજ્ય હતુ એમ સિદ્ધ થાય છે.

માળવાના રાજાને સારંગદેવે હરાવ્યો

આ લેખમા સારંગદેવના વિશેષણોમાં ચાર નવાં છે[2] (૧) ભુજબલમલ્લ (૨) સપ્તમચક્રવર્તી (૩) માલવધરાનો ધૂમકેતુ અને (૪) ગૂર્જરભૂમિને ઉદ્ધારનાર વરાહરૂપ આ ચારમાંથી ભુજબલમલ્લમાં ખાસ કાઈ અર્થ નથી પછી સપ્તમચક્રવર્તી પોતાને કહેવરાવે છે તે આગળના પોતાના વંશના છ ચક્રવર્તીઓને ગણીને; તેમાં બે તો અર્જુનદેવ અને વીસલદેવ હશે અને બાકીના ચારમા (૧) સિદ્ધરાજ (૨) કુમારપાળ (૩) અજયપાળ અને મૂળરાજને ગણ્યા હોવાની શ્રી. ડીસ્કલકરની અટકળ છે.[3] પહેલો ચક્રવર્તી સિદ્ધરાજ એમાં તો સંદેહ નહિ પણ ભીમદેવને ન ગણવા માટે શ્રી ડીસ્કલકરે એ નબળો હોવાનું આપેલુ કારણ ગળે ઉતરતુ નથી. અને ભીમદેવને ગણવામાં આવે તો સારંગદેવ આઠમો થાય. એ ગમે તેમ હો સૌથી વધારે ઉપયોગી તો ત્રીજું વિશેષણ છે. એ ઉપરથી માળવાના કોઇ રાજાએ ગુજરાત ઉપર કરેલો હુમલો સારંગદેવે પાછો વાળ્યો હોવાનુ અનુમાન થાય છે. સં ૧૩૩૩માં આ વિશેષણ વપરાયું છે એ ઉપરથી એ પહેલા સં ૧૩૩૧માં કે ૧૩૩૨માં માળવા સાથેનું આ યુદ્ધ થયુ હોવુ જોઇએ. આ લેખમાં

૧ દાન આપનાર રાજાનું નામ લેખમાથી ભુસાઇ ગયુ છે.

૨ मालवधराधूमकेतु गूर्जरधरणीसमु(द्धरण)वराह सप्तमचक्रवर्ति भुजबलमल्ल महाराजश्री सारंगदेव.

પુરાતત્ત્વ પુ. ૧ અં. ૧ પૃ. ૩૭

૩ જુઓ એજન પૃ. ૩૯–૪૦।

માળવાના રાજાનુ નામ લખ્યુ નથી એજ રીતે ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિમા પણ માળવાના રાજાને યુદ્ધમા પોતાના લશ્કરથી હરાવ્યો એટલુજ કહ્યુ છે[1] પણ વિ સ ૧૩૫૪ની ઇડરના મુરલીધરના મંદિરવાળી પ્રશસ્તિમા 'લડાઈમા ગોગને નસાડ્યો એમ લખ્યુ છે[2] આ લેખનુ વિવેચન કરતા રા તનસુખરામ ત્રિપાઠીએ લખ્યુ છે તેમ આ નામ બીજેથી જાણવામાં આવ્યુ નથી પણ પ્હેલા માળવાના રાજાના મિત્ર અને પાછળથી અર્ધા રાજ્યના ધણી થઈ બેઠેલા ગોગદેવને સારગદેવે હરાવ્યો હતો એમ ફારસી તવારીખોમાથી નીકળે છે[3] માળવાના આ ગોગને સં ૧૩૩૧–૩૨મા હરાવ્યો હોવાનું આપણે અનુમાન કર્યુ છે એ વખતે માળવાની ગાદી ઉપર જયસિંહ ત્રીજો હતો, જેને રણથભોરના ચોહાણ રાજા જૈતસિંહે ઘણી રીતે દમાવ્યો હતો[4]

સારગદેવ અને યાદવ રાજા રામચદ્ર વચ્ચે યુદ્ધ

સારગદેવનુ એક પરાક્રમ તો માળવાના ગોગને પાછો કાઢ્યો એ અને બીજુ ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિમા યાદવ રાજાને હરાવ્યાનુ કહ્યુ છે[5] પણ આ યાદવ રાજા તે કયાનો રાજા? શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉએ દેવગિરિનો યાદવ રાજા રામચદ્ર હોવાનું અનુમાન કર્યુ છે[6] આ યાદવ રામચદ્રનો સમય શક ૧૧૯૩ (વિ સં ૧૩૨૮)થી ૧૨૩૦

१ युधि यादवमालवेश्वरावद्दत क्षीणवलौ वलेन य ।

પ્રા લે મા લેખાક ૪૭ શ્લો ૧૩

२ सारगदेव शुशुभे धराया

दुष्टस्वभाव समरे च गोग विद्रावयामास दिग तरेषु ।

બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ ૭૭ શ્લો ૧૨

૩ જુઓ શ્રી વિ રેઉનુ રાજા ભોજ પૃ ૩૩૪ ટિ

૪ એજન પૃ ૩૩૨ તથા ટિ ૪

૫ જુઓ ટિ ૧

૬ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવશ ૩ ભાગ પૃ ૧૯૭

(વિ. સં. ૧૩૬૫) મનાય છે, એટલે એ સભવિત છે. વળી થાણા પાસેના ઓવળે ગામમાથી મળેલા શક સં. ૧૧૯૪ના દાનપત્રમાં રામચદ્રને 'ગુર્જર દલન કંઠીરવ' જેવું બિરૂદ આપ્યું છે[1] એ જોતાં આ રામચંદ્રે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાનોયે સભવ માનીએ પણ એ સાલમા ગુજરાતની ગાદી ઉપર સારંગદેવ નહિ પણ તેનો પિતા અર્જુનદેવ હતો. પછી યુવરાજ તરીકે સારગદેવ રામચદ્ર સામે લડ્યો હોય અને તેને પોતાનુ પરાક્રમ ગણ્યુ હોય તો જુદી વાત. પણ આ યાદવ રાજાને હરાવ્યાના પરાક્રમને સારગદેવે બહુમહત્ત્વ આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી કારણ કે છેક સંવત ૧૩૫૦ના આબુના લેખમા માલવેશ ઉપરના વિજયનુ સૂચકબિરૂદ મળે છે;[2] જ્યારે યાદવવિજય સૂચક બિરૂદ નથી

સારગદેવનાં પરાક્રમો વિષે ઉપર જે બે ઉલ્લેખો નોધ્યા છે તે સિવાય કશુ મળતું નથી. એટલે હવે કાલાનુક્રમમા એના સમયના લેખોની ટુંકી નોંધ કરવા સાથે પ્રસંગોપાત્ત એના ધાર્મિક કાર્યોનું વર્ણન પણ કરી લઈશુ.

વિ. સં. ૧૩૩૫નો સારગદેવના સમયનો એક લેખ બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમમાં હોવાની નોધ મળે છે.[3] સ. ૧૩૩૯માં સારંગદેવના રાજ્યમાં શ્રી કાન્હમહામાત્ય હતા ત્યારે એક જૈન ગ્રન્થ લખાયો છે.[4]

સોમનાથના મંદિરનો વિશાળ જીર્ણોદ્ધાર

પછી વિ. સં ૧૩૪૩માં ઉપર જેનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે

---

૧ જુઓ હેમાદ્રિ (મરાઠી) પૃ. ૧૪૩.

૨ मालवेशसस्थिनीगजघटाकुभस्थलविदारणैकपचानन.
(જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાક ૧૩૩)

૩ જુઓ. એ. ઇ. ગ્રં. ૫ પૃ. ૩૪ દે. રા. ભાડારકરનું નોર્ધર્ન લીસ્ટ —નં. ૫૯૪.

૪ જુઓ જેસલમીર ભાડાગારીય ગ્રન્થસૂચી પૃ. ૪૨.

તે ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિ લખાઇ છે.[1] આ પ્રશસ્તિમા કુલ ૭૬ શ્લોકા છે; જેમાથી પ્હેલા ત્રણમાં શિવની સ્તુતિ છે, પછીના દશ શ્લોકામાં વીશલદેવ જેને આ લેખમાં વિશ્વમલ્લ કહેલ છે તેનાથી આરભી સારગદેવ સુધીના રાજાઓનું વર્ણન છે, પછી ચાર શ્લોકામાં લાકુલીશ પાશુપતના સ્થાપક ભટ્ટારક લકુલીશ અને તેના શિષ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પછી શ્લો. ૧૯થી લકુલીશના શિષ્ય ગાર્ગેયની શાખામા થયેલા કાર્તિક રાશીથી ત્રિપુગન્તક સુધીની પરપરા આપી છે. આ ત્રિપુગન્તકની તીર્થ યાત્રાનુ વર્ણન ૨૩થી ૩૦ શ્લોક સુધી કર્યા પછી કહ્યું છે કે ત્રિપુગન્તક ફરતા ફરતા દેવપત્તન (સોમનાથ પાટણ) આવ્યા, અને ત્યા સાક્ષાત્ શકર જેવા ગડ બૃહસ્પતિએ આ ત્રિપુગન્તકને સોમનાથના મઠના છઠ્ઠા મહન્ત કર્યા. (શ્લોક ૨૪) આ ગંડ બૃહસ્પતિની પ્હેલાના સોમનાથના પાંચેય મહન્તોના નામ મળતાં નથી પણ વિ. સ. ૧૨૨૫મા ભાવ બૃહસ્પતિ મહન્ત હતા એમ ભદ્ર કાળીના મંદિરના શિલાલેખના પુરાવાથી આપણે કુમારપાલના પ્રકરણમા જોયું છે.

આ ત્રિપુગન્તકની પ્રશસા કરતા એ લેખમા લખ્યુ છે કે તેઓ વિદ્વાન હતા અને પૈસો ગરીબ માણસોના દુઃખો દૂર કરવા માટે વાપરતા તેઓને રમા નામની સ્ત્રી હતી. આ ત્રિપુગન્તકે કરેલા સોમનાથના વિશાળ જીર્ણોદ્ધારનું વર્ણન પ્રશસ્તિના બાકીના (૪૦થી આગળ) શ્લોકામાં છે. એ જીર્ણોદ્ધારની થોડી વિગતો નીચે આપી છે. સોમેશ્વરના મદિરના મંડપની ઉત્તરે ઉર્ધ્વઘટિકા ગૃહની પાસે શંકરનાં પાંચ મુખ જેવાં પાંચ મદિરો કરાવ્યાં, (૧) પોતાની માતા માલ્હણદેવીના નામથી માલ્હણેશ્વરનું મદિર કરાવ્યું, (૨) પોતાના ગુરૂના નામથી ગંડ બૃહસ્પતિનું મદિર કરાવ્યું (૩) ગુરૂપત્ની ઉમાના નામથી ઉમેશ્વરનું મદિર બંધાવ્યુ (૪) પોતાના નામથી ત્રિપુરાન્તકેશ્વર અને પોતાની સ્ત્રી રમાના નામથી રમેશ્વર એ રીતે પાંચ મદિરો કરાવ્યાં

૧ પ્રાચીન લેખમાળા લેખાક ૪૭ આ પ્રશસ્તિ *cintra* પ્રશસ્તિ નામથી પુરાવિદોમાં પ્રસિદ્ધ છે.

(શ્લો ૪૧થી ૪૪) અને પાંચ મંદિરોના વચલા ભાગમા ગોરક્ષક (ગોરખ)નું, લિંગનું, હનુમાનનું, સરસ્વતીનું અને સિદ્ધિ વિનાયકનું એટલાના સ્થાનો કરાવ્યા (શ્લો ૪૫) અને ઉત્તરના દ્વાર સામે સુંદર સ્તંભો ઉપર તોરણ કરાવ્યુ (૪૬) આ પછી એ સ્થાનના જુદા જુદા માણસોએ મંદિરમા શુ કામ કરવુ તેની વિગતો લખી છે.

પછી કોણે શુ શુ આપવુ તેની વિગતો છે દા ત માળીઓની શ્રેણીએ હમેશા બસ્સો કમળ, અને બે હજાર નવા કણેરના ફૂલ આપવા વળી કોઠારમાથી હમેશા શુ કેટલુ લેવુ તેની વિગતો આપના બે માણા ચોખા, એક માણું મગ, ચાર તોલા ઘી, તથા દીવા માટે તેલ તેટલું જ અને ધૂપ વખતે બે મણ ગુગળ લેવો વળી મેહરે (?) નાગરવેલના પાન પચાસ હમેશા આપવા (શ્લો ૫૫)

ત્રણ હાટ ખરીદીને આ મંદિરના ચાલુ ખર્ચ માટે ત્રિપુરાન્તકે આપ્યાં તથા ચૈત્રમા અને ભાદરવામા સાફસુફી તથા સમારકામ માટે મહાજને પણ હાટદીઠ એક દમ્મનો લાગો નાખ્યો હતો મહંત ત્રિપુરાન્તકે સારંગદેવ રાજાના નામથી એક કુંડ પણ બંધાવ્યો હોય એમ જણાય છે (શ્લો ૭૨) આ પ્રશસ્તિ ધન્ધના પુત્ર ધરણીધરે રચી છે, પૂર્ણસિંહના પુત્ર મની વિક્રમે લખી છે અને નાહડના પુત્ર પૂણસીહે કોતરી છે છેવટ ગદ્યમા લખ્યુ છે કે સ ૧૩૪૩ની માઘ સુદિ પાચમને સોમવારે લિંગપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ થયો

સોમનાથનાં આ મંદિરોનો વિનાશ થઈ ગયો છે

એ સમયના ધાર્મિક કાર્યનો ખ્યાલ આવે એ માટે આ પ્રશસ્તિનો સાર લંબાણથી આપ્યો છે. બાકી ત્રિપુરાન્તકે ૧૩૪૩મા નવા બંધાવેલા મંદિરો નષ્ટભ્રષ્ટ થયા છે, એ પાશુપત આચાર્યો, એના મઠો, એ લાગાઓ અને સોમનાથની એ અદ્ભુત જાહોજલાલી કશાનું પણ નામનિશાન નથી રહ્યું ફક્ત સોમનાથના મૂળ પથ્થરના મંદિરનો ભગ્નાવશેષ સમુદ્રકાંઠે આ કરુણ ઇતિહાસના સાક્ષી જેવો ઊભો છે

સં. ૧૩૪૩માં સારંગદેવના મહામાત્ય મધુસૂદન હતા, ત્યારે વીજાપુરમાં એક જૈનધર્મ ગ્રન્થની પ્રત લખાઈ છે.[1]

વિ. સ ૧૩૪૬ વૈશાખ વદિ છઠ્ઠનો વનથલીનો એક લેખ મળ્યો છે.[2] જેમાં સારંગદેવના રાજ્યમા તેનો મહામંડલેશ્વર વિજયાનન્દ (જેના પિતાનું નામ ક્ષેમાનન્દ હતુ) ભાનુ સામે લડવા ગયેલો ત્યારે તેના મહામાધનિક મલ્લનો પુત્ર હરિપાલ કેદારપુત્રને બચાવવા જતાં મરણ પામ્યો અને એ હરિપાલના ભાઇએ તેની યાદગીરીમાં રણસ્તભ-પાળીઓ ઉભો કર્યાની નોંધ છે.

પછી વિ. સ. ૧૩૪૮ અષાઢ સુદિ ૧૩ રવિનો સારંગદેવના વખતનો અનાવડાનો લેખ મળ્યો છે[3] જેમા પાલ્હણપુરના મુદ્રા-વ્યાપારમા નિયુક્ત અધિકારી મહત્ત પેથડ વગેરે પંચકુલે દેવશ્રી કૃષ્ણપાદના પૂજાનૈવેદ્ય વગેરે માટે અમુક દાનો આપ્યાની નોંધ છે. આ લેખના આરભમા ગીતગોવિંદના **वेदानुद्धरते०** વગેરે શ્લોકથી મગલાચરણ કરેલુ છે. આ લેખમાં મહામાત્યનુ નામ મધુસૂદન આપ્યું છે અને તેને જ મહાસંધિવિગ્રહિક કહેલ છે. આ લેખ દ્વારા દેવનાં પૂજા, નૈવેદ્ય, પ્રેક્ષણક નિમિત્ત જે લાગાઓ બાંધી આપેલા તે પણ જોવા જેવા છે. મજીઠ એક ઘડીએ ૧ દ્રમ્મ વેચવા આવનારો આપે, હિંગુદાણા એક ઘડાએ એક દ્રમ્મ વેચનાર લેનાર બેય આપે. અનાજના એક ગાડા દીઠ એક પાલી, અને ઘી તેલના એક ઘડાએ એક પળી વેચનાર લેનાર બેય આપે. આ લાગા કરી આપનારાઓમાં ઠ. (ઠક્કુર),

વગેરે સમસ્ત મહાજન તથા સમસ્ત વાણિજ્યારક (વણઝાર), અને સમસ્ત નૌવિત્તક (વહાણવટીઓ) એટલાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

સંવત ૧૩૫૦ માઘ સુદિ ૧ ભૌમવારનો આબુનો વિમલ વસહિકામાંથી લેખ મળ્યો છે[૧] જેમા અણહિલપુર પાટણના રાજા સારંગદેવના બિરૂદોમાં પહેલા કહ્યા છે તે ઉપરાન્ત અભિનવ સિદ્ધરાજનું નવું બિરૂદ છે. અને મહામાત્યનુ નામ શ્રીવાધૂય લખ્યુ છે. અને સારંગદેવની કૃપાથી અઢારસો મડળનો ભોગવટો કરતા મહારાજકૂલશ્રી વીસલદેવે ચંદ્રાવતીમા શાસન આપ્યું છે જેમાં આબુ ઉપરના વિમલવસહિ અને લૂણિગવસહિ નામનાં બને મંદિરોના ખર્ચ માટે તથા કલ્યાણક આદિ મહોત્સવો માટે જુદી જુદી વસ્તુઓના વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓ ઉપર અમુક રકમ (દ્રમ્મ)ના લાગા બાધી આપ્યા છે. અને પછી જણાવ્યું છે કે આબુના ઠાકોરે અને ચંદ્રાવતીના રાજકુલે તથા મહંત વગેરેએ આ નિયમો પાળવા તથા આબુ કે ચંદ્રાવતીના કોઇ પણ રાજપુરૂષે આ મંદિરની યાત્રા માટે આવનાર યાત્રીઓ પાસેથી કાંઈ પણ (કર કે મુંડકાવેરા) ન લેવું. વળી આબુ ઉપર ઉતરતા ચડતા યાત્રાળુઓની કોઈ પણ વસ્તુ જશે તો આબુના ઠાકોરોએ ભરી આપવી પડશે.

આ મહામંડળેશ્વર અર્જુનદેવ કયા વંશનો હતો એ જણાતું નથી. ચંદ્રાવતીના પરમાર વંશમાં તો એનું નામ નથી મળતું.

વિ. સં. ૧૩૫૦ જ્યેષ્ટ વદિ ત્રીજ રવિએ મહારાજાધિરાજ શ્રી-સારંગદેવના કલ્યાણવિજય રાજ્યમાં આશાપલ્લી (આશાવલ–અમદાવાદ) માં વિજયકટક (લશ્કરી છાવણી) પડ્યું હતું ત્યારે મહામાત્ય પુરોહિત શ્રીભારદ્વાજના પુત્ર અને જાતે પુરોહિત શ્રી જયંતભટ્ટે કાવ્ય પ્રકાશની દીપિકા નામની ટીકા લખી છે.[૩]

---

૧ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. સંખ્યાક ૧૩૩.

૨ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૮૨.

૩ જુઓ ભાંડારકર રિપોર્ટ ૧૮૮૩–૮૪ પૃ. ૧૭–૧૮ તથા ૩૨૬.

[1]વિ. સં ૧૩૫૨નો ખંભાતના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથમાંથી લેખ મળ્યો છે. એ લેખ સારંગદેવના રાજ્યકાળનો છે અને તેમાં તે મંદિરના જીર્ણોદ્ધારની વિગતો આપી છે.[2]

ધોળકાના નાગર બ્રાહ્મણ પંડિત ચાણ્ડૂએ નૈષધકાવ્યની દીપિકા નામે ટીકા રચી છે તેની અંત પ્રશસ્તિના શ્લોકમાં ૧૩૫૩ ભાદરવા સુદિ ૧૩ને રવિ એ રીતે તિથિ, રાજાનું નામ શ્રી સારંગ અને મહામાત્યનું નામ માધવ લખેલ છે.[3] મહામાત્યના નામ માટે આ બહુ ઉપયોગી છે. આ લેખ પ્રમાણે સં ૧૩૫૩ સુધી સારંગદેવ ગાદી ઉપર હોવો જોઈએ પણ જ્યોતિષની ગણત્રી પ્રમાણે સં ૧૩૫૩ નહિ પણ સં ૧૩૫૨ હોવું જોઈએ એમ શ્રી રામલાલ મોદીનું કહેવું છે[4]

ઉપર કાલાનુક્રમમાં ઉતારેલા લેખોથી સારંગદેવની કારકીર્દી

૧ પૃ. ૪૨૪ની છેલ્લી પંક્તિમાં દીપિકા નામની ટીકા લખેલ છે તેને બદલે જયન્તી નામની ટીકા જોઈએ

૨ જુઓ ભાવનગર પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ. ૨૨૭

૩ श्री विक्रमर्क समयाच्छरदामथत्रि—
पंचाशता समधिकेषु शतेष्वितेषु
तेषु त्रयोदशसु भाद्रपदे च शुक्ले   શ્લો. ૫
पक्षे त्रयोदशतिथौ रविवासरेच
श्रीमत्सारंगनृपे माधवसंज्ञे महामात्ये ।   શ્લો ૬

૪વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીનો 'કર્ણવાઘેલાના સમયનો

વિષે જે કાંઈ જાણી શકાય છે તેથી વિશેષ જાણવાનું બીજું કાંઈ સાધન નથી પણ આ લેખોથી એટલી તો ચોક્કસ ખબર પડે છે કે સારંગદેવના રાજ્યનો વિસ્તાર ઉત્તરમા પાલ્હણપુર અને આબુ સુધી, પશ્ચિમમા કાઠીઆવાડમા સોમનાથપાટણ અને વનથલી સુધી હતો અને પૂર્વ તથા દક્ષિણમા એની રાજ્યસત્તા સકુચિત થઈ હશે એમ માનવાનું કારણ નથી

મંત્રીઓ

સારંગદેવના શ્રીકાન્ત મધુસૂદન, શ્રી વાઘૂય તથા છેવટ માધવ એટલા મહામાત્યોના નામો પણ આ લેખમાથી મળે છે

પ્રકરણ ૨૨મું

કર્ણદેવ

સં ૧૩૫૩થી ૧૩૫૬

કર્ણ ગાદીએ બેઠાનું વર્ષ વિચારશ્રેણીમા સ ૧૩૫૩ લખ્યુ છે[1] સારંગદેવનો ખંભાતનો ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનો લેખ સં ૧૩૫૨નો મળ્યો હોવાનુ ઉપર નોધાઈ ગયુ છે હવે નૈષધની દીપિકા ટીકાની અત પ્રશસ્તિમા સારંગદેવનો રાજ્યકાળ સ ૧૩૫૩ના ભાદરવા સુદ ૧૩ સુધી કહેલ છે[2] જો એ માવ મગશર હોય તો કર્ણ સં ૧૩૫૩ની આખરમા ગાદીએ બેઠો હોવો જોઇએ પણ માગરોળની જુમ્મામસ્જિદની હોજના થાભના ઉપર એક લેખ મળ્યો છે, જેમા અણહિલપાટકમા કર્ણદેવનો રાજ્યસમય હોવાનું કહ્યુ છે આ લેખમા સંવત પછી વિ વર્ષસૂચક ૧૩૫ એ રીતે ત્રણ જ આકડા બચ્યાં છે અને ચોથો ઘસાઇ ગયો છે પણ તિથિ વારના શબ્દો 'चैत्र शुदि ७ (रवाद्य)" 'ચૈત્ર સુદિ સાતમ અને રવિવાર' બચેલ છે[3] અને જ્યોતિષની ગણતરીથી ૧૩૫૩નું વર્ષ નીકળે છે એમ શ્રી ડીર નકર તથા શ્રી રામલાલ મોદી કહે છે અને એ યથાર્થ હોય તો સારંગદેવનું દીપિકામા આપેલું વર્ષ ૧૩૫૨ જ હોવુ જોઇએ[4] અને ૧૩૫૩ની ચૈત્ર સુદિ સાતમ પહેલા પણ એ જ વર્ષમા કર્ણ ગાદીએ બેઠો હોવો જોઇએ

કર્ણદેવ, સં ૧૩૫૪ના ઉપર કહેલા મુરલીધરના મંદિરવાળા લેખમાં કહ્યા પ્રમાણે સારંગદેવના મોટા ભાઈ રામનો પુત્ર થાય[1] અને સારંગદેવે બાવીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તે પહેલા જન્મેલો તેનો ભત્રીજો ગાદીએ બેસે છે એ જોતા ગાદીએ બેસતી વખતે એ મોટી ઉમ્મરનો હોવો જોઈએ

કર્ણના લેખો

કર્ણના સમયના હજી સુધી તો બે જ લેખો મળ્યા છે એક તો આગરોળનો ઉપર નોંધેલો લેખ જેમાં કર્ણના નામ સિવાય બીજુ કાંઈ નથી, અને બીજો ઈડર ગસ્થાનના ભીનોડા તાલુકામાં આવેલા મુરલીધર ભગવાનના જૂના મન્દિરના મંડપની ભીંતે કાળા પથ્થર ઉપર કોતરેલો છે પણ ખરી રીતે એ લેખ મૂળ આ મન્દિરનો નથી પણ કોઈ સૂર્યમન્દિરનો હોવો જોઇએ એમ લેખના આરંભના ચાર શ્લોકો સૂર્ય સ્તુતિના છે તથા શ્લો ૧૯-૨૧માં એક સુભટની સૂરલોક-પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે તેથી જણાય છે એ લેખમાંના ૧૬માથી ૨૩ સુધીના શ્લોકોમાં એ મંદિર સ્થાપનારનાવંશનુ વર્ણન છે છેલ્લો ભાગ તુટે છે અને છેવટ ગદ્યમાં સં ૧૩૫૪ વર્ષે શોભનનામના સંવત્સરમાં સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં હતો ત્યારે કાર્તિક સુદિ ૧૧ને રવિવારે આ લેખ કોતર્યો છે, એમ લખ્યુ છે[2]

આ લેખમાં કર્ણદેવ વિષે તે ' વેદશાસ્ત્રથી અવિરૂદ્ધ વર્તીને પ્રજાનું પાલન કરતો હતો " એટલુ જ લખ્યુ છે[3]

કર્ણદેવ ગૂજરાતનો છેલ્લો રજપૂત રાજા હતો એના મહામાત્યનું

---

૧ श्री रामादौरसो जात कर्णनामेति विश्रुत ॥

મુરલીધરના મંદિરવાળો લેખ શ્લો ૧૩

૨ જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પુ ૫૭ માર્ચ એપ્રીલમાં પ્રગટ થયેલો 'મુરલીધરના મંદિરમાં રક્ષિત લેખ ' સંબંધી સ્વ તનસુખરામ મનસુખરામનો લેખ

૩ श्रुतिशास्त्राविरोधेन सोय पालयति प्रजा ॥

એજન શ્લો. ૧૩

નામ માધવ હતું એમ નીચે આપેલા પુરાવાઓથી ચોક્કસ ઠરે છે. આ માધવ નાગર બ્રાહ્મણ હતો એ પણ મેરૂતુંગે તેને નાગરવિપ્ર કહ્યો છે એટલે નિઃસંદેહ છે. માધવ મૂળ કચ્છનો હતો એમ એક દૂહામાં કહેલું હોવાનું શ્રી. રામલાલ મોદીએ લખ્યું છે, વળી એ માધવે વઢવાણ પાસે માધાવાવ સં. ૧૩૫૦માં બંધાવી હતી એમ એ વાવના લેખ ઉપરથી અનુમાન કરવામાં આવે છે પણ લેખમાં માધવ નામ નથી પણ મીધુ નામ છે એવુ શ્રી. રામલાલ મોદી લેખનુ પ્રતિબિંબ જોઇને લખે છે.[1] કર્ણના તો ત્રણ વર્ષના ટુંકા રાજ્યકાળના કોઈ બનાવની નોંધ મળતી નથી.

કર્ણના મહામાત્યપદે સારંગદેવના છેલ્લા વર્ષનો મહામાત્ય નાગર માધવ જ હતો અને તેજ મુસલમાનોને ગુજરાત ઉપર હુમલો કરવા તેડી લાવ્યો હતો, એમ જે દંતકથા[2] ચાલે છે તેને નીચેના પુરાવાઓથી ટેકો મળે છે.

૧ વિ. સં. ના ૧૭મા શતકના અન્તમાં રચાયેલ અને રાજપૂતાનામા અતિપ્રસિદ્ધ મુહણોત નેણસીની ખ્યાતમા લખ્યુ છે કે —

"સં ૧૩૪૦મા માધવ બ્રાહ્મણ પ્રધાન હુવા ઉણસૂં વાઘેલોસૈં બિગડ ગઈ. વહ જાકર અલ્લાઉદ્દીન બાદશાહકો લાયા. (પૃ. ૨૧૫).[3]

૨ સંવત્ ૧૫૧૨માં રચાયેલ કાન્હડદે પ્રબંધમાં રાજાએ બ્રાહ્મણ માધવને દૂભવ્યો અને તેથી એ મુખ્ય પ્રધાન રીસાણો અને તેણે " જ્યારે મુસલમાનોને અહીં લઈ આવીશ ત્યારે જ અહીંનું ધાન ખાઈશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી " અને તે પ્રમાણે એ ખરેખર મુસલમાનોને લઇ આવ્યો વગેરે વિસ્તારથી લખ્યુ છે.[1]

૩ શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીના મકારણ અનુમાન પ્રમાણે સં ૧૩૫૬થી ૧૫૦૦ સુધીમા રચાયેલા મોઢ બ્રાહ્મણોના જ્ઞાતિપુરાણ ધર્મારણ્યમા લખ્યુ છે કેઃ " પ્રતાપી મહારાજા કર્ણ રાજ્યગાદી ઉપર હતો ત્યારે તેના દુષ્ટ, નિર્ગુણી, દેશદ્રોહી, કુલાધમ અને પાપી અમાત્ય માધવે ક્ષત્રિય રાજ્યનો નાશ કર્યો અને મ્લેચ્છ રાજ્યની સ્થાપના કરી.[2]

૪ ઉપરના ત્રણુ કરતાં નીચેનાં બે સમકાલીન હોઇને ટુંકાં હોવા છતાં વધારે વજનદાર છે. સ. ચૌદમા શતકના જૈન સૂરિ મેરુતુંગે વિચારશ્રેણીમાં લખ્યુ છે કે यवना माधवनागरविप्रेणानीता. ।

---

१ तिणि अवसरि गूजरधरराइ सारगदे नामि बोलाई
तिणि अवगणिउ माधव बम तांहि लगइ विग्रह आरभ
रीसाव्यु मुलग्र परधान करी प्रतिज्ञा नीम्यु धान
गूजरातीनु भोजन करु जु तरकाणु आणुअरु

ખં. ૧-૧૩ થી ૧૫

આમાં સારગદેને ગૂજરાતનો રાજા લખ્યો છે તે તો પદ્મનાભની ભૂલ છે. એ વખતે કર્ણદેવજ રાજા હતો.

२ राज्यासने स्थितः कर्णो महाराजः प्रतापवान् ।
जातोऽमात्यस्तस्य दुष्टो निर्गुणो माधवाह्वयः ॥
देशद्रोहकरः पापी दुष्टात्मा च कुलाधमः ।
क्षत्रराज्यस्य विध्वंसो म्लेच्छराज्यस्य स्थापकः ॥

ધર્મારણ્ય અ. ૬૭ શ્લો ૬૮, ૬૯

૫ એ જ અરસામા રચાયેલા જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમા લખ્યું, છે કે વિ ના ૧૩૫૬ના વર્ષમા અલાઉદ્દીન સુલતાનનો ન્હાનો ભાઈ ઉલુખાન **મંત્રી માધવની પ્રેરણાથી** દીલ્હીથી ગુજરાતમાં મોકલવામા આવ્યો[1]

માધવ શા માટે મુસલમાનોને ગૂજરાતમા તેડી લાવ્યો તે વિષે સમકાલીન ગ્રન્થોમા કાંઈ કહ્યુ નથી, પણ મુહણોત નેણસીએ વાધેલા સાથે માધવને બગડવાનું કારણ લખ્યુ છે અને કાન્હડદે પ્રબધમા તથા ભાટોની કથાઓમા એક દતકથા ઉતરી આવી છે અલબત્ત એ દતકથાની વિગતોમા થોડો ફેરફાર જોવામા આવે છે પણ દતકથા માટે એ સ્વાભાવિક છે આપણે કા પ્ર ના કવિ પદ્મનાભને આધારે એ દતકથા જોઇએ પદ્મનાભના શબ્દોનો હાલની ગૂજરાતીમા તેના જ જ્ઞાતિભાઈશ્રી ડાહ્યાભાઈ પી દેરાસરીનો અનુવાદ નીચે ઉતાર્યો છે —

"કળકળતે દિલ, દુખિયે સાદ, માધવ બહુ કરે ફરિયાદ,
ક્ષત્રિધર્મ એણે લોપિયો, ગયવરગણદે ઘહેલો થયો
એનુ અગ ભર્યું અનુરાગ, નિતનિત સેવે છે વછનાગ,
ફરે ઉવાડે ખાડેરાય, હજૂરી હરધડી નામી જાય
મરણ ભયે ભોજનની વાર, પીરસનાર પીરસે દઈ દ્વાર,
રાયે પ્રથમ મને અવગણ્યો, મારો બધવ કેશવ હણ્યો,
તેની ઘરણી રાખી ઘેર, સહ્યો જાય કયમ આકરો કેર."

ભાટોની કથામા કેશવને બદલે માધવની સ્ત્રી[2] હર્યાનું તથા નેણસીની ખ્યાતમા માધવની પુત્રી હર્યાનું કહેલુ છે આ વિગતનો

---

૧ अह तेरहसय छप्पण विक्कमवरिसे अल्लावदीण सुरत्ताणस कणिट्ठो भाया उलुखाननामाधिज्जो ढिल्लीपुराओ मंतिमाहवपेरिओ गुज्जरधर पट्ठिओ ।

તીર્થકલ્પ બીબ્લોથીકાઆ પૃ. ૯૫-૯૬ અને જિનવિજયજીની સિંધી જૈન ગ્રન્થમાળા આ પૃ. ૩૦)

૨ જુઓ રાસમાળા આ ૩ પૃ-૩૮.

ફેર મને બહુ મહત્ત્વનો લાગતો નથી અને એ ત્રણમાં કાન્હડદે પ્રબંધ જ વધારે વિશ્વસનીય ગણાય. વળી કર્ણને માથે જે આરોપો પદ્મનાભ મુકે છે તે જૂના કે હાલના રાજાઓ માટે અસંભવિત નથી.[1]

સમકાલીન મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકોએ આ પ્રસંગમાં માધવનું નામ લખ્યુ જ નથી પણ ઉપર ઉતારેલા મેરૂતુંગ અને જિનપ્રભસૂરિના પુરાવા અસંદિગ્ધ હોવાથી ગૂજરાત ઉપર થયેલા મુસલમાનોના આક્રમણમા કર્ણથી રીસાયેલા પ્રધાન માધવનો કાંઇક હાથ હોવામાં શંકા રાખવાનુ કારણ નથી.

ઝીયાઉદ્દીન બર્ની જેવા સમકાલીન મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકોએ "અલાઉદ્દીન ખીલજીના હુકમથી ઉલુઘખાન અને નસરતખાને ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ કરી, તેઓએ ગૂજરાતને તથા અણહિલવાડને લુટયું, ગૂજરાતનો રાજા કરણ દેવગઢના દેવરાજા પાસે ભાગી ગયો અને તેનાં સ્ત્રીઓ, છોકરાંઓ, ખજાનો બધું મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યું."[2] એ રીતે ગૂજરાત ઉપરની ઉલુઘખાનની[3] ચડાઇનું ટુંકામાં જ વર્ણન આપ્યુ છે, પરન્તુ પદ્મનાભ કવિએ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. અને તેમાં

---

૧ પ્ર-ચિં. ગુ ભા. પૃ. ૨૪૪ મા કોપકાલાનલ બિરૂદધારી પરમર્દીની દંતકથા આપી છે. રાજતરંગિણીમા તો એથી વધારે ભયંકર અનેક દાખલાઓ છે. અને નવા દાખલાઓ, વાચનાર વર્તમાનપત્રોમાથી, શોધી શકશે.

સુરલીધરના મંદિરના શિલાલેખમા કર્ણ વિષે "શ્રુતિશાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ વર્તીને તે પ્રજાનું પાલન કરે છે." જુઓ પૃ. ૪૨૮ ટિ. ૩ એમ લખ્યુ છે પણ એના રાજ્યમા રહેનાર એની સ્તુતિ જ કરે એ સ્વાભાવિક હોઇને એવા સામાન્ય સ્તુતિ વચનનો આધાર પદ્મનાભના વિગતવાર કથનને ખોટુ ઠરાવવા માટે પૂરતો ન ગણાય એમ મારો મત છે. શ્રી. રામલાલભાઇનો મત એથી જુદો છે. જુઓ ૧૯૩૩નો ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અંક પૃ. ૧૬-૧૭

૨ જુઓ ઇલીઅટ ગ્ર. ૩ પૃ. ૭૪ તથા પૃ. ૧૬૩

૩ ગૂજરાત ઉપર ચડાઇ કરનાર સરદારનું નામ ઉલુઘખાન જ હતુ એમ મુસ્લીમ તથા દેશી પુરાવાઓથી સિદ્ધ થયુ છે. જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૫૩ થી ૨૭૯

કાંઈ ઐતિહાસિક વિરોધ દેખાતો નથી એટલે એનો ટુંકો સાર અહીં ઉતારવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. પદ્મનાભ કહે છે કેઃ "માધવની માગણીથી સુલતાને લશ્કરની તૈયારી કરી અને તેને પોતાના રાજ્યમાંથી પસાર થવા દેવા માટે પશ્ચિમ મારવાડમાં આવેલા ઝાલોરના સોનગિરા ચહુઆણ રાજા કાન્હડદેને પોષાક મોકલી પૂછાવ્યું. પરંતુ મુસલમાન લશ્કરની ગામ ભાંગવાં, બાન ઝાલવાં, સ્ત્રીઓને રઝાડવી, ગાયો મારવી, મંદિરો તોડવાં વગેરે હમેશની સ્વધર્મ વિરોધી પ્રવૃત્તિ તરફ જોઇને કાન્હડદેએ રસ્તો આપવાની ના પાડી, પણ ચિતોડના સમરસી રાવળે મેવાડમાથી જવાનો રસ્તો આપ્યો.[1] એટલે મુસલમાની લશ્કર બનાસ કાઠે અને ત્યાંથી મોડાસે આવ્યું. બનાસ સુધી લશ્કર પહોંચતાં ગૂજરાતમાં તેના આવવાનો ખૂમારો પહોંચી ગયો અને દેશમાં ત્રાસ ફેલાઈ ગયો. એ વખતે મોડાસામાં બત્તડ નામનો કોઇ ઠાકોર રહેતો હતો તે પોતાનાં થોડાં માણસો સાથે મુસલમાનો ઉપર તુટી પડ્યો અને મુસલમાનોનો દાટ વાળીને અંતે રણભૂમિ ઉપર પડ્યો પછી મુસલમાનોએ મોડાસા ભાગ્યું, ત્યાંથી બાન ઝાલ્યાં, ગામોને આગ લગાડી અને ઠેકાણે ઠેકાણે લુટાલુંટ કરી, ત્યાંથી ધાનદાર અને ડંડાવ્ય[2] લુંટી મુસલમાની લશ્કર પાટણ આવ્યું. ત્યાં તો શહેરના દરવાજા બંધ થઇ ગયા. એમ છતાં મુસલમાનોએ પાટણ લીધું તથા લુંટ્યું અને ગઢને ઘેર્યો. પછી માધવની સલાહથી કરણદે છીંડું પાડી નાસી ગયો અને તેની સાથે રાણી પણ પગે ચાલતી નાઠી. કરણ નાઠા પછી

મુસલમાનોએ ગઢ લીધો, તેના ભંડારો લુંટયા અને પાટણમાં જેવું કદિ થયું ન હતું અને થશે નહિ તેવું થયું. જ્યાં મંદિરો હતાં ત્યાં મસીદો થઈ. પછી પાટણમાં અલાઉદ્દીનની આણ વર્તાવી લશ્કર આશાવળ તરફ ગયું. અશાવળ લુંટી, ધોળકે ગયા. બીજાં પણ ખંભાત, સુરત, રાંદેર વગેરે શહેરો[1] લુટયા, અને ગુજરાતમાં કેર વર્તાવ્યો. આ રીતે સોનારૂપા અને ધાન પણ લુંટતા, ઢોરોને વાળી લેતા તથા બાનો પકડતા મુસલમાનો સોરઠ તરફ ગયા. ત્યાં ઉના, મોગલપુર, દીવ વગેરે મોટા મોટાં ગામો લુટી લશ્કર સોમનાથ ઉપર ગયું. સોરઠમાં તો લોકોની ચારે તરફ નાસભાગ થાય છે, હૈયાં ફાટી જાય છે, જ્યાં ત્યાં કોલાહલ અને ખૂમરાણ થાય છે, અને આગોને લીધે ધુમાડા નીકળે છે. મોટાં મોટાં શહેરો ધડોધડ ભાંગે છે પણ કોઇ સામું થતું નથી. આ રીતે સોરઠમાં લુંટફાટ કરતા મુસલમાનો સોમનાથપાટણ પહોંચ્યા. ત્યાં સોગઠના વાળા, વાજા, જેઠવા વગેરે શૂરા રાજપૂતો સામા થયા, પણ મુસ્લીમ લશ્કરે કોટ પાડી નાખ્યો, દરવાજા તોડી નાખ્યા અને દેવપાટણને ખાનના અસ્વારોએ લુંટયું. છેલ્લે સોમનાથના મંદિર આગળ જીવમટોસટનું યુદ્ધ થયું, તેમાં આ અનર્થનું મૂળ માધવમહેતો કામ આવ્યો. પણ છેવટ તો સોમનાથનું મંદિર પણ પડયું અને લુટાયું."[2]

પદ્મનાભના આ વર્ણનમાં ખાસ શંકા કરવાનું કારણ નથી એમ મને લાગે છે પણ શ્રી. રામલાલ ચુનીલાલ મોદી કહે છે કે મુસલમાન

---

૧ ધર્મારણ્યમા મોઢેરાના ઘેરાનું, મોઢ બ્રાહ્મણોએ મુસલમાનો સામે ઝીલેલી ટક્કરનું અને છેવટ મોઢ બ્રાહ્મણોને મોઢેરા છોડવા પડયાનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. (જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૩૮૨ ટિ. ૧)

મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકો પાટણના વિજય કરતાં સોમનાથના વિજયને વધારે મહત્ત્વ આપે છે અને પદ્મનાભ પણ એમજ કરે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૨ કાન્હડદેપ્રબંધ ખ. ૧

લશ્કર ગૂજરાત ઉપર ચડી આવ્યું ત્યારે કર્ણ પાટણમાં નહિ પણ અમાવલમાં હતો અને એ કથનના ટેકામાં મુસલમાની લશ્કર મેવાડમાંથી મોડાસે થઇને ગૂજરાતમાં આવ્યું, કર્ણનાશીને કચ્છ તરફ નહિ પણ દક્ષિણમાં ગયો, વગેરે દલીલો કરી છે તથા "કર્ણ અસાવલમાંથી નાઠો હતો" એવાં તીર્થંકલ્પનાં સ્પષ્ટ કથનનો પુરાવો આપ્યો છે.[1] પણ ઉપરની દલીલોમાં કાંઈ જોર નથી. મારવાડમાંથી લશ્કરને પસાર થવા દેવાની કાન્હડદેએ ના પાડી અને મેવાડમાથી પસાર થવા દેવાની મેવાડના રાણાએ હા પાડી; એ મેવાડ વાગડ અને મોડાસાને રસ્તે મુસલમાની લશ્કર આવવાનું સ્પષ્ટ કારણ જિનપ્રભસૂરિએ તથા પદ્મનાભે આપ્યું છે. અને કર્ણ અસાવલમાંથી નાઠો હતો એમ જિનપ્રભસૂરિએ કહ્યું જ નથી. તેણે તો એટલું જ કહ્યું જ છે કેઃ "પછી સુરતીમ-સુવરાજ (ઉલૂખાન) વાગડદેશ અને મોડાસા વગેરે શહેરો ભાંગીને અસાવલ પહોચ્યો. કર્ણદેવ રાજા નાઠો, સોમનાથને ઘણના ઘા મારી ભાગી નાખી દિલ્હી મોકલ્યુ "[2]

આ વાકયોમા "કર્ણ નાશી છુટયો હતો તે પાટણથી કે આસાવલથી તેનો કશો ઉલ્લેખ નથી." એમ જે જિનપ્રભસૂરિના ઉપરના કથનનુ વિવેચન કરતાં શ્રી. જિનવિજયજી કહે છે તે ખરાબર છે.[3] વળી તેઓ જ ઉમેરે છે કેઃ "ઉલુગખાન પાટણ ગયો હતો કે નહિ, તેનો પણ આમા કાઇ ખુલાસો નથી; પરતુ મુસલમાની

---

૧ જુઓ ગુજરાતી ૧૯૩૩નો દીપોત્સવી અંક પૃ. ૧૬.

૨ चित्तकूडाहिवइ समरसीहेण दड दाउ मेवाडदेसो (जया) तथा रक्खिआो। तओ हम्मीरजुवराओ वागडदेश मुहडासयाइ नयराणिय भजिअ आसावल्लिए पत्तो। कण्णदेव राओ अनट्ठो। सोमनाह च घणघाएण भजित्ता गहण गोविऊण ढिल्लीए पेसेइ। તીર્થકલ્પ બી. ઈ. પૃ. ૯૫-૯૬

તવારિખોમાં ઉલુગખાને પાટણમાં જ કર્ણ સાથે લડાઈ કરી હતી અને તેમાં કર્ણ હારી જઈ નાશી છુટયો હતો અને તે પછી મુસલમાનોએ પાટણનો નાશ કર્યો હતો ઈત્યાદિ હકીકત વિગતથી આપેલી હોવાથી જિનપ્રભના ઉલ્લેખને અપૂર્ણ જ માનવો પડશે."[1] જિનપ્રભસૂરિએ પાટણનું નામ જ નથી લખ્યુ એ તેના કથનની અપૂર્ણતાનું નિર્દેશક છે એટલે એમાથી કર્ણ અસાવલ હતો એમ સાબીત ન થઈ શકે એ દેખીતુ છે. પાટણ પડયા પછી પાટણથી જ કર્ણ નાઠો છે એમ ઝીઆઉદ્દીન બર્ની જેવો સમકાલીન ઈતિહાસ લેખક સ્પષ્ટ કહે છે, અને તેને ઝફરવાલા ટેકો આપે છે.[2] જિનપ્રભસૂરિ એની વિરુદ્ધ કશું નથી કહેતા, અને પદ્મનાભ જેવા પાછળના બ્રાહ્મણ લેખકો મુસ્લીમ ઈતિહાસોના કથનને ટેકો આપે છે એ જોતા એમાં શંકા કરવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. કર્ણ દક્ષિણમાં નાઠો એનું કારણ એટલું જ છે કે પશ્ચિમમાં તો મુસલમાની લશ્કર સોમનાથ ભાંગવા જતું હતું અને દેવગઢ મુસ્લીમ પાયતખ્તથી દૂર હોવાના કારણે કર્ણ એ માર્ગને સલામત માન્યો હશે.

મુસલમાનોએ કયારે પાટણ લીધું એ હવે જોઈએ. પ્રવચન પરીક્ષામાં અને વિચારશ્રેણીમાં સં. ૧૩૬૦ની સાલ આપી છે. એથી ઉલટું મિરાતે અહમદીમાં હીજરી સં. ૬૯૬ એટલે વિ. સં. ૧૩૫૩–૫૪ની સાલ આપી છે, અને મુ ગે. (પૃ. ૨૦૫)માં તથા કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા (ગ્ર ૩ પૃ. ૧૦૦)માં એ જ એટલે ઈ. સ. ૧૨૯૭ સ્વીકારી છે. પણ તારિખ–ફિરિસ્તામાં હી. સં. ૬૯૭ એટલે વિ. સં. ૧૩૫૪–૫૫ની અને તઝીઅ–તુલ–અમસીરમાં, તારિખ–ઈ–અલાઈમાં અને તારિખ–ઈ–ફિરુજશાહીમાં હી. સં. ૬૯૮ એટલે વિ. સં. ૧૩૫૫–૫૬ની સાલ આપી છે.[3] હી. સં. ૬૯૮ની સાલ આપનારા

૧-૨ એજન.

૩ જુઓ જૈન ઇતિહાસ સંશોધક ખ. ૨ અ. ૩–૪, ગુજરાતી ૧૯૩૩નો દીપોત્સવી અંક પૃ. ૧૫, ડફની ક્રોનોલૉજી ઑફ ઈન્ડીઆ પૃ. ૨૦૯ વગેરે.

મુસ્લીમ લેખકો સમકાલીન હતા અને તેજ સમયના જૈન લેખક જિનપ્રભસૂરિ પણ સં. ૧૩૫૬ની સાલ આપે છે માટે સં. ૧૩૫૬માં ઘણુ કરી વર્ષના આરંભમાં પાટણ પડયું એમ માનવું એ જ યોગ્ય છે.

પાટણ પડયા પછી તેનું શું થયું ? અલ્લાઉદ્દીને ગૂજરાતની કેવી વ્યવસ્થા કરી વગેરે ચર્ચાને આ ઈતિહાસમાં સ્થાન નથી. પણ કર્ણનું શું થયું તે ટુંકામાં જોઈ લઈએ.

કર્ણ નાશી ગયો પણ તેની રાણી પકડાઈ ગઇ અને મુસલમાનો તેને દીલ્હી લઇ ગયા એમ ઝીઆઉદ્દીન બર્ની કહે છે[1] અને બીજા મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકો પણ કહે છે[2] એટલે એ વાત માનવી પડશે. બીજી તરફથી કર્ણ દેવગઢ રામદેવરાજા પાસે ગયો એમ તેઓ જ કહે છે. દેવગઢમાં એ વખતે યાદવવંશનો રામચંદ્ર (વિ સં. ૧૩૨૭ થી ૧૩૬૪) ગાદી ઉપર હતો એ ચોક્કસ છે.[3] કર્ણનુ દેવગઢમાં શું થયું તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પણ મુસ્લીમ ઇતિહાસોને આધારે કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ (ગ્ર. ૩ પૃ. ૧૧૨) માં લખ્યું છે કે રામચન્દ્રના સામન્ત તરીકે નન્દુરબારમા કીલ્લો બાંધી રહીને કર્ણ એક નાની ઠકરાત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો પણ ત્યાં ગુજરાતના સુલતાન અલપખાને એના ઉપર ઈ. સ. ૧૩૦૬-૦૭માં હુમલો કર્યો, ત્યારે કર્ણે બે મહીના સુધી ટકાવ કર્યો. બીજી તરફથી સં. ૧૩૯૩માં રચાયેલા નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધમાં કહ્યું છે કે "અલાઉદ્દીનના પ્રતાપથી કર્ણરાજા હારીને પરદેશમાં ગયો અને ત્યાં રખડી રઝળીને રાંક માણસ પેઠે મરણ પામ્યો."[4] ઉપલી વાત સાથે આને

૧ ઈલીઅટ ગ્રં. ૩ પૃ-૧૬૩

૨ જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૫૫

૩ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૯૨ થી ૧૯૪

૪ गूर्जरत्राधिपः कर्णस्तूर्णं यस्य प्रतापतः ।
नष्ट्वा गतो विदेशेषु भ्रान्त्वायो रंकवन्मृतः ॥
જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૭૨માં આપેલો ઉતારો.

મારા ધારવા પ્રમાણે વિરોધ નથી. કારણ કે છેવટ તો કર્ણની એજ સ્થિતિ થઇ. પણ તેના કુટુમ્બનું શું થયું ? કર્ણની ગણી મુસલમાનોના હાથમા પકડાઇ ગઇ હતી એટલુ તો ઝીઆઉદ્દીન બર્ની કહે છે પણ રાણીનું નામ તેણે લખ્યુ નથી પણ તેનુ નામ કૌલાદેવી હતું તેને અલાઉદ્દીને પોતાની બેગમ બનાવી અને કર્ણની પુત્રી દેવલદેવીને દેવગઢથી પકડી મગાવી શાહજાદા ખીજરખાન જોડે પરણાવી હતી એવી વાત પાછળના ફિરિસ્તા, બદાઉની વગેરે મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકોએ લખી છે અને તેઓનો આધાર અમીર ખુશરૂનું 'દવલરાની ખિજ્ર ખાન' નામનુ ફારસી કાવ્ય છે, એમ બાબુ જગનલાલ ગુપ્તે કહે છે તે ખરૂ લાગે છે[1] હવે અમીર ખુશરૂ અલ્લાઉદ્દીનનો સમકાલીન હતો પણ તેણે લખ્યુ છે તે કલ્પિત વૃત્તાન્તવાળુ કાવ્ય છે, ઈતિહાસ નથી. એ વખતનો ઈતિહાસ તારિખે ફિરૂજશાહીમા ઈ. સ ૧૩૫૬ મા ૭૪ વર્ષની ઉમ્મરે વિસ્તારથી આલેખનાર ઝીઆઉદ્દીન બર્નીએ કૌલાદેવીને બેગમ બનાવ્યાની કે દેવળદેવીને શાહજાદા સાથે પરણાવ્યાની કાંઈ વાત લખી નથી.[2] વળી નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબંધ કે કાન્હડદે પ્રબંધ જેવા પ્રબંધોમાં પણ એવુ કાંઈ સૂચન નથી એ જોતા મુસ્લીમ કવિની આ કલ્પના જ છે અને તેમા કશુ ઐતિહાસિક તત્ત્વ નથી એમ શ્રી. બાબુ જગનલાલ ગુપ્તે અને શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદી પેઠે મારૂ પણ માનવુ છે[3]

કર્ણને કૌલાદેવી કે કમળાદેવી શિવાય બીજી બે રાણીઓ હતી (૧) કેરાકોટના જાડેજા દેશળજીની દીકરી અને (૨) ભરી ગજસંઘજીની દીકરી તાજ કુંવરાજી બા, એમ ભાટ લોકો કહે છે.[4] વળી તેઓ ઉમેરે છે

---

૧ જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા ૧૧ અ. ૪

૨ જુઓ ઇલીઅટ ગ્રં. ૩

૩ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભાં ૧૧ અં. ૪ તથા ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અંક ૧૯૩૩ પૃ. ૧૫ થી ૧૨૭

૪ જુઓ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ પૃ. ૨૦૪

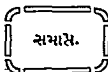
કે પહેલી રાણીને વરસંગદેજી નામનો કુંવર થયો હતો અને બીજીને સારંગદેવજી નામનો કુંવર થયો હતો, એ બેય કુંવરો કર્ણના જીવતાં જ સરખાર જીલ્લાની તથા બીનડી જીલ્લાની જાગીરો ભોગવતા હતા આ કુંવરોએ કર્ણના મરણ પછી કડી પરગણુ હાથ કરી કેટલીએક બેગમોને કેદ કરી અને બાહેધરી લઇ અલાઉદ્દીનને મળ્યા અને બાદશાહે તેઓને પાચસો ગામો આપ્યા તેમા ૨૫૦ ગામો સાથે કલોલ જીલ્લો સારગદેને મળ્યો અને ૨૫૦ ગામો સાથે સાણદ જીલ્લો વરસગદેને મળ્યો આમાથી કલોલના વંશમાં અહમદશાહના વખતમા બારવટુ ખેડનાર વરહોજી જેતાંજી થયા[1]

પાછળથી વાવેલા સગાશીઆને કર્ણના વંશના ઠરાવવાનો ભાટોનો પ્રયત્ન આ દંતકથામા દેખાય છે કર્ણની આ બે રાણીઓ વિષે કે તેના આ પુત્રો વિષે આ વહીવચા બારોટના કથન સિવાય કાંઈજ પુરાવો મળતો નથી અને બેગમોને કેદ કર્યા વિગેરેની વાત તો જેતાજી વરહોજીની વાતનુ[2] પ્રતિબિંબજ છે ટુકામા આ ઉપરની દંતકથાને કશો આધાર નથી વળી એજ બારોટે અર્જુનદેવ, અને સારગદેવના રાજ્યકાળના જે વર્ષો લખાવ્યા છે તે ખોટાં છે અને ઘેલો કરણ લડીને મૂવો એમ એ બારોટે લખાવ્યુ છે એ પણ પદ્મનાભ, જિનપ્રભસૂરિ અને મુસલમાન ઈતિહાસ લેખકોના કથનથી વિરૂદ્ધ હોઈને ખોટુ છે એ જોતા ઉપરનો વૃત્તાન્ત તદ્દન કલ્પિત ઠરે છે.

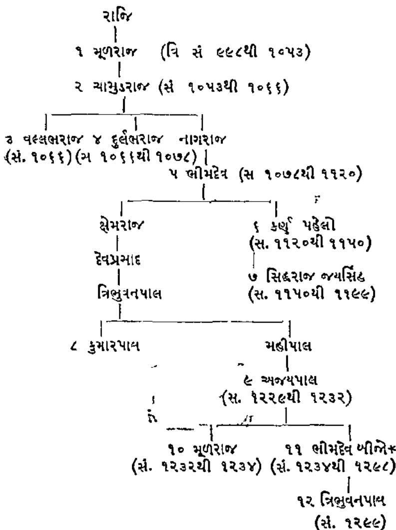
અલાઉદ્દીનનું લશ્કરી બળ કર્ણના લશ્કરી બળ કરતાં સરખામણી જ ન થઈ શકે એટલું ચડીઆતું હતું. વળી મુસલમાનોને હાથે એકલા ગુજરાતના રાજાએ હાર ખાધી એવું નથી. ખરી રીતે એક પછી એક હિંદુ રાજ્યો પડતાં ગયા છે અને ગુજરાતના રાજાની હાર થઈ તે કાળે તો આખો ઉત્તરહિંદ મુસ્લીમ સત્તા નીચે આવી ગયો હતો. અને દક્ષિણમાં પણ મલિક કાફુરે દિગ્વિજય કર્યો હતો.

મુસ્લીમોને આ વિજય કાંઇ એકદમ અને મહેલાઈથી મળ્યો નથી. હિંદની સરહદ ઉપર પહેલો હુમલો કર્યા પછી છસો કરતાં વધારે વર્ષે અને કાબુલના હિંદુ રાજ્યના નાશ પછી ત્રણસો વર્ષે ઉત્તર હિંદને મુસ્લીમો વશ કરી શક્યા છે. વચ્ચે મુસ્લીમો કેટલીકવાર હારી ગયાના દાખલા આ ઈતિહાસમાં પણ નોંધ્યા જ છે. વળી જે કારણોથી ગુજરાતના રાજાની હાર થઈ તે કારણો, દીલ્હી, કનોજ, માળવા, મેવાડ વગેરે ઉત્તરહિંદીય રાજ્યોને સમાન રીતે લાગુ પડે છે. અને એ કારણથી આ ગ્રંથમાં એ કારણોનો વિચાર કરવાની જરૂર માની નથી. બાકી અંદર અંદર લડીને આ રાજપૂત રાજ્યો નબળાં પડી ગયાં હતાં.[1] અને યુદ્ધકુશળ મનુષ્ય બળ ઘટી ગયું હતું, વ્યક્તિશઃ રજપૂતો શૌર્યમાં, હિંમતમાં અને ધર્મ કે રાજા માટે મરી ફીટવામાં મુસ્લીમો કરતાં ઉતરતા નહોતા છતાં લશ્કરી બળમાં-સંખ્યામાં અને હથીઆરો વગેરેમાં મુસ્લીમ કરતાં હિંદુ રાજ્યો ઘણાં નબળાં અને લશ્કરી વ્યવસ્થા ઉતરતી કક્ષાની વગેરે કારણો મધ્યકાલીન હિંદના ઇતિહાસના અભ્યાસીને વિદિત જ છે.

ઉભું જ ન થઈ શકયું. ગૂજરાતના દૂરના ભાગોમાં તથા કાઠીઆવાડમાં અનેક નાનાં મોટાં રાજપૂત રાજ્યો પાટણ પડયા પછી પણ સ્થપાયા છે પણ રાજપૂત સામ્રાજ્ય નથી ઉભું થઈ શકયું અણહિલપુર પાટણની વિ. સં. ૮૦૨માં સ્થાપના થઈને ધીમે ધીમે ખાસ કરીને સોલંકી સમયમાં મૂળરાજદેવ, ભીમદેવ, કર્ણદેવ પ્હેલો, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા પરાક્રમી રાજાઓના રાજ્યકાળમા સામ્રાજ્યનો ઘણો વિકાસ થયો અને ગૂજરાતના શહેરોએ સમૃદ્ધિની ટોચ જોઈ. પછી હિંદુ સામ્રાજ્યના નાશ સાથે હિંદુ સંસ્કૃતિ-સમૃદ્ધિ વગેરેનો કેટલો નાશ થયો, શુ અન્યું પછીના સમયમાં ખીલેલી મુસ્લીમ સલ્તનત નીચે ગૂજરાતનું કેવું રૂપાન્તર થયુ વગેરે ઇતિહાસ આ પુસ્તકનો વિષય નથી.

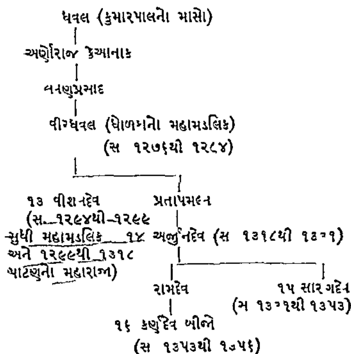

સોલંકીવંશની વંશાવળી

* ભીમદેવના રાજ્યકાળમાં જ સં. ૧૨૮૦માં સોલંકી જયન્તસિંહ પાટણનો રાજા હતો,

સોલંકીવંશની વાઘેલા શાખાની વંશાવળી

પરિશિષ્ટ ૧

સોલંકી સમયનાં ગુજરાત અને પાટણ

વિ. સં. ૮૦૨ મા જૂના અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના થઈ તે પ્હેલા ગુજરાતની રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજીક વગેરે સ્થિતિ કેવી હતી તે આ પુસ્તકના પૂર્વ સ્થિતિ નામના પ્હેલા પ્રકરણમા સવિસ્તર દર્શાવ્યુ છે. વિ. સં. ૯૯૮ મા મૂળરાજે સોલકી વશની સત્તા સ્થાપી ત્યારે પૂર્વ સ્થિતિમા કેવો ફેરફાર થયો હતો તે પણ ટુંકમા પ્રકરણ પાંચમામા નોધ્યુ છે. અને પછી તો સોલકી વશના જુદા જુદા રાજાઓના વર્ણન પ્રસંગમાં ઉપલબ્ધ માહીતી આપી છે એટલે વાંચનાર પોતાની મેળે તત્તત્કાલીન પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ બાંધી શકશે. છતાં અહીં સોલકી સમયના ગુજરાત તથા પાટણનુ સામાન્ય વર્ણન કરવુ યોગ્યછે.

ગુજરાતનો મોટો ભાગ અણહિલપુર પાટણ સ્થપાયા પ્હેલાં જ વસેલો હતો. કેટલાક ખાસ કરીને સુરત ભરૂચનાં કાંઠાનાં અને કાઠીઆવાડના ગામોને વસ્યે તો એ વખતે સેંકડો વર્ષો થઈ ગયાં હતાં અને સોલકી સમયમાં ગુજરાતનો મધ્ય ભાગ પણ ખૂબ વસી ગયો. આ રીતે ખૂબ વસેલા અને મ્હોળા વેપારવાળા તથા ધર્મે ટકે સુખી ગુજરાત વિષે વિ. સં. ૧૩૯૩માં કક્કસૂરિએ લખેલા નાભિનંદનોદ્ધાર પ્રબધમાં એક વેપારી પાસે બીજા વેપારીને મોઢે ગુજરાતનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરાવ્યું છે. "ગુજરાતના ગુણનું વર્ણન તો હજાર જીભવાળો પણ ન કરી શકે છતાં વર્ણન કરવું હોય તો કહેવાય કે એ દેશની ભૂમિ સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યો ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ છે. ત્યાંના કુવાઓમાં જમીનની નજીક પુષ્કળ પાણી

શેવતી, માલતી, જાસુદ, જુઈ, વાળો વગેરે અનેક જાતનાં ઝાડો તથા વેલાઓ થાય છે, પણ કેટલાકનાં નામ કહું? પૃથ્વીમાં જેટલાં ફુલફળનાં ઝાડો થાય છે તે બધાં ગુજરાતમાં થાય" છે (અલબત્ત છેલ્લા કથનમા દેશાભિમાન પ્રેરિત અત્યુક્તિ છે).

"વળી એ ભૂમિના ગુણને લીધે મગ, તુવેર, અડદ, ઘઉં, ડાંગર, જુવાર વગેરે બધી જાતનાં અનાજ ત્યાં થાય છે.

ગુજરાતના વતનીઓ ઘણાં બંદરોમાં પોતાનો વેપાર જોડે છે અને થોડા વેપારથી અઢળક ધન મેળવે છે, જ્યાં સોપારીના કટકાઓ અને નાગરવેલનાં પાન લોકોના મુખને રંગે છે; જ્યાં મુસાફરોને પોતાની સાથે રસ્તામાં ભાતું કે પાણી રાખવા પડતા નથી કારણ કે ઠેકઠેકાણે પરબો, કુવાઓ, સરોવરો છે, અને ગામેગામ અન્નસત્રો છે. જ્યાં મુસાફરોને વૃક્ષોની ઘીચઘટા નીચે ચાલવાનું હોવાથી તડકાનુ દુઃખ સહન કરવુ પડતું નથી જ્યાં શત્રુંજય, ગિરનાર, સોમનાથ, બ્રહ્મસ્થાન (ખેડ બ્રહ્મા?) મૂલસ્થાન (કચ્છના મડલી ગામના મૂલેશ્વરનું સ્થાન હશે?) અને સૂર્યનું સ્થાન (મોઢેરા) વગેરે તીર્થો છે. એ દેશના લોકો હમેશાં કસુમાના અને મજીઠના રંગથી રંગેલાં અને ઉંચી જાતના વણાટવાળા ભાતભાતના કપડાં પહેરે છે. એ દેશના લોકોના ઉપકારો, મીઠા બોલો અને સદાચારોથી ખુશ થયેલા પંડિતો તેને વિવેક બૃહસ્પતિ કહે છે. પૃથ્વીમા જેટલા દેશો છે તેમાંથી તો કોઈ આના જેવો નથી બાકી સ્વર્ગ તો જોયું નથી એટલે એની સાથે તો કેમ સરખાવી શકું?

જે દેશનાં ગામડાંઓ પણ અપાર વૈભવવાળા અને શહેરો જેવાં છે ત્યાં શહેરોની સંખ્યા તો શી રીતે ગણાવું? અને અણહિલપુર, ખંભાત વગેરે અસંખ્ય સ્વર્ગનાં શહેરો જેવા શહેરો છે."[૧]

આ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર દેશના લોકો વિલાસ પ્રિય હોય

૧ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૫ અ. ૧ પૃ. ૧ થી ૬

એ સહજ છે. ખેડુઓ અને તેની સ્ત્રીઓ એક જાતનો દારૂ પીતાં[2]; બળદની ગાડીઓની હોડથી ગામડાના લોકો રમતા અને ક્ષત્રિયો ઘોડેસ્વારીની શરત રમતા[2]; દ્યૂત, દારૂ અને વેશ્યાઓની ખોટ નહોતી[3] વગેરે વિલાસમયતાનાં પુષ્કળ ચિહ્નો પ્રબંધોમાં મળે છે. ગુજરાત જેવું ઉત્સવ પ્રિય આજે છે તેવુ પ્હેલાયે હતું અને દીવાળી તથા નવરાત્રિ જેવા ગુજરાતના મોટા તહેવારોનો ઉલ્લેખ દ્વયાશ્રયમાં મળે છે.[4]

રાજકીય સ્થિતિ–એ વખતની રાજકીય વ્યવસ્થામાં સૌથી અગત્યનું અંગ એટલે રાજા. છેક કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના વખતથી એ સ્થિતિ હતી. પ્રજામતને અનુસરતી રાજ્ય વ્યવસ્થા વાળાં ગણુ રાજ્યો જૂનાકાળમાં આ દેશમાં હતાં ખરાં પણ ગુપ્ત સમય પછી એ પ્રકારની રાજ્ય પદ્ધતિ તદ્દન લુપ્ત થઇ ગઇ. અને ગુજરાતમાં સોલંકી સમયમાં તો ગ્રામપંચાયત તથા મહાજન વ્યવસ્થાને બાદ કરતાં પ્રજામતનું રાજ્ય વ્યવસ્થામાં કશું પણ સ્થાન હોય એમ દેખાતું નથી. રાજાજ સર્વ સત્તાધીશ. અને તેના અધિકારીઓ મારફત એ બધી રાજ્ય વ્યવસ્થા જાતે કરે એ સ્થિતિ હતી. રાજાઓ અને મંત્રીઓ વિષે મૂળમાં કહેવા જેવું બધું કહેલું છે.

મહેસૂલી વ્યવસ્થા માટે સોલંકી સમયમાં દેશના મંડળ, વિષય, આહાર વગેરે વિભાગો જૂના વખત પેઠેજ ચાલુ રહ્યા છે. અલબત્ત આહાર (જીલ્લા) વગેરેની વ્યવસ્થામાં ફેરફારો થયા હોવાનો સંભવ છે. પણ આ બાબતની વિગતો કયાંય નોંધાયેલી નથી. એજ રીતે રાજકીય વ્યવસ્થા માટેના અધિકારીઓની જે નોંધ વલભી તામ્રપત્રો ઉપરથી પૂર્વ સ્થિતિમાં કરી છે તેમાં પણ વિશેષ ઉમેરવા જેવું કાંઇ

નથી. રાજ્ય વિસ્તાર વધતાં અધિકાર શ્રેણી એની એ રહ્યા છતાં અધિકારોની તથા અધિકારીઓની સંખ્યા વધી હોવાનો સંભવ છે પણ તેની વિગત મળતી નથી.

સામાજીક સ્થિતિ—પાટણની સ્થાપના પ્હેલા ગુજરાતના સમાજની જે સ્થિતિ હતી તે ઘણી બાબતમા સોલંકી સમયમા પણ ચાલુ રહી છે પણ એક બાબતમા મોટા ફેરફાર થયો છે. પ્રાચીન ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા નામમા ચાલુ રહેવા છતા નવી જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા જોરમા આવી છે બ્રાહ્મણો ઇતર વર્ણની પણ કન્યા પરણી શકતા એ સ્થિતિ બદલાઇને બ્રાહ્મણોમા અંદર અંદર પણ બેટી વ્યવહારની બાબતમા દિવાલો ઉભી થઇ છે બ્રાહ્મણ વાણીઆની અનેક જ્ઞાતિઓના નામો આ સમયના ઉત્કીર્ણ લેખોમા તથા પ્રબંધોમા મળે છે[1]

ધાર્મિક સ્થિતિ—ધાર્મિક સ્થિતિમા સોલંકી સમય દરમીયાન બે મોટા ફેરફારો થયા છે. (૧) બૌદ્ધધર્મનો તદ્દન લોપ અને જૈન ધર્મનો બ્હોળો પ્રચાર, ગુજરાતમા જૈન ધર્મનુ જે જોર અત્યારે દેખાય છે તે સોલંકી સમય દરમીયાન ઉત્પન્ન થયુ છે[2] અને (૨) બ્રાહ્મણ ધર્મમાથી યજ્ઞમાર્ગ લગભગ લુપ્ત થઈ જઈને—અથવા અમુક બ્રાહ્મણ કુળોમાજ મર્યાદિત રહીને તેને સ્થાને વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય અને દેવીની ભક્તિના પ્રાધાન્ય વાળો મદિર, વાવ, કુવા, તળાવ ધર્મશાળા અન્નસત્ર વગેરે પૂર્તધર્મબહુલતા વાળો તથા બ્રાહ્મણે તરવર્ણોના લોકોને પુષ્કળ સમાસ આપતો પૌરાણિક ધર્મ ગુજરાતમા વ્યાપક થઈ ગયો છે.[3]

---

૧ જુઓ આજપુસ્તકમા પ્ર. ૧૧ મુ તથા પૃ. ૧૪૩, પૃ ૨૦૨ આદિ

૨ જુઓ કુમારપાલ અને વસ્તુપાલ તેજપાલના ચરિત્રો પ્ર. ૧૩ અને ૧૭

૩ બ્રાહ્મણોને બલિચરુ વૈશ્વદેવ માટે વલી અને રાષ્ટ્રકૂટદાનો અપાયા છે. ત્યારે સોલંકી દાનોનો મોટા ભાગ મન્દિરોને તથા તેના પાશુપત આચાર્યોને અપાયો છે દાખલાઓ માટે જુઓ પૃ. ૧૬૨

વિદ્યા અને અક્ષર જ્ઞાન

બ્રાહ્મણોનું હિંદુ સમાજમાં જે ઉચ્ચ સ્થાન પ્હેલાં હતું અને જેનો ઉલ્લેખ મુસ્લીમ લેખકોએ પણ કર્યો છે[૧] તે સોલંકી સમયમાં પણ ચાલુ રહ્યું છે. રાજદરબારમાં પુરોહિત, મંત્રી વિદ્વાન કે કવિ તરીકે બ્રાહ્મણોનું સન્માન થતું હોવાના દાખલા પ્રબંધોમાંથી મળમાં ઉતારીએ છે. કેટલાક બ્રાહ્મણો અધ્યયન અધ્યાપનનું સ્મૃત્યુક્ત કર્મ કરતા હોવાના દાખલા પણ નોંધાયા છે. જૂના સાહિત્યની બાબતમાં જોઇએ છીએ તો છેલ્લા સો વર્ષને બાદ કરતા બાકીના વખતમાં જૈનોની જ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણોના અન્ય દેશકાળમાં રચાયેલા ગ્રન્થોની ગુજરાતમાં હાથપ્રતો લખાઇ છે અને ભંડારોમાં સચવાઈ છે. એટલે લહીઆનો ધંધો ઘણો ચાલતો હશે. પણ બ્રાહ્મણોની ગ્રન્થરચના પ્રવૃત્તિ તો વિ. સં. ૧૨૭૫ પછી જોવામાં આવે છે. પણ બ્રાહ્મણો, જૈનો અને કાયસ્થોમાં અક્ષર જ્ઞાનનો પ્રચાર જરૂર હતો. ક્ષત્રિયોમાંથી માળવાના અને બીજા પણ કેટલાક રાજાઓ સારા સંસ્કૃત વિદ્વાન અને ગ્રન્થકાર તરીકે પણ પ્રખ્યાત થયા છે. પરંતુ ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓમાંથી કોઈ વિદ્વાન હોવાનો પુરાવો નથી.

કળાને ઉત્તેજન—સોલંકીકાળની ચિત્રકળાના દાખલા મળતા નથી, જોકે ચિત્રકળા પ્રચલિત હોવાના ઉલ્લેખો છે. સંગીત વિષે એથી પણ ઓછું જાણવામાં આવ્યું છે. પરંતુ શિલ્પ અને સ્થાપત્યને ગુજરાતના રાજાઓ, મંત્રીઓ અને શ્રીમંત વેપારીઓએ ઘણુ ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને શિલ્પના નહિ પણ સ્થાપત્યકળાના તો ઉત્તમ નમુનાઓ એ કાળે સર્જાયા છે.[૨]

ન્યાયનું ધોરણ—ન્યાયની તત્કાલીન પ્રથા વિષે પ્રબંધોમાં કશી વિગતો મળતી નથી અને જે દાખલા મળે છે તેમાં રાજાનો હુકમ એ જ ન્યાય એ સ્થિતિ દેખાય છે.[1] છતાં વિગતો તપાસવી પડે તથા કાયદાના જ્ઞાનની જરૂર પડે એવા વારસા હક્કના, લેવડદેવડના કે મારામારીના ઝઘડાઓના ચુકાદા તો ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના ગ્રન્થો કહે છે તેમ એક કે વધારે તદ્વિદ પંડિત અધિકારીઓ જેને વલભી સમયમાં અધિકરણિક[3] કહેલ છે તેઓની સલાહથી જ લેખિત પુરાવાઓ તથા સાક્ષીઓ તપાસીને અને એ કશું ન હોય ત્યાં દિવ્ય[2] દ્વારા અપાતા હશે. વ્યવહારમાં તો ધર્માધિકરણ (ન્યાયમન્દિર) ના પંડિતો જ સાધારણ રીતે ન્યાય આપવાનું કામ કરતા હશે.[4] ગામડાંઓના નાના ઝઘડાઓ તો ગ્રામ્યપંચોથી પતાવાતા હશે; આવાં પંચોમાં સરપંચ રાજ્ય તરફથી નીમાતા હોવાના પુરાવા અન્યત્ર મળે છે.

વર્ણવ્યવસ્થા—જાતિઓના વાડાઓથી બ્રાહ્મણાદિવર્ણની લગ્ન વ્યવહારમાં વર્ણકતા તુટયા છતાં કેટલીક બાબતમા વર્ણવ્યવસ્થા સોલંકી સમયમા અત્રુટિત રહી હતી. (૧) બ્રાહ્મણો મોટેભાગે સ્મૃત્યુક્ત યજન અધ્યયનાદિ બ્રહ્મકર્મ કર્યા કરતા અને રાજાઓ, મન્ત્રીઓ અને શ્રીમતો પાસેથી મળતાં દાનો વડે નિર્વાહ કરતા. એ રીતે પૂરું ન થાય તેઓ યુદ્ધ, ખેતી કે વ્યાપાર પણ કરતા હશે. (૨) ક્ષત્રિયો એટલે હાલના રજપૂતોના પૂર્વજોને એ કાળે તો યુદ્ધાદિની ચાલુ કામગીરી મળ્યા કરે એટલા નાના મોટા બખેડા થયા કરતા. વૈશ્યો અને શૂદ્રોમાંથી સુતાર, લુહાર, કડીઆ, સોની વગેરે કારીગરો તથા ખેડુઓ પોતપોતાના ધધાઓ બાપદાદાને પગલે ચાલી પોતપોતાના ગામમાં કર્યા કરતા. વણકર, ધોબી, ચમાર વગેરે અન્ત્યજો સમાજનાં આજની પેઠે જ

---

૧ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૯૨ યૂકાવિહાર પ્રબંધ

૨ જુઓ પૃ. ૧૯

૩ જુઓ પૃ. ૨૭ ટિ. ૧

૪ જુઓ લેખ પદ્ધતિ (ગા. ઓ. સી.)મા પૃ. ૧૫માં ન્યાયવાદ.

કેટલાંક ઉપયોગી કામો કરતા અને ચડાલો ગામબહાર રહેતા અને રાજાજ્ઞાથી મોટા ગુન્હેગારોને મારી નાખવાનું કામ કરતા. દાસો અને દાસીઓ બજારમાં વેચાતા, અને તેઓની સ્થિતિ લગભગ પશુ જેવી જ હતી.[૧]

વેપાર અને નાણું—સોલંકી સમયની સામાજીક સ્થિતિમાં જે વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે ગુજરાતના વેપારની વૃદ્ધિ અને તે દ્વારા વધેલી ગુજરાતની સમૃદ્ધિ. ભરૂચ અને ખંભાતના બંદરોના બહોળા વેપારની ખ્યાતિ આ પહેલાંના કાળમાંયે હતી. પણ સોલંકી સમયમાં જળમાર્ગે તથા સ્થળમાર્ગે ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓએ વેપાર કરીને ગુજરાતમાં ધનની જાણે નદીઓ ચલાવી[૨] પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જે વધારે મહત્ત્વનું છે તે એ કે ગુજરાતમાં વેપારી બુદ્ધિ તે કાળે ખીલી તે આજ સુધી જીવતી છે.

જ્યાં બહોળો વેપાર હોય ત્યાં નાણાંની લેવડદેવડ પણ પુષ્કળ થાય એટલે કોઈક જાતનું નાણું ચાલતું હોવું જોઇએ. દ્રમ્મ, રૂપક તથા સુવર્ણના ઉલ્લેખો મળે છે. છતાં એકાદ અપવાદ શિવાય ગુજરાતના કોઈ સોલંકી રાજાના નામનો સીક્કો મળ્યો નથી જોકે એ જ સમયના કનોજના ગહડવાલ રાજા ગોવિન્દચન્દ્રના સોનાના તથા ત્રાંબાના સીક્કા મળ્યા છે.[૩] એટલે ગધૈયા સીક્કા જ ચાલતા હશે એવું અનુમાન છે. વળી વ્યાજનો દર ચોવીસ ટકા જેટલો ભારે હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે.[૪]

વિશિષ્ટ લક્ષણો—વેપારથી પૈસો મેળવવાની આવડત અને એ પૈસાના જોરથી વ્યવહારનાં ઘણાંખરાં ક્ષેત્રોમા રસ્તો કાઢવાની જે કુશળતા ગુજરાતીઓમાં આજે જોવામાં આવે છે, તે લક્ષણથી

૧ જુઓ લેખપદ્ધતિ પૃ. ૪૪મા दासीपत्रविधि.

૨ જુઓ આજ ગ્રન્થમાં પૃ. ૩૨૫

૩ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩, પૃ. ૧૦૫

૪ લેખ પદ્ધતિ પૃ. ૩૩ व्यवहारपत्रम्.

મળવાનો સંભવ નથી પણ સિદ્ધરાજ કુમારપાળના વખતમાં એટલે સોલંકી સામ્રાજ્યની પરમ ઉન્નતિ વખતે પાટણ શહેરે પણ ઉન્નતિની ટોચ જોઈ હશે એ સોલંકીઓની ચડતી વખતના પાટણનો કાંઈક ખ્યાલ આવે એ માટે પ્રબંધોનાં પાટણનાં વર્ણનોનો સાર નીચે ઉતાર્યો છે. કર્નલ ટૉડે વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆમાં કોઈ પ્રબંધમાંથી પાટણનું વર્ણન ઉતાર્યું છે. જેમાં "અણહિલપુરનો ઘેરાવો બાર ગાઉમાં છે, તેમાં ૮૪ ચોક અને ૮૪ બજાર છે, સોના અને રૂપાના સીક્કા પાડવાની ટંકશાળો છે, દરેક નાતનો જુદો મહોલ્લો છે, તેમજ હાથીદાંત, રેશમ, હીરા, મોતી ઈત્યાદિ માટે જુદાં બજારો છે. એક શરાફોનું ચૌટું છે, એક સુવાસિત તેલો અને લેપોનું ચૌટું છે, એક વૈદ્યોનું, એક કારીગરોનું, એક સોનીઓનું, એક રૂપાના ઘાટ ઘડનારનું બજાર છે." વગેરે વર્ણન છે.[1]

આ 'ચોરાશી ચોક ચોરાશી ચૌટાં' વગેરે વર્ણન યથાસ્થિત કરતાં રૂઢિ અનુસાર છે, છતાં પાટણનો વિસ્તાર ઘણો હશે એમાં સંદેહ નથી. એમ તેમ હો પણ હેમચન્દ્ર, સોમેશ્વર વગેરે સમકાલીન લેખકોએ કરેલાં વર્ણનોમાંથી આલંકારિક અંશ બાદ કરીને નીચે પાટણનું જે વર્ણન ઉતાર્યું છે તેને યથાસ્થિત માનવામાં વાંધો નથી.[2]

---

૧ ટૉડનું આ વર્ણન ઘણાઓએ ઉતાર્યું છે જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૩૪૮, ૩૪૯ જૂના ગુજરાતમાં 'ગુજરાતનું જૂનું પાટનગર' નામનો મારો લેખ તથા શ્રી. ર. ચુ. મોદીનું પાટણ સિદ્ધપુર પૃ. ૨૮ ટૉડે આ વર્ણન માટે કુમારપાલ ચરિતનો હવાલો આપ્યો છે. પણ જયસિંહસૂરિના, જિનમંડન ગણિના કે ચારિત્ર સુંદરગણિના કુમારપાલ ચરિતમાં તો આ નથી પણ કવિ ઋષભદાસ (વિ. સં. ૧૬૭૦)ના કુમારપાલ રાસામાં પાટણનું જે વર્ણન છે (જુઓ પૃ. ૧૦ આ. કા. મ. મૌ. ૮) તેના આરંભના કેટલાક ભાગને ટૉડના વર્ણનનો ઘણો ભાગ શબ્દશઃ મળતો આવે છે.

૨ જુઓ મોહપરાજય સ. ૪ શ્લો. ૫૮, તથા દ્વયાશ્રય, કીર્તિકૌમુદી સુકૃતસંકીર્તન, હમ્મીરમદ મર્દન વગેરે ગ્રન્થોમાંથી 'ગૂર્જર રાજધાની' વિષે પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૨૫ થી ૨૨૯માં કરેલા ઉતારાઓ.

શહેરની બાજુમાં સરસ્વતી નદી, તેથી થોડે દૂર રાણીની વાવ, તેની વાયવ્યે અને શહેરથી ઉત્તર દિશાએ સહસ્રલિંગ સરોવર, સરોવરની પશ્ચિમે નદીમાંથી વાળેલી નહેર, દક્ષિણમાં સિદ્ધરાજે બંધાવેલો ઉંચો કીર્તિસ્તંભ, અને શહેરને ફરતો પીળો કાંગરાઓવાળો ઉંચો કોટ અને તેને ફરતી ખાઇ (પરિખા) એટલું સામાન્ય વર્ણન મળે છે. પછી સહસ્રલિંગ સરોવરને કાંઠે દશાવતાર વગેરે વિષ્ણુનાં અને બીજાં દેવદેવીઓનાં મન્દિરો હતાં અને જે જે દેવના મન્દિર આગળ સરોવરના જે ઓવારા હતા તે તે દેવનાં તીર્થ નામથી ઓળખાતા હતા એમ સરસ્વતી પુરાણમાં લખ્યું છે અને એજ પુરાણમાં એવાં તીર્થોનું વર્ણન પણ કરેલું છે. આ ઉપરાંત શિવનાં હજાર કે ઘણું કરી ૧૦૦૮ લિંગો સરોવરના કાંઠા ઉપર કે પગથાળ ઉપર નાની દેરીઓમાં બેસારેલાં હશે.[1] અને એ ઉપરથી જ સરોવરનું નામ સહસ્રલિંગ પડેલું છે. ઘણું કરી સરોવર વચ્ચે

અશ્વશાળા, ગૌશાળા, શસ્ત્રાગાર, વ્યાયામશાળા, કુંડ કે વાવ, ઇષ્ટદેવનું મન્દિર, દાનશાળા, વગેરે મકાનોની ફરતો દરવાજાઓ (ગોપુરો) વાળો મોટા કોટ, આ એક જાતના શહેરનું નામ રાજમહેલ. રાજમહેલનો મુખ્ય ભાગ ઘણુ કરી આરસનો સાતમાળનો હશે.[૧] દીવાલો ઉપર ચિત્રો અને થાભલાઓ વગેરે ઉપર પુતળીઓ વગેરે શોભા તો હોવી જ જોઇએ.

પાટણના રાજમાર્ગનું કે તેના બજારોનું કશું વર્ણન મળતુ નથી ફક્ત હારબંધ આવેલાં સાતમાળનાં[૨] મોટા મહેલ જેવાં ઘરોનું, ઉંચી અને મકેત અગાશીઓમા વિહાર કરતી સ્ત્રીઓનાં મુખની શોભાનું, ઉંચાં મંદિરોના શિખરોના સુવર્ણ કલશોનુ તથા ફરકતી ધજાઓનું વાર વાર વર્ણન આવે છે વળી પાટણમા સિદ્ધરાજના વખતમા ૮૪ લક્ષાધિપતિઓ હતા કે જેનાં પાંચ કે સાતમાળનાં ઘરો ઉપર જેટલા લાખ દ્રવ્ય તેની પાસે હોય તેટલા દીવા બળતા અને બીજા કોટિધ્વજધારી કોટિપતિઓ હતા.[૩] જેની સંખ્યા નથી લખી. આવા શ્રીમન્તોને દરવાજે હથીઆરવાળા ક્ષત્રિયોનો પહેરો રહેતો[૪], પાટણની બજારમા આખો દિવસ માણસોની ભારે ભીડ રહેતી. વચ્ચે બળદનાં ગાડાઓ, ઘોડેસ્વારો, હાથીઓ, ઘોડા જોડેલા રથો અને પાલખીઓ પણ જતાં આવતા. લોકોને ચાલવાનો રસ્તો યે મુશ્કેલીથી મળતો હતો ઉત્સવ પ્રસંગે લોકોને મોટા રસ્તાઓ ઉપરે પાણી છાંટવુ પડતું. અને દુકાનોને મોતીનાં તોરણો ધજા, પતાકાઓ વગેરેથી શણગારતા. ઠેકાણે ઠેકાણે સુવર્ણ કલશો મુકવામા આવતા અને વચ્ચે વચ્ચે અમુક ખાસ સ્થળોએ માચડાઓ ઉપર વેશ્યાઓ નાચ કરતી[૫] અને રાજમાર્ગ ઉપરથી હાથી ઉપર બેઠેલા રાજાની સ્વારી નીકળતી

શહેરની બાજુમાં સરસ્વતી નદી, તેથી થોડે દૂર રાણીની વાવ, તેની વાયવ્યે અને શહેરથી ઉત્તર દિશાએ સહસ્રલિંગ સરોવર, સરોવરની પશ્ચિમે નદીમાથી વાળેલી નહેર, દક્ષિણમા સિદ્ધરાજે બંધાવેલો ઉંચો કીર્તિસ્તંભ, અને શહેરને ફરતો ધોળો કાંગરાઓવાળો ઉંચો કોટ અને તેને ફરતી ખાઇ (પરિખા) એટલુ સામાન્ય વર્ણન મળે છે. પછી સહસ્રલિંગ સરોવરને કાંઠે દશાવતાર વગેરે વિષ્ણુનાં અને બીજાં દેવદેવીઓનાં મન્દિરો હતા અને જે જે દેવના મન્દિર આગળ સરોવરના જે ઓવારા હતા તે તે દેવનાં તીર્થ નામથી ઓળખાતા હતા એમ સરસ્વતી પુરાણમાં લખ્યું છે અને એજ પુરાણમાં એવાં તીર્થોનું વર્ણન પણ કરેલુ છે. આ ઉપરાંત શિવનાં હજાર કે ઘણું કરી ૧૦૦૮ લિંગો સરોવરના કાંઠા ઉપર કે પગથાળ ઉપર નાની દેરીઓમાં બેસારેલાં હશે.[1] અને એ ઉપરથી જ સરોવરનું નામ સહસ્રલિંગ પડેલું છે. ઘણું કરી સરોવર વચ્ચે મન્દિરયુક્ત બેટ હતો, સરોવરથી આગળ જતાં મહાવન હતું, એમ સરસ્વતી પુરાણમાં કહ્યું છે અને શહેરની બ્હાર અનેક વાડીઓ હોવાનું બીજા પ્રબધકારોએ કહ્યું છે.[2] શહેરની બ્હારજ ઘણું કરી જલાશય પાસે ધર્મશાળાઓ પાઠશાળાઓ અને અન્નસત્રો પણ હતાં.[3]

અશ્વશાળા, ગૌશાળા, શસ્ત્રાગાર, વ્યાયામશાળા, કુંડ કે વાવ, ઇષ્ટદેવનું મન્દિર, દાનશાળા, વગેરે મકાનોની ફરતો દરવાજાઓ (ગોપુરો) વાળો મોટા કોટ, આ એક જાતના શહેરનું નામ રાજમહેલ. રાજમહેલનો મુખ્ય ભાગ ઘણું કરી આરસનો સાતમાળનો હશે.[१] દીવાલો ઉપર ચિત્રો અને થાભલાઓ વગેરે ઉપર પુતળીઓ વગેરે શોભા તો હોવી જ જોઇએ.

પાટણના રાજમાર્ગનું કે તેનાં બજારોનું કશું વર્ણન મળતુ નથી ફક્ત હારબંધ આવેલાં માતમાળનાં[२] મોટા મહેલ જેવાં ઘરોનું, ઉંચી અને સંકેત અગાશીઓમાં વિહાર કરતી સ્ત્રીઓનાં મુખની શોભાનું, ઉંચાં મંદિરોના શિખરોના સુવર્ણ કલશોનું તથા ફરકતી ધજાઓનું વારંવાર વર્ણન આવે છે. વળી પાટણમાં સિદ્ધરાજના વખતમાં ૮૪ લક્ષાધિપતિઓ હતા કે જેનાં પાંચ કે સાતમાળનાં ઘરો ઉપર જેટલા લાખ દ્રવ્ય તેની પાસે હોય તેટલા દીવા બળતા અને બીજા કોટિધ્વજધારી કોટિપતિઓ હતા.[३] જેની સંખ્યા નથી લખી. આવા શ્રીમન્તોને દરવાજે હથીઆરવાળા ક્ષત્રિયોનો પહેરો રહેતો[४] પાટણની બજારમાં આખો દિવસ માણસોની ભારે ભીડ રહેતી. વચ્ચે બળદનાં ગાડાંઓ, ઘોડેસ્વારો, હાથીઓ, ઘોડા જોડેલા રથો અને પાલખીઓ પણ જતાં આવતાં. લોકોને ચાલવાનો રસ્તો યે મુશ્કેલીથી મળતો હતો. ઉત્સવ પ્રસંગે લોકોને મોટા રસ્તાઓ ઉપર પાણી છાંટવું પડતું. અને દુકાનોને મોતીનાં તોરણો ધજા, પતાકાઓ વગેરેથી શણગારતા. ઠેકાણે ઠેકાણે સુવર્ણ કલશો મુકવામાં આવતા અને વચ્ચે વચ્ચે અમુક ખાસ સ્થળોએ માચડાઓ ઉપર વેશ્યાઓ નાચ કરતી.[५] અને રાજમાર્ગ ઉપરથી હાથી ઉપર બેઠેલા રાજાની સ્વારી નીકળતી.

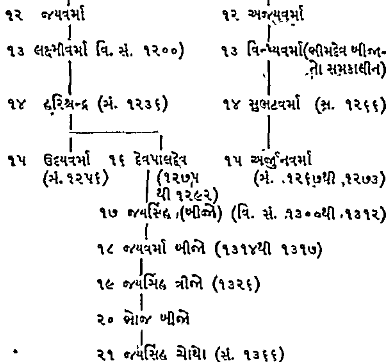
પરિશિષ્ટ ૨

સમકાલીન રાજવંશો

માળવાના પરમારો

(ભાગનકે પ્રાચીન ગુજરાત પ્રથમ ભાગ ઉપરથી)

- ૧ ઉપેન્દ્ર (કૃષ્ણરાજ)
- ૨ વૈરસિંહ
- ૩ સીયક (વિ સં. ૧૦૦૫ તથા ૧૦૨૯)
  - ૪ મુંજ કે વાક્પતિરાજ (વિ. સં. ૧૦૩૦ થી ૧૦૫૨) (મૂળરાજને હરાવ્યો)
  - ૫ સિંધુરાજ (૧૦૫૨ થી ૧૦૫૭) (ચામુંડનો સમકાલીન)
    - ૬ ભોજ (સં ૧૦૫૭ થી ૧૧૧૨) (ભીમદેવ પહેલાનો સમકાલીન)
    - ૭ જયસિંહ (વિ. સં. ૧૧૧૨ થી ૧૧૧૬)
    - ૮ ઉદયાદિત્ય (૧૧૧૬ થી ૧૧૪૩)
      - ૯ લક્ષ્મદેવ
      - ૧૦ નરવર્મા (વિ. સં. ૧૧૬૧ થી ૧૧૯૦) સિદ્ધરાજે આના ઉપર ચડાઇ કરી
        - ૧૧ યશોવર્મા (૧૧૯૦ થી ૧૧૯૯ સિદ્ધરાજે આને હરાવી માળવા લીધું)
      - જગદેવ (આ જગદેવ સિદ્ધરાજના દરબારમા રહ્યો હોવાનું ભાટો કહે છે)

* વૈરીસિંહ, સીયક અને વાક્પતિરાજનાં નામ બે વખત ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. મા. આપેલાં છે. પણ અહીં એકજ વખત શ્રી. ડીસ્કળકરને અનુસરી માન્યાં છે. (જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ પૃ. ૪૮).

આબુના પરમારો * (ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ માંથી)

ધૂમરાજ (એ વંશનો મૂળપુરુષ)

૧ સિન્ધુરાજ

૨ ઉત્પલરાજ

૩ આરણ્યરાજ

૪ કૃષ્ણરાજ પ્હેલો

૫ ધરણીવરાહ (વિ. સં. ૧૦૫૦, મૂળરાજનો સમકાલીન)

૬ મહીપાલ (વિ. સં. ૧૦૫૯)

૭ ધન્ધુક (વિ. સં. ૧૦૮૮)

૮ પૂર્ણપાલ (વિ. સં. ૧૦૯૯થી ૧૧૦૨)

૯ કૃષ્ણરાજ બીજો (વિ. સં. ૧૧૧૭, ૧૧૨૩=આઠમાનો ભાઈ)

૧૦ ધ્રુવભટ્ટ

૧૧ રામદેવ

૧૨ વિક્રમસિંહ (૧૧માનો ભાઈ)

૧૩ યશોધવલ (સં. ૧૨૦૨–૧૧માનો ભત્રીજો)

૧૪ ધારાવર્ષ (સં. ૧૨૨૦ થી ૧૨૭૬)

૧૫ સોમસિંહ (વિ. સં. ૧૨૮૭)

૧૬ કૃષ્ણરાજ ત્રીજો

૧૭ પ્રતાપસિંહ (વિ. સં. ૧૩૪૪)

૧૮ વિક્રમસિંહ (૧૩૫૬ આ કોણ હતો તે ચોક્કસ ખબર નથી)

---

* હાલના દાંતાના પરમાર રાજાઓ આબુના કૃષ્ણરાજ બીજાના વંશજો એવો ઇતિહાસવિદોનો મત છે.

ભિન્નમાળના પરમારો (જર્નલ ઓફ ધી બીહાર અને ઓરીસા રીસર્ચ સોસાઈટીના ૧૯૩૨ માર્ચ પૃ. ૪૦ ઉપરથી).

સિન્ધુરાજ
|
દુઃશલ
|
દેવરાજ (તેનો વિ. સં. ૧૦૫૨નો લેખ મળ્યો છે. જે ૧૯૩૨માં અપ્રકાશિત હતો).
|
કૃષ્ણદેવરાજ (તેના વિ. સં. ૧૧૧૭ તથા ૧૧૨૩ના લેખો મળ્યા છે. જુઓ મું. ગે. ગ્ર. ૧. ભા. ૧ પૃ. ૪૭૨. આ કૃષ્ણરાજને ભીમદેવ પહેલાએ કેદ કર્યો હતો તેમાંથી નડોલના ચોહાણે છોડાવ્યો. જુઓ આ ઇતિહાસ પૃ. ૧૯૮).
|
જયતસિંહ (સં. ૧૨૩૯ મું. ગે. ગ્ર. ૧. ભા. ૧. પૃ. ૪૭૪).

કિરાડુના પરમારો (સં. ૧૨૧૮ના ત્રુટિત લેખ ઉપરથી. ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભાગ પૃ. ૮૪).

સોછરાજ
|
ઉદયરાજ
|
સોમેશ્વર (સિદ્ધરાજનો આ સામંત હતો. આના વખતમાં સં. ૧૨૧૮નો લેખ લખાયો છે. કુમારપાલની મદદથી નડોલના ચાહમાનોએ સોમેશ્વર પાસેથી કિરાડુનો પ્રદેશ લઈ લીધો હતો પણ અજમેરના ચોહાણની મદદથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું લાગે છે. (જુઓ પૃ ૩૨૩).

સોરઠના ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળી

કા. સ. સં. ઉપરથી, આ. સ. વે. ઇ. પ્ર. ૨ પૃ ૧૬૪માં તથા કાઠીઆવાડ સર્વ સંગ્રહમાં આપેલ વંશાવળીઓમાં ઘણો ફેર છે. વળી તારીખો ઘણીખરી અટકળે મુકેલી છે

૧ ચૂડચન્દ્ર
|
૨ હમ્મીર
|
મૂળરાજ
|
૩ વિશ્વવરાહ
|
૪ ગ્રહારિ કે ગ્રાહરિપુ (વિ. સ. ૯૯૬) જે ગ્રાહરિપુને
| દ્વયાશ્રય મૂળરાજનો સમકાલીન ગણે છે તે આજ હશે.
૫ રાકવાત (વિ. સં. ૧૦૩૮)
|
૬ રાદઘાસ (વિ. સ ૧૦૫૯)
|
૭ નવઘણ પ્હેલો (વિ. સ. ૧૦૮૦)
|
૮ રાખેંગાર (વિ. સ. ૧૧૦૦)
|
૯ નવઘણ બીજો (વિ. સં. ૧૧૨૩)
|
૧૦ રાખેંગાર (વિ સ ૧૧૭૬માં મુવો; સિદ્ધરાજનો સમકાલીન)
|
૧૧ નવઘણ ત્રીજો (વિ. સ. ૧૧૯૬માં મરણ પામ્યો)
|
૧૨ રા. કવાત (વિ. સ. ૧૨૦૮માં મુવો)
|
૧૩ રા. જયસિંહ (વિ. સં. ૧૨૨૮માં મુવો)

૧૪ રાયસિંહ (વિ. સં. ૧૨૩૧)

૧૫ મહીપાલ (વિ. સં. ૧૨૩૧થી ૧૨૫૨)

૧૬ જયમલ (વિ. સં. ૧૨૫૨થી ૧૨૮૬).

૧૭ રા. મેહવો (વિ. સં. ૧૨૮૬માં ગાદીએ બેઠો)

૧૮ રા. રાખેંગાર (વિ. સં. ૧૩૦૯માં ગાદીએ બેઠો)

૧૯ રા. મડલીક (વિ. સં. ૧૩૧૬માં ગાદીએ બેઠો. એના વખતમાં અલ્લાઉદ્દીનના મુસલમાન લશ્કરે સોમનાથ તોડયું).

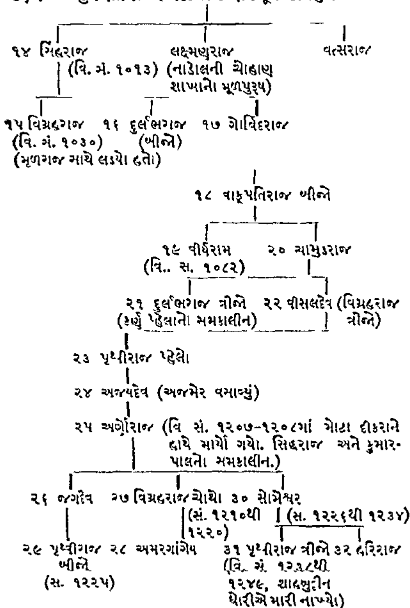
શાકંભરી, કે સાંભર અને અજમેરના ચોહાણોનું વંશવૃક્ષ

(ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ના મુખ્ય આધારે)

૧ ચાહમાન
૨ વાસુદેવ
૩ સામંતરાજ
૪ જયરાજ
૫ વિગ્રહરાજ પ્હેલો

૬ ચન્દ્રરાજ પ્હેલો
૭ ગોપેન્દ્રરાજ

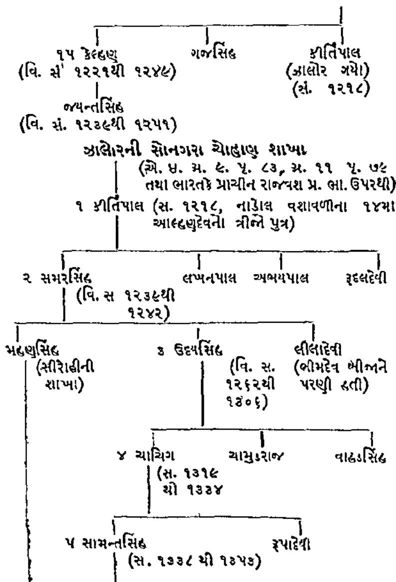
૮ દુર્લભ પ્હેલો
૯ ગૂવક પ્હેલો ('નાગાવલોકનો સામન્ત વિ. સં. ૮૧૩)
૧૦ ચન્દ્રરાજ બીજો
૧૧ ગૂવક બીજો
૧૨ ચન્દનરાજ
૧૩ વાક્પતિરાજ (પ્હેલો)

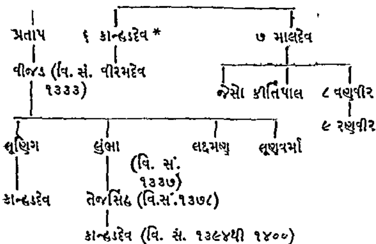

૧૪ સિંહરાજ (વિ. સં. ૧૦૧૩)
લક્ષ્મણરાજ (નાડોલની ચોહાણ શાખાનો મૂળપુરુષ)
વત્સરાજ
૧૫ વિગ્રહરાજ (વિ. સં. ૧૦૩૦) (મૂળરાજ સાથે લડયો હતો)
૧૬ દુર્લભરાજ (બીજો)
૧૭ ગોવિંદરાજ
૧૮ વાક્પતિરાજ બીજો
૧૯ વીર્યરામ (વિ. સં. ૧૦૮૨)
૨૦ ચામુંડરાજ
૨૧ દુર્લભરાજ ત્રીજો (કર્ણ પહેલાનો સમકાલીન)
૨૨ વીસલદેવ (વિગ્રહરાજ ત્રીજો)
૨૩ પૃથ્વીરાજ પહેલો
૨૪ અજયદેવ (અજમેર વસાવ્યું)
૨૫ અર્ણોરાજ (વિ સં. ૧૨૦૭-૧૨૦૮માં મોટા દીકરાને હાથે માર્યો ગયો. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલનો સમકાલીન.)
૨૬ જગદેવ
૨૭ વિગ્રહરાજ ચોથો (સં. ૧૨૧૦થી ૧૨૨૦)
૩૦ સોમેશ્વર (સં. ૧૨૨૬થી ૧૨૩૪)
૨૯ પૃથ્વીરાજ બીજો (સં. ૧૨૨૫)
૨૮ અમરગાંગેય
૩૧ પૃથ્વીરાજ ત્રીજો (વિ. સં. ૧૨૩૮થી ૧૨૪૯, શાહબુદીન ઘોરીએ મારી નાખ્યો)
૩૨ હરિરાજ

નાડોલના ચાહુમાનોની વંશાવળી

(એ. ઈ. ગ્ર. ૯. પૃ. ૮૩ તથા ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૭૯ ઉપરથી)

૧ લક્ષ્મણરાજ (શાકંભરીના વાક્પતિરાજ પહેલાનો પુત્ર) વિ. સં. ૧૦૨૪થી ૧૦૩૯
- ૨ સોહીય (શોભિત)
  - ૩ બલિરાજ (પરમાર મુંજ સાથે લડ્યો હતો.)
- ૪ વિગ્રહપાલ
  - ૫ મહેન્દ્ર (મહિન્દુ) (હસ્તિકુંડીના ધવલનો સમકાલીન. ઘણું કરી દુર્લભરાજનો સસરો)
    - અશ્વપાલ
      - અહીલ
    - ૬ અણહિલ
      - ૭ બાલપ્રસાદ (ચાલુક્ય ભીમ અને પરમાર ભોજ સાથે લડેલો)
      - ૮ જેન્દ્રરાજ (વિ.સં ૧૧૩૨)
        - ૯ પૃથ્વીપાલ (કર્ણ સામે લડેલો)
        - ૧૦ જોજલ્લ કે યોજક (વિ. સં. ૧૧૪૭)
          - રત્નપાલ વિ. સં. ૧૧૭૬
            - ૧૨ રાયપાલ (વિ. સં. ૧૧૯૮ થી ૧૨૦૨)
              - સહજપાલ
              - રૂદ્રપાલ
              - અમૃતપાલ
        - ૧૧ આસરાજ (અશ્વરાજ ચાલુક્ય સિદ્ધરાજનો સમકાલીન તથા ઘણું કરીને સામન્ત). વિ. સં. ૧૧૬૭ થી ૧૨૦૦.
          - ૧૩ કટુકદેવ (વિ. સં. ૧૨૦૦)
          - ૧૪ આલ્હણદેવ વિ. સં. ૧૨૦૯થી ૧૨૧૮ કુમારપાલનો સામન્ત)

૧૫ કેલ્હણ
(વિ. સં ૧૨૨૧થી ૧૨૪૯)
ગજસિંહ
કીર્તિપાલ
(ઝાલોર ગયો)
(સં. ૧૨૧૮)
જયન્તસિંહ
(વિ. સં. ૧૨૩૯થી ૧૨૫૧)
ઝાલોરની સોનગરા ચોહાણ શાખા
(એ. ઇ. મ. ૯. પૃ. ૮૩, મ. ૧૧ પૃ. ૭૯
તથા ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. ઉપરથી)
૧ કીર્તિપાલ (સ. ૧૨૧૮, નાડોલ વંશાવળીના ૧૪મા
આલ્હણદેવનો ત્રીજો પુત્ર)
૨ સમરસિંહ
(વિ. સ ૧૨૩૯થી
૧૨૪૨)
લખનપાલ
અભયપાલ
રૂદલદેવી
મહણસિંહ
(સીરોહીની
શાખા)
૩ ઉદયસિંહ
(વિ. સ.
૧૨૬૨થી
૧૩૦૬)
લીલાદેવી
(ભીમદેવ બીજાને
પરણી હતી)
૪ ચાચિગ
(સ. ૧૩૧૯
થી ૧૩૩૪
ચામુંડરાજ
વાહડસિંહ
૫ સામન્તસિંહ
(સ. ૧૩૩૮ થી ૧૩૫૩)
રૂપાદેવી

ઉત્તરકોંકણના શિલાહાર રાજાઓની વંશાવળી

(મું. ગે. પ્ર. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૫૩૯ મું. ગે. પ્ર. ૧૩ પૃ. ૪૨૬-૭ અને ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૩૦૩ ઉપરથી)

૧ કપર્દી પ્હેલો (વિ. સં. ૮૭૧)
૨ પુલશક્તિ (વિ. સ. ૮૯૯)
૩ કપર્દી બીજો (સ. ૯૦૭)
૪ વપ્પુવન્ન
૫ ઝંઝા
૬ ગોગ્ગી
૭ વજ્જડ
૮ અપરાજીત (સં. ૧૦૫૩)
૯ અરિકેસરી
૧૦ વજ્જડ બીજો (સ. ૧૦૭૩)
૧૧ ચિત્તરાજ (સ. ૧૦૮૨)

* કાન્હડદેવ એ પદ્મનાભના કાન્હડદેપ્રબંધવાળો કર્ણ઼઼ઘેલાનો સમકાલીન.

૧૨ નાગરાજ
૧૩ મુમ્મુની (વિ. સ. ૧૧૧૬)
૧૪ અનન્તદેવ (૧૧૪૯)
૧૫ અપરાદિત્ય પ્હેલો (સ. ૧૧૯૪)
૧૬ હરિપાલ (સં. ૧૨૦૫)
૧૭ મલ્લીકાર્જુન (સ. ૧૨૧૨ કુમારપાલે જેને હરાવ્યો)
૧૮ અપરાદિત્ય બીજો (સ. ૧૨૪૦)
૧૯ કેશીદેવ (સ. ૧૨૫૯)
૨૦ સોમેશ્વર (સ. ૧૩૦૫)

જેજાકભુક્તિ (બુંદલખંડ)ના ચંદેલો

(નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા પુ. ૧૨ અં. ૩માં આપેલા બુંદેલખંડના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસને તથા ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૨૮૧–૨૮૨ને અનુસરી)

૧ નન્નુક
૨ વાક્પતિ
૩ જેજ્જો
૪ રાહીલ
૫ હર્ષ (પ્ર. ૯૫૬)
૬ યશોવર્મન્ (પ્ર. ૯૮૧)
૭ ધાંગદેવ (વિ. સં. ૧૦૧૧)
૮ ગંડદેવ (સ. ૧૦૫૬)
૯ વિદ્યાધર (સં. ૧૦૮૨)
૧૦ વિજયપાલ (સં. ૧૦૯૩)
૧૧ દેવવર્મદેવ (સં. ૧૧૦૬)

૧૨ કીર્તિવર્મા (સં. ૧૧૨૦થી ૧૧૫૪)
૧૩ સલ્લક્ષણવર્મા (સ. ૧૧૫૬)
૧૪ જયવર્મન કે કીર્તિવર્મા બીજો (સ. ૧૧૬૭)
૧૫ સલ્લક્ષણવર્મન બીજો (સં ૧૧૭૭)
૧૬ પૃથ્વીવર્મન્ (સં. ૧૧૭૯)
૧૭ મદનવર્મન્ (સ. ૧૧૮૬ સિદ્ધરાજનો સમકાલીન)
૧૮ પરમર્દીન્ (સ. ૧૨૧૩ કુમારપાલનો સમકાલીન)
૧૯ ત્રૈલોક્યવર્મન્ (સ. ૧૨૬૯)
૨૦ વીરવર્મન્ (સ. ૧૨૯૭થી ૧૩૧૭)
૨૧ ભોજવર્મન્ (સં. ૧૩૪૪થી ૧૩૫૭)
૨૨ વીરવર્મન્ બીજો

ત્રિપુરીના કલચુરી રાજાઓની વંશાવળી

(ના. પ્ર. પ. પુ. ૧૨ અં. ૩માં આપેલો બુંદેલખંડનો સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ ડફની ક્રોનોલોજી પૃ. ૨૯૩ તથા ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભાગને અનુસરી)

૧ કોક્કલ (વિ. સં. ૯૩૨)
૨ મુગ્ધતુંગ (સ. ૯૫૬)
૩ બાલહર્ષ
૪ યુવરાજ કેયૂરવર્ષ (સં. ૯૮૧થી ૯૮૬)
૫ લક્ષ્મણરાજ (૧૦૦૬)
૬ શંકરગણ (૧૦૨૬)
૭ યુવરાજદેવ બીજો (સં ૧૦૩૧)
૮ કોક્કલ બીજો (સં ૧૦૫૬)
૯ ગાંગેયદેવ (સ ૧૦૭૭થી ૧૦૯૪)
૧૦ કર્ણદેવ (સં ૧૦૯૭) (ભીમ અને ભોજનો સમકાલીન)

૧૧ યશઃ કર્ણદેવ (સં. ૧૧૭૭)
૧૨ ગયકર્ણદેવ (સં. ૧૨૦૭)
૧૩ નરસિંહ (સ. ૧૨૧૧)
૧૪ જયસિંહ (સ. ૧૨૩૩)
૧૫ વિજયસિંહ (સ. ૧૨૩૬થી ૧૨૫૨)
૧૬ અજયસિંહ

મેવાડના ગુહિલો

(રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં ૧ પૃ ૫૨૧માંથી ઉતારો)

૧ ગુહિલ કે ગુહદત્ત
૨ ભોજ
૩ મહેન્દ્ર
૪ નાગ કે નાગાદિત્ય
૫ શીલાદિત્ય (વિ સં. ૭૦૩)
૬ અપરાજીત (સ ૭૧૮)
૭ મહેન્દ્ર
૮ કાલભોજ (ઉર્ફે બાપાગવળ સ. ૭૯૧થી ૮૧૦)
૯ ખુમ્માણ (વિ. સ. ૮૧૦)
૧૦ મત્તટ (નાગાદિત્ય)
૧૧ ભતૃભટ (કે ભતૃપટ)
૧૨ સિંહ
૧૩ ખુમ્માણ બીજો
૧૪ મહાયક
૧૫ ખુમ્માણ ત્રીજો
૧૬ ભતૃભટ બીજો (વિ. સ ૧૦૦૦)
૧૭ અલ્લટ (સ. ૧૦૦૮થી ૧૦૧૦)

કલ્યાણના પશ્ચિમી ચાલુકયોની વંશાવળી

(દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ અને વિન્સેન્ટસ્મિથની અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડીઆ વગેરે ઉપરથી)

- ૧ આહવમલ્લતૈલપ બીજો (છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટરાજાને હરાવી દક્ષિણનો રાજા થયો એનો સેનાપતિ બારપ મૂળરાજનો સમકાલીન છે વિ. સં. ૧૦૨૯થી ૧૦૫૩)
  - ૨ સત્યાશ્રય (વિ. સ ૧૦૫૪)
    - ૩ વિક્રમાદિત્ય પાંચમો (પહેલાનો પૌત્ર) (વિ. સં. ૧૦૬૫)
  - દશવર્મા
    - ૩ વિક્રમાદિત્ય પાંચમો (પહેલાનો પૌત્ર) (વિ. સં. ૧૦૬૫)
    - ૪ જયસિંહ બીજો જગદેકમલ્લ (સ. ૧૦૭૫)
      - ૫ સોમેશ્વર પહેલો આહવમલ્લ (વિ. સ. ૧૦૯૬થી ૧૧૨૫) (આ સોમેશ્વરે કલ્યાણનગર સ્થાપી તેમાં રાજધાની કરી)
        - ૬ સોમેશ્વર બીજો ભુવનૈકમલ્લ (વિ. સં. ૧૧૨૫થી૧૧૩૧)
        - ૭ વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠો (વિ. સં. ૧૧૩૨થી ૧૧૮૨)
          - ૮ સોમેશ્વર ત્રીજો ભૂલોકમલ્લ (વિ. સ. ૧૧૮૨થી ૧૧૯૩)
          - ૯ પેર્મજગદેકમલ્લ બીજો (વિ. સં. ૧૧૯૪થી ૧૨૦૬)
          - ૧૦ નુર્મડીતૈલ ત્રીજો (વિ. સં. ૧૨૦૬થી ૧૨૨૧)
          - ૧૧ સોમેશ્વર ચોથો[1] ત્રિભુવનમલ્લ (વિ. સં. ૧૨૩૯થી ૧૨૪૫)
        - જયસિંહ

---

૧ વિ. સ. ૧૨૧૨થી ૧૨૧૯ વચ્ચે કલચુરી બીજ્જલે ચાલુક્ય સત્તા પચાવી લીધી હતી પણ એના તથા એના પુત્રોના હાથમા લાંબો વખત ટકી નહિ. સોમેશ્વર ચોથાએ વિ. સં. ૧૨૩૯ની આસપાસમા પાછી સત્તા હાથ કરી.

(૪) જયકેશી પહેલો[1] (ઇ. સ. ૧૦૫૦ થી ૧૦૮૦)

(૫) ગુહલ્લદેવ ત્રીજો (ઇ. સ. ૧૦૮૦ થી ૧૧૦૦)

(૬) વિજયાદિત્ય પહેલો (ઇ. સ. ૧૧૦૦ થી ૧૧૦૪)

(૭) જયકેશી બીજો (ઇ. સ. ૧૧૦૪ થી ૧૧૪૭–૧૧૪૮)

(૮ અ) શિવચિત્ત અથવા પેર્માદી ૧૧૪૭–૪૮થી ૧૧૮૧

(૮ બ) વિષ્ણુચિત્ત અથવા વિજયાદિત્ય બીજો ૧૧૪૭–૪૮થી ૧૧૮૭–૮૮

(૯) જયકેશી ત્રીજો (૧૧૮૭–૮૮ થી ૧૨૧૬)

શિવચિત્ત વજ્રદેવ

૧૧૯૩ થી ૧૨૦૨ (યુવરાજ)

(૧૦) ત્રિભુવનમલ્લ અથવા સોવાદેવ (૧૨૧૬થી ૧૨૩૭–૩૮)

(૧૧) ષષ્ઠદેવ ત્રીજો ૧૨૪૬–૪૭થી ૧૨૬૦

(૧૨) દીકરીપરણી કામદેવને (૧૨૬૦થી ૧૩૧૦–૧૧?)

(૧૩) પુત્ર (૧૩૧૦–૧૧થી ૧૩૨૮?)

(૧૪) પુત્ર (૧૩૨૮ થી ૧૩૪૦?)

---

* આ વંશાવળી કદંબકુલ નામના જ્યોર્જ એમ. મોરેસ એમ. એ.ના ૧૯૩૧માં પ્રગટ થયેલ પુસ્તક (પૃ. ૧૬૬)માંથી ઉતારી છે.

૧ આ જયકેશી પહેલાની પુત્રી મયણલ્લદેવી કે મીનલદેવીને કર્ણ સોલંકી પહેલો પરણ્યો હતો. (જુઓ પૃ. ૨૦૮)

૨ ઘણુંકરી આ જયકેશી બીજાનો મંત્રીઆંક ભાઇ પટ્ટકિલ પ્રતાપપુરના સાન્તરકુળનો જગદેવ સિદ્ધરાજનો પ્રતિહાર કે કોટવાલ હતો. (જુઓ પૃ. ૨૬૮)

હાલમા પોતાની જ્ઞાતિને પ્રશ્નોરા કે અહિક્ષત્ર જ્ઞાતિ કહે છે. પણ જૂના એટલે કે વિ. સં. ની ૧૯ મી, ૧૮ મી તથા સત્તરમી સદીના પ્રશ્નોરાઓના લખાણોમા બધે, અહિછત્ર જ્ઞાતિ નામ જ મળે છે અને પ્રશ્નોરા નામ મળતુ નથી. મતલબ કે પ્રશ્નોરા નામ ક્યારથી અને શા માટે પડયુ એ હજી અણ ઉકલ્યો કોયડો છે.

(૩) પંચાસર ઉપર ભવડની ચડાઇ પૃ. ૫૧

આનવાનો મત આપ્યો છે. (જુઓ પૃ. ૫૩ ની ટિ. ૫) હવે માનસીવાળા અવલોકનમાં કહે છે કે જનાશ્રયપુલકેશીના સં. ૭૯૪-૯૫ ના તામ્રપત્રમાં આરબોનો હુમલો પાછો વાળ્યાનો ઉલ્લેખ છે; જો તેનો વિજય સં. ૭૮૦ માં થયો હોય તો તેના ઉલ્લેખવાળું તામ્રપત્ર એટલું મોડું કોતરવામાં આવે નહિ માટે મૂળરાજના (મૂલથી માનસીમાં મુંજ છપાયું છે ખરી રીતે મૂળરાજ જોઈએ) સં. ૧૦૫૧ ના તામ્રપત્રની ચર્ચા કરતાં વિજય પછી તરતજ દાન આપવાની સામાન્ય પ્રથા હોવાનું મેં લખેલું છે તેનો હવાલો આપીને, સં ૭૯૩-૯૪ માં આરબોનો હુમલો થયેલો હોવો જોઈએ.

વિજય પછી તરત દાનપત્ર આપવાની સામાન્ય પ્રથા છે એ સાચુ; પણ બીજી તરફથી દાનપત્રમા દાતાનાં જૂના–કેટલીક વાર આગલાં બધાં પરાક્રમોનો ઉલ્લેખ કરવાનો પણ રિવાજ છે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ વળી જનાશ્રયના દાનપત્રના શબ્દોમા એ વિજય પછી તરત દાનપત્ર અપાયું હતું એવુ માનવુ પડે એવુ કાઇ નથી. અને પાટણ સ્થાપવા માટે વનરાજની ૨૦–૨૨ ની ઉમ્મર તો થવી જ જોઇએ, એ બધુ જોઇને એ હુમલો મેં ૭૮૦ માં માન્યો છે.

(૫) પ્ર. ૩ પૃ. ૫૯માં વનરાજની પાટણના પાર્શ્વનાથ મંદિરવાળી મૂર્તિ સોલકી સમયની છે એવો મું. ગો. નો મત મેં ઉતાર્યો છે પણ શ્રી. રા. ચુ. મોદી જણાવે છે કે એ મૂર્તિ સોળમા શતકની છે અને તેના પડખાની ચૌદમા શતકની છે એવા તેના ઉપર લેખ છે.

(૬) પ્ર. ૩ પૃ. ૬૨૦ પં ૭માં 'મન્દરાચલના મંથનમાથી' શબ્દો પછી 'બ્રહ્માના ચુલુક (ખોબાં)મા' એટલા શબ્દો ટીપમા આપેલા શ્લોકનો પૂરો અર્થ આવી જવા માટે જરૂરના છે.

(૭) પ્ર. ૬ પૃ. ૧૨૮ ની ટિ. ૧ માં શ્રી. વૈદ્ય 'ગુજરાતના ચાલુક્યોનું ગોત્ર ભારદ્વાજ અત્યારે મનાય છે, એમ કહેલુ, તે મેં ઉતાર્યું છે તેમાં શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. દવે ઉમેરો સૂચવે છે કે દ્વાશ્રય સ. ૬ શ્લો. ૭ માં તથા સરસ્વતીપુરાણ સ–૧૫ શ્લો. ૧૦૮, ૧૦૯ માં પણ ભારદ્વાજ ગોત્ર હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

હાલમા પોતાની જ્ઞાતિને પ્રશ્નોરા કે અહિક્ષત્ર જ્ઞાતિ કહે છે. પણ જૂના એટલે કે વિ સં. ની ૧૬ મી, ૧૮ મી તથા સત્તરમી સદીના પ્રશ્નોગઓના લખાણોમા બધે, અહિછત્ર જ્ઞાતિ નામ જ મળે છે અને પ્રશ્નોરા નામ મળતુ નથી. મતલબ કે પ્રશ્નોરા નામ ક્યાંથી અને શા માટે પડયુ એ હજી અણ ઉકલ્યો કોયડો છે

(૩) પંચાસર ઉપર ભૂવડની ચડાઇ પૃ. ૫૧

પચાસરનો નાશ મુસલમાનોને હાથે થયેલો એમ તો શ્રી. રામલાલભાઇ મારા ઇતિહાસના વિભાગ પ્હેલાના માનસી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ મા કરેલા અવલોકનમા સ્વીકારે છે. પણ દંતકથાને સાચી માનવાના આગ્રહથી મુસલમાનોને હાથે નાશ થયા પ્હેલાં તેના ઉપર ભૂવડની ચડાઈ થયેલી એમ પણ ધારે છે. દતકથા આ ભૂવડને સોલંકી કહે છે તે તો ખોટુ હોવાનો એમને સ્વીકાર કરવો પડે છે. અને તેઓ ભૂવડ પ્રતિહાર વશનો હોવો જોઈએ એમ તર્ક કરે છે. અલબત્ત પ્રતિહાર વશની ઉપલબ્ધ વશાવળીમા વનરાજના સમયમાં ભૂવડ નામનો રાજા થયો હોવાનો પત્તો મળતો નથી. પણ પ્રતિહાર વશના મૂળ પુરૂષ નાગભટના પિતાનું નામ ભૂવડ હોય તો એ વનરાજના વખતમા હોઈ શકે એવી શ્રી રામલાલભાઇ કલ્પના કરે છે. આ કલ્પનામા દતકથામાની ઘણી વાતો છોડી દેવી પડે છે અને નાગભટના પિતાનું ભૂવડ નામ હોવાની નિરાધાર કલ્પના કરવી પડે છે.

માનવાનો મત આપ્યો છે. (જુઓ પૃ ૫૩ ની ટિ. ૫) હવે માનસીવાળા અવલોકનમાં કહે છે કે જનાશ્રયપુલકેશીના સ. ૭૯૪-૯૫ ના તામ્રપત્રમાં આરબોનો હુમલો પાછો વાળ્યાનો ઉલ્લેખ છે, જો તેનો વિજય સં. ૭૮૦ માં થયો હોય તો તેના ઉલ્લેખવાળુ તામ્રપત્ર એટલું મોડુ કોતરવામા આવે નહિ માટે મૂળરાજના (ભૂલથી માનસીમાં મુજ છપાયું છે ખરી રીતે મૂળરાજ જોઈએ) સ. ૧૦૫૧ ના તામ્રપત્રની ચર્ચા કરતાં વિજય પછી તરતજ દાન આપવાની સામાન્ય પ્રથા હોવાનું મેં લખેલુ છે તેનો હવાલો આપીને, સં ૭૯૩-૯૪ માં આરબોનો હુમલો થયેલો હોવો જોઈએ.

વિજય પછી તરત દાનપત્ર આપવાની સામાન્ય પ્રથા છે એ સાચુ; પણ બીજી તરફથી દાનપત્રમાં દાતાના જૂના-કેટલીક વાર આગલાં બધાં પરાક્રમોનો ઉલ્લેખ કરવાનો પણ રિવાજ છે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવુ જોઇએ વળી જનાશ્રયના દાનપત્રના શબ્દોમા એ વિજય પછી તરત દાનપત્ર અપાયું હતુ એવુ માનવુ પડે એવુ કાઇ નથી. અને પાટણ સ્થાપવા માટે વનરાજની ૨૦-૨૨ ની ઉમ્મર તો થવી જ જોઇએ, એ બધુ જોઇને એ હુમલો મેં ૭૮૦ મા માન્યો છે

(૫) પ્ર. ૩ પૃ. ૫૯મા વનરાજની પાટણના પાર્શ્વનાથ મદિરવાળી મૂર્તિ સોલકી સમયની છે એવો મુ. ગે. નો મત મે ઉતાર્યો છે પણ શ્રી. રા. ચુ. મોદી જણાવે છે કે એ મૂર્તિ સોળમા શતકની છે અને તેના પડખાની ચોદમા શતકની છે એવા તેના ઉપર લેખ છે.

(જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૬ અં. ૧ મા મારા ગુ મ. રા. ઇ. નું અવલોકન પૃ ૯૫).

(૮) વ્યાલકાન્તિ કે કાન્થિ –પ્ર. ૬ પૃ ૧૨૯–૧૩૦ મૂળરાજના પૂર્વજોમા એકનુ નામ વ્યાલકાન્તિ હતુ એમ ચાસુડના તામ્રપત્રમાથી મેં નોંધ્યુ છે પણ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ બાગ્મા ગુ સા. સ. ઈતિહાસવિભાગના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમા વ્યાલકાન્ચિ નામ લખ્યુ છે સાચુ શુ? મારી પાસેની તામ્રપત્રની નકલમાં તો વ્યાલકાન્તિ છે

(૯) પ્ર ૭ મું પૃ. ૧૫૨ સોરઠ ઉપર મૂળરાજની ચડાઇ— સોરઠના ગ્રાહરિપુ ઉપરની મૂળરાજની ચડાઈનું દ્વયાશ્રયમાં આપેલુ વર્ણન મેં આ પ્રકરણમા કલ્પિત માન્યુ છે અને મારી માન્યતાનાં કારણો વિસ્તારથી આપ્યા છે. હવે શ્રી રસિકલાલ પરીખે તો દ્વયાશ્રયના વર્ણનમા શકા જ નથી કરી જ્યારે શ્રી. રામલાલભાઇ મારી માન્યતાને સાહસ ગણે છે. અને મૂળરાજના સોરઠ–વિજયને યથાર્થ માનવા માટે

આદરિપુના મળતીઆ તરીકે સિન્ધુનો રાજા હોવાનું દ્વયાશ્રયનું કથન ઉતારીને એ સિન્ધુના રાજાનો પત્તો નથી લાગતો એવો મારો મત મેં નોંધ્યો છે. હવે શ્રી રામલાલ ભાઇ આ મૂળરાજ સામેનો સિન્ધુરાજ, એના પુત્ર ચામુંડ સામેનો સિન્ધુરાજ (જુઓ પૃ. ૧૭૩) દ્વયાશ્રય અનુસાર ભીમે જેને દબાવેલો તે સિન્ધુપતિ (જુઓ પૃ. ૧૯૭) અને સિદ્ધરાજે હરાવેલો સિન્ધુરાજ (પૃ. ૨૫૩) બધાયને સિન્ધના મુસલમાન હાકેમો માનવાનો મત આપે છે. (એજન. પૃ. ૪૦૭) જ્યારે શ્રી. રસિકલાલભાઇ મૂળરાજ સામેના સિન્ધુના રાજાનો ઉલ્લેખજ નથી કરતા. જ્યારે ચામુંડ સામેના સિન્ધુરાજને બારપ્પ ધારે છે (જુઓ ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૧૩૧). અને ભીમ સામેનો સિન્ધુપતિ હમ્મુક તે કોણ એ કહેતા નથી. જો કે હમ્મુક ઉપરની ભીમની ચડાઇનું આખું વર્ણન દ્વયાશ્રયમાંથી ઉતારે છે. અને સિદ્ધરાજે હરાવેલા સિન્ધુરાજને વસ્તુપાલ સામે લડનાર ભરૂચના શંખનો પિતા સિન્ધુરાજ ધારે છે (ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૧૭૯).

મારો મત મેં મારા ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ પુરાવાઓ સાથે દર્શાવ્યો છે અને એમાં ફેરફાર કરવાનું કારણ નથી. જો કે સિન્ધના મુસલમાન હાકેમો સાથે ગુજરાતના રાજાઓને યુદ્ધો થયાં હોવાનો શ્રી. રામલાલ ભાઇ કહે છે તેમ સંભવ છે એ હું સ્વીકારૂં છું પણ ચામુંડ સામેના અને સિદ્ધરાજ સામેના સિન્ધુરાજ વિષે મેં કરેલા નિર્ણયને તો પુરાવાનો સ્પષ્ટ ટેકો છે.

		અશુદ્ધ	શુદ્ધ
(૧૧) પૃ. ૧૫૭	પં. ૧૯	પ્ર. ચિં. પૃ. ૪૬	પ્ર. ચિં. પૃ. ૪૪
પૃ. ૧૬૧	ટિ. ૩	શ્લો. ૪૩-૪૫	શ્લો ૪૨ થી ૪૫

(૧૨) પ્ર. ૭ પૃ. ૬૬૪ માં મૂળરાજે મંડલી ગામમાં સ્થાપેલા મૂળનાથને વિ. સં. ૧૦૪૩ માં દાન આપ્યાની નોંધ કરી છે. આ મંડલી ગામ તે વઢીઆર પ્રદેશમાં જ પંચાસર પાસે આવેલું વીરમગામ તાલુકાનું માંડલ ગામ એમ ડા. બુલ્હરે ઈ. એ. ગ્ર. ૬ મા તર્ક કરેલો તે મું. ગે. પૃ ૧૬૧ ટિ. ૨ માંથી ઉતાર્યો છે. હવે શ્રી; રામલાલભાઇ કહે છે કે "એ દાનપત્રમાં જણાવેલા કંબોઇ ગામ પાસે મંડાલી

(જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૬ અ ૧ મા માગ ગુ મ રા ૪ નું અવલોકન પૃ ૯૫)

(૮) વ્યાલકાન્તિ કે કાન્ચિ –પ્ર ૬ પૃ ૧૨૯–૧૩૦ મૂળરાજના પૂર્વજોમા એકનુ નામ વ્યાલકાન્તિ હતુ એમ ચામુડના તામ્રપત્રમાથી મે નોધ્યુ છે પણ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ બારમા ગુ સા સ ઇતિહાસવિભાગના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમા વ્યાલકાન્ચિ નામ લખ્યુ છે સાચુ શુ? મારી પાસેની તામ્રપત્રની નકલમાં તો વ્યાલકાન્તિ છે

(૯) પ્ર ૭ સુ પૃ ૧૫૨ સોરઠ ઉપર મૂળરાજની ચડાઈ— સોરઠના ગ્રાહરિપુ ઉપરની મૂળરાજની ચડાઈનું દ્વયાશ્રયમા આપેલુ વર્ણન મે આ પ્રકરણમા કલ્પિત માન્યુ છે અને મારી માન્યતાનાં કારણો વિસ્તારથી આપ્યા છે હવે શ્રી રસિકલાલ પરીખે તો દ્વયાશ્રયના વર્ણનમા શકા જ નથી કરી જ્યારે શ્રી રામલાલભાઇ મારી માન્યતાને સાહસ ગણે છે અને મૂળરાજના સોરઠ–વિજયને યથાર્થ માનવા માટે હેમચદ્રની સિદ્ધહૈમ પ્રશસ્તિનું નીચેનુ વચન પ્રમાણ તરીકે ટાંકે છે —

શ્રી મૂલરાજપુરુષોત્તમો વર્ધાદ્ દુર્મદાભીરાન્ શ્લો. ૨

દ્વયાશ્રય કરતા સિદ્ધહૈમ પ્રશસ્તિના આ વચનનુ ઐતિહાસિક મૂલ્ય વિશેષ છે એ શ્રી રામલાલભાઇનુ કહેવુ હું સ્વીકારૂ છુ પણ આ વચનમાથી સોરઠના ગ્રાહરિપુ ઉપરની ચડાઇનો અર્થ નીકળતો નથી. આભીરોને માર્યા એટલોજ અર્થ નીકળે છે એ વખતે આભીરો સોરઠમા જ હતા એમ માનવાનું કારણ નથી વળી મૂળ પૃ ૧૫૩ થી ૧૫૫ મા મે દર્શાવ્યુ છે તેમ કચ્છના રાજા સાથેની લડાઇનો ઉલ્લેખ દ્વયાશ્રયાદિ બધા પ્રબધોમા મળતો હોવાથી મેં એ લડાઇનો

આહરિપુના મળતીઆ તરીકે સિન્ધુનો રાજા હોવાનું દ્વયાશ્રયનું કથન ઉતારીને એ સિન્ધુના રાજાનો પત્તો નથી લાગતો એવો મારો મત મેં નોંધ્યો છે. હવે શ્રી રામલાલ ભાઇ આ મૂળરાજ સામેનો સિન્ધુરાજ, એના પુત્ર ચામુંડ સામેનો સિન્ધુરાજ (જુઓ પૃ. ૧૭૩) દ્વયાશ્રય અનુસાર ભીમે જેને દબાવેલો તે સિન્ધુપતિ (જુઓ પૃ. ૧૯૭) અને સિદ્ધરાજે હરાવેલો સિન્ધુરાજ (પૃ ૨૫૩) બધાયને સિન્ધના મુસલમાન હાકેમો માનવાનો મત આપે છે. (એજન. પૃ. ૪૭૭) જ્યારે શ્રી. રસિકલાલભાઇ મળરાજ સામેના સિન્ધુના રાજાનો ઉલ્લેખજ નથી કરતા. જ્યારે ચામુંડ સામેના સિન્ધુરાજને બારપ્પ ધારે છે (જુઓ ઉપોદ્ઘાત પૃ ૧૩૧). અને ભીમ સામેનો સિન્ધુપતિ હમ્મુક તે કોણ એ કહેતા નથી. જો કે હમ્મુક ઉપરની ભીમની ચડાઇનું આખુ વર્ણન દ્વયાશ્રયમાંથી ઉતારે છે. અને સિદ્ધરાજે હરાવેલા સિન્ધુરાજને વસ્તુપાલ સામે લડનાર ભરૂચના શંખનો પિતા સિન્ધુરાજ ધારે છે (ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૧૭૯).

મારો મત મેં મારા ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ પુરાવાઓ સાથે દર્શાવ્યો છે અને એમાં ફેરફાર કરવાનું કારણ નથી. જો કે સિન્ધના મુસલમાન હાકેમો સાથે ગુજરાતના રાજાઓને યુદ્ધો થયા હોવાનો શ્રી. રામલાલ ભાઇ કહે છે તેમ સંભવ છે એ હું સ્વીકારૂ છુ પણ ચામુંડ સામેના અને સિદ્ધરાજ સામેના સિન્ધુરાજ વિષે મેં કરેલા નિર્ણયને તો પુરાવાનો સ્પષ્ટ ટેકો છે.

ગામ ઉજી ઇથાત છે." અહીં નોંધવું જોઇએ કે જે ગામનું દાન અપાયું હોય તેની આસપાસમાં જ જે સ્થાનને દાન અપાયું હોય તે હોવું જોઇએ એવો કશો નિયમ નથી. ઘણાં દૂરનાં ગામો દાનમાં અપાયાના દાનપત્રોમાં પુષ્કળ દાખલા છે.

		અશુદ્ધ	શુદ્ધ
(૧૪) પૃ ૧૬૬	પ. ૨૧	દાનોથી દારિદ્રય જીતી લીધુ.	દાનોથી દારિદ્રયનો નાશ કર્યો.

(૧૪) પ્ર. ૭ પૃ. ૧૬૯ માં મૂળરાજ શ્યામ હોવાનું રત્નમાળાનું કથન જ મે ઉતાર્યું છે. પણ શ્રી. રસિકલાલભાઇએ દ્વયાશ્રય (સ. ૧ શ્લો. ૧૪૦ તથા સ ૭ શ્લો. ૬૦) માં મૂળરાજને તથા દુર્લભરાજને શ્યામ કહ્યા હોવાની નોંધ કરી છે, (ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૧૨૪).

(૧૫) પ્ર. ૮ પૃ. ૧૭૨ માં 'ચામુંડ અતિકામથી વિકળ થઇ ગયેલો હતો,' એવું દ્વયાશ્રયના ટીકાકારનુ કથન મે ઉતાર્યું છે. પણ શ્રી રસિકલાલ ભાઈએ પ્રભાવકચરિતના 'ચામુંડની રાણીઓને વારવાર ગર્ભસ્રાવ થતો હતો, એ કથનને ઉમેરી ચામુંડને ગુહ્યેન્દ્રિયનો દુષ્ટરોગ હોવાનો સંભવ છે.[1] એમ કહ્યું છે. (પૃ. ૧૩૧-૧૩૨) મને એમની કલ્પના સયુક્તિક લાગે છે.

(૧૬) પ્ર. ૮ પૃ. ૧૭૬ પ. ૧૬ અશુદ્ધ સ. ૬ શુદ્ધ સ. ૨

(૧૭) પ્ર. ૯ પૃ. ૧૮૦—મહમુદ ગઝનવીની સોમનાથ ઉપર ચડાઇનો જિનપ્રભસૂરિના તીર્થ કલ્પમાં સ્વલ્પ ઉલ્લેખ છે એવું મેં નોંધ્યું છે. એ ઉલ્લેખ સત્યપુરકલ્પમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

अन्नो गज्जणवइ गुज्जरं भंजित्ता तओ चलंतो पत्तो सच्चउरे दससयई इक्कासीए (१०८१) विक्कमवरिसे मिच्छराजो. (સિંઘી જૈન ગ્રન્થમાળા આ. પૃ. ૨૯) ગજનીના પતિની આ ચડાઈ સ. ૧૦૮૧ માં થઇ હોવાનું જિનપ્રભસૂરિએ ઉપર કહ્યું જ છે.

---

૧ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

राजाह मम शुद्धान्तकान्तानां समवे सति ।
स्रावो भवति गर्भस्य तत्र प्रतिविधिं कुरु ॥

પ્રભાવક ચરિત શ્રી વીરપ્રબંધ શ્લો. ૧૪૦

આ ઉપરાંત ધનપાલ કવિએ રચેલા શ્રી. સત્યપુર મંડન શ્રી મહાવીર ઉત્સાહ નામની અપભ્રંશસ્તોત્ર કૃતિમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

भंजेवीणु सिरिमालदेसु अनु अणहिलवाडंउ चड्डावल्लि सोरट्ठु भग्गु पुणु देउलवाडउं सोमेसरु सो तेहि भग्गु

મતલબ કે શ્રી માલદેશને ભાંગ્યો, અણહિલવાડને, ચડ્ડાવલ્લી (ચંદ્રાવતી)ને, સોરઠને ભાગ્યા, દેલવાડા અને સોમેશ્વર તે પણ ભાંગ્યા (કડી ૩૩).

ઉપરના બેમાથી એકેય ઉલ્લેખમા મહમુદનુ નામ નથી પણ તીર્થ કલ્પમા સાલ આપી છે. અને બધુ જોતા એ મહમુદગઝનવીની ચડાઇને જ નિર્દેશે છે એમ માનવામા વાધો નથી.

મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ ઉપરના બે ઉલ્લેખો જૈન સાહિત્ય સંશોધક અં. ૩ મા ધનપાલનું ઉપર કહેલુ અપભ્રંશ કાવ્ય પ્રકટ કરતાં તેના પરિચયમાં નોધ્યા છે. અને તેમાથી કાવ્યાનુશાસનના ઉપોદ્ઘાતમાં ઉતાર્યા છે.

લખ્યું છે પણ શ્રી. રામલાલભાઈ (માનસી પૃ. ૪૧૯) કહે છે તેમ શર્માન્ત નામ જોતાં ચક્રશર્મા બ્રાહ્મણ જ હોવો જોઇએ.

(૨૦) પ્ર. ૯ પૃ. ૧૯૨ મા માળવાના ભોજ અને ભીમ વચ્ચે થયેલાં યુદ્ધોનું વર્ણન કર્યું છે તેના તથા પૃ. ૨૦૪ ના અનુસંધાનમાં ઉમેરવાનું કે પણ ભીમદેવના છેલ્લા કાળમાં ભોજના અનુયાયી જયસિંહ (સં. ૧૧૧૧ કે ૧૨ થી ૧૧૧૬) ના સેનાપતિ તરીકે ગુર્જરોને જગદેવે હરાવ્યાનો નીચે ટાંકેલો ઉલ્લેખ જૈનદના લેખમાં મળે છે, તે અહીં નોંધવું જોઇએ:—

आश्चर्यं जयसिंह विक्रमकथारवाप्यायसच्चापन
प्वान यस्य (धनुर्धने ?) नरपतेर्व्यंजन्ति विस्तारिणः
श्रुत्वाप्यर्बुदपर्वतोदरदरीद्वारेषु रात्रिंदिवम्
क्रन्दन्गुर्जरवीरवर्गवनिताबाष्पाम्बुपूरोर्मयः ॥

(જુઓ એન્યુઅલ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કીઓલોજીકલ ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ ધી નીઝામ્સ ડુમીનીઅન્શ ૧૯૨૪-૨૮ એ. ડિ. માં છપાયેલો જૈનદનો લેખ શ્લો. ૧૦.)

માળવાના આ જયસિંહને કર્ણ સોલંકીએ હરાવ્યો હશે એમ શ્રી. રસિકલાલભાઇએ લખ્યું છે. (પૃ. ૧૫૨) પણ માળવાના એ જયસિંહનો દેહાન્ત કર્ણ ગાદીએ બેઠા પ્હેલાં થયો હોવાનું અનુમાન જયસિંહના અનુયાયી ઉદયાદિત્યના સ. ૧૧૧૬ ના લેખથી થાય છે. (જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા-૧ પૃ. ૧૩૦)

કરે છે. એટલે એ લેખોમાંથી શું નીકળે છે તે જોઈએ. દુર્લભરાજ અને તેનો ભાઈ નાગરાજ મહેન્દ્રની બેનોને પરણ્યા હતા એ હકીકત તો તેઓ સ્વીકારે છે પણ સંબંધી રાજાઓ વચ્ચે પ્રાણાન્ત વિગ્રહ થયાના ઇતિહાસમાં દાખલાઓ છે, અર્થાત્ મૈત્રી સંબંધ હોય જ એવો નિયમ નથી એમ કહે છે નિયમ નથી એ કબુલ પણ વિગ્રહ થવાનો પુરાવો ન હોય તો આવા સબંધીઓ વચ્ચે મૈત્રી સંબંધ સ્વાભાવિક મનાય. વળી સિદ્ધરાજના વખતથી-" સં. ૧૧૭૨ પછીથી નાડોલના રાજાઓ ગુજરાતના સામંત બન્યા હતા." એટલું તો તેઓ પણ સ્વીકારે છે. હવે પ્હેલેથી આ બે રાજ્યો વચ્ચેનો સંબંધ અવલોકીએ.

મૂળરાજના પુત્ર ચામુંડના સં. ૧૦૩૩ ના તામ્રપત્રમાં તેણે પોતાની માતા માધવીને ચોહાણ કુળના ભોજ રાજાની પુત્રી કહેલ છે. આ ચોહાણ ભોજનો પત્તો લાગતો નથી પણ એ નડૂલના ચોહાણ કુળનો કોઈ ફટાયો હોવાના સંભવની કલ્પના મેં મુકી છે (જુઓ પૃ ૧૫૧ તથા ૧૭૦) પણ મૂળરાજ અને નડૂલના ચોહાણો વચ્ચે મૈત્રી સંબંધ હોવાનું અનુમાન કેવળ એટલા સંભવ ઉપરથી નથી બાંધ્યું પણ એ વખતની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ઉપરથી. "શાકંભરીના ચોહાણ રાજા સાથે એને વેર થાય છે ત્યારે એણે એજ વંશની બીજી શાખા એટલે નડૂલના ચોહાણો સાથે મૈત્રી સંબંધ બાંધ્યો જણાય છે" આવુ મારૂં અનુમાન છે. વળી માળવાના મુંજરાજે જ્યારે મૂળરાજને દબાવ્યો ત્યારે એને રક્ષણ આપવામાં નડૂલના ચોહાણ રાજાએ હસ્તુંડીના ધવલને મદદ કરી હોવાનો તર્ક સુધાના લેખના શ્લો. ૭ ઉપરથી મે કર્યો છે. અને એ વખતથી મૈત્રી

લખનાર ડા. કીલહોર્ન તથા ડા. દે. રા. ભાંડારકર આ દુર્લભરાજ તે શાકમ્ભરીના ચોહાણ વિગ્રહરાજ (જેનો સ, ૧૦૩૦નો લેખ મળ્યો છે જુઓ પૃ. ૧૫૮, ૧૫૯)નો ભાઇ દુર્લભરાજ એમ કહે છે. પણ શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથરેઉએ એ બે વિદ્વાનોથી જુદા પડીને આ દુર્લભરાજ તે ગુજરાતના ચામુડ રાજાનો પુત્ર દુર્લભરાજ એમ કહેલું છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ ૨૮૭) શ્રી. રામલાલભાઇનો પણ આવો મત હોય એમ "દુર્લભરાજથી આરંભી વિગ્રહ ચાલ્યા કર્યો છે." એમ કહે છે તે ઉપરથી લાગે છે.

પણ મારા વિચાર પ્રમાણે ડા-કીલહોર્નનો મતજ સાચો છે. ગુજરાતનો દુર્લભરાજ હર્ષુંડીના લેખમાં ઉદ્દિષ્ટ હોઇ શકે નહિ. કારણ કે હર્ષુંડીનો લેખ મ. ૧૦૫૩ માં લખાયેલો છે પણ તેમાં-ખાસ કરીને ૧૦ મા તથા ૧૨ શ્લોકમાં મુંજ અને મૂળરાજનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એ જોતાં ૧૧ મા શ્લોકમાં ઉલ્લિખિત દુર્લભરાજ એ એનો સમકાલીન હોવાનો વધારે સંભવ છે. પછી નડૂલના રાજાઓ સાથે ભીમદેવને ઝગડો થયો હતો એ મેં સુધાના લેખના આધારે સ્વીકાર્યું છે. પણ એજ લેખના શ્લો. ૧૮ ના આધારે નડૂલનો બાલપ્રસાદ ભીમદેવનો સામંત હતો એમ મેં લખ્યું છે. (પૃ. ૧૯૮) શ્રી. રામલાલભાઈ "એ શ્લોક સમજવામાં મારી ભૂલ થયેલી છે એમ કહે છે" પણ મારી પ્હેલાં શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથરેઉએ એ શ્લોકનો મારી પેઠેજ અર્થ કરીને બાલપ્રસાદને ભીમદેવનો સામંત માન્યો છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા-૧ પૃ. ૨૮૮) ખરી વાત એ છે કે સુધાની પ્રશસ્તિ લખનાર નડૂલના ચોહાણોનો આશ્રિત કવિ છે. હવે જો શ્રી. રામલાલભાઈ **अतिवलतया** શબ્દો ઉપર ભાર મુકીને જેવો અર્થ એ શ્લોકનો કાઢે છે તેવો ભીમને હરાવ્યાનો અર્થ વિવક્ષિત હોય તો **चरणयुग लीमर्दनव्याजतः** એવા શબ્દો કોઈ લખે ખરો ? ભીમના પરાભવના વાચક સ્પષ્ટ શબ્દોજ લખે ના ? ચરણોનું મર્દન તો તાબેદારીનું હમેશાં સૂચક છે; એનો બીજો અર્થ જ ન થઈ શકે. જ્યારે **अति-**

वलत्तया અને **कुर्धन्पीडां** નો અર્થ ઘણો ભાર દઈ ને-ખુશામત-કરીને દબાણ કર્યું એવો ખુશીથી થઈ શકે.

અને મળરાજની સાથે બલિરાજ લડયો હતો એમ શ્રી. રામલાલભાઈ કહે છે તે શા ઉપરથી? સુંધાના લેખના શ્લોકમાં તો "મુંજરાજના લશ્કરને હરાવ્યાની વાત છે."

"પૃથ્વીપાલે કર્ણના સૈન્યને હરાવ્યુ હતું." એ વાત મેં સુંધાના લેખ ઉપરથી લખી જ છે (પૃ. ૨૦૭) પણ પછી જે જલદેવ કે યોજક ગુજરાતના રાજાનો સામંત બન્યો હતો એમ સુંધાના શ્લો. ૨૪ (પૃ. ૨૦૭ ટિ. ૨ માં ૨૩ છે ત્યાં ૨૪ જોઈએ.) ઉપરથી લખ્યું છે. શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથરેઉ પણ એ શ્લોકનો એ પ્રમાણે જ અર્થ કરે છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૯૧) જ્યારે શ્રી. રામલાલભાઈ એ શ્લોકના **शक्त्या** શબ્દ ઉપર અણઘટતો ભાર મુકી યોજકને સ્વતંત્ર ધારે છે. એટલે પાટણના રાજાને હરાવીને અણહિલપુરના રાજા તરીકે યોજક રહ્યો હતો. એમ હોય તો ઉપરના શ્લોકમાં પાટણના રાજાને હરાવ્યાની વાત એ વશનો કવિ લખ્યા વગર રહે ખરો? શક્તિશાળી સામન્ત યોજક હતો એટલો અર્થ શ્રી. વિ. રેઉ કહે છે તેમ **शक्त्या** શબ્દમાંથી નીકળે છે. એથી વધારે અર્થ સ્વભાવિક રીતે ન નીકળે.

માળવા દેશને પડતો મુકે છે અને આ હુમલો કરનાર નકલનો યોજક હોવો જોઇએ એવી વિચિત્ર કલ્પના કરે છે. પણ આ તો મને અતિ દૂરાકૃષ્ટ કલ્પના લાગે છે.

શ્રી. રામલાલભાઈના આ મત માટે શ્રી. રસિકલાલભાઈ એ પણ શંકા દર્શાવી છે. (જુઓ કાવ્યાનુશાસનનો ઉ. પૃ. ૧૬૫ ટિ.) વસ્તુસ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે. સિદ્ધરાજે માળવા જીત્યું ત્યારે યશોવર્મા ગાદી ઉપર હતો એ સમકાલીન દ્વયાશ્રયમાંથી મેરૂ તુંગના જાણવામાં આવ્યું હતું પણ યશોવર્મા માળવાની ગાદી ઉપર કેટલા વર્ષથી હતો એ ખબર મેરૂતુંગને ન હોય એ સમજાય એવું છે. અને તેથી તેણે માળવાના રાજાનું નામ યશોવર્મા લખી દીધું.[૧] તે આપણે આજે માળવાના ઈતિહાસના જ્ઞાનથી સુધારી શકીએ. પણ જો પ્ર-ચિં. એ આપેલા વૃત્તાંતમાંથી માળવાનેય પડતું મુકવું હોય તો હુમલાની વાત સાચી માનવાની શી જરૂર છે?

(૨૨) પ્ર. ૬૨ પૃ. ૨૪૮ શ્રી. રામલાલભાઈ "માલવાનું રાજ્ય તો યશોવર્માને સિદ્ધરાજે પાછું સોંપેલું હોવું જોઈએ" એમ ધારે છે. (માનસી પૃ. ૪૧૦) માળવાનો કાંઇક ભાગ યશોવર્મા તથા એના વંશજોના હાથમાં રહ્યો હોય–શ્રી રામલાલભાઈ ધારે છે તેમ યશોવર્માએજ સામંતપદ સ્વીકાર્યું હોય એ સંભવિત છે. બાકી માળવામાંથી સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, અને અજયદેવના લેખો મળ્યા છે એ પ્રબળ પુરાવાને આધારે શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ અને શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા પેઠે માળવાના ઘણા ભાગ ઉપર ગુજરાતના રાજાઓનો અધિકાર હતો એમ હું પણ માનું છું. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૧૫૦–૧૫૧ તથા ના પ્ર. ૫ ભા. ૬ અં ૩ પૃ. ૨૭૩).

		અશુદ્ધ	શુદ્ધ
(૨૩) પૃષ્ઠ ૨૧૪	પં. ૯	પશ્ચિમમાં	પૂર્વમાં

૧ દંતકથામાં નામની ગડબડ થઇ જવાના ઘણા દાખલા મળશે. ઉપરનાજ અનુસંધાનમા જોઈએ તો પ્ર. ચિં. માં નરવર્માને બદલે જેમ યશોવર્મા આવ્યો છે તેમ અન્યત્ર યશોવર્માને બદલે નારવર્મા આવી ગયું છે. (જુઓ પૃ. ૨૪૧)

„ ૨૧૫ ૩ સ્તનક સ્તબક

„ ૨૬૦ ૧૫ સરસ્વતીને કાંઠે સહસ્રલિંગ સરોવરને કાંઠે

(૨૪) પ્ર. ૧૨ પૃ. ૨૩૯ ની ૧૮ મી પંક્તિમાં કાગળ ફાડી નાખ્યો એમ છે તેને બદલે 'લેખ ફાડી નાખ્યો' જોઇએ. પ્ર. ચિં. મૂળમાં पट्टक શબ્દ છે અને શ્રી રામલાલભાઈ (માનસી ૪૧૭ મા) કહે છે તેમ આવી સનદો તે વખતે કપડા ઉપર લખાતી હોવાનો સંભવ છે.

(૨૫) પ્ર. ૧૨ પૃ ૨૬૦ મા સિદ્ધરાજના ધાર્મિક કાર્યોની નોંધ છે, તેમાં ઉમેરવાનું કે શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. દવેએ બુદ્ધિ પ્રકાશ (વર્ષ ૮૬ અં. ૧ પૃ ૯૮)મા નોંધ્યુ છે તેમ દ્વયાશ્રય સ. ૧૫ શ્લો. ૧૦૫ થી ૭માં તથા સરસ્વતી પુરાણમા સિદ્ધરાજે યજ્ઞો કર્યા હોવાનુ કહ્યુ છે. ભાઇ દવે કહે છે તેમ આ યજ્ઞો એટલે મંદિરોમાં દેવોના પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવો વગેરે નિમિત્તે રૂદ્રયાગ જેવા યાગો હોવા જોઈએ.

(૨૬) જગદેવ—પૃ. ૨૬૮ માળવાના રાજા ઉદયાદિત્યનો જગદેવ નામનો પુત્ર ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોવાની વાત મેં કબુલ કરી છે. પણ સિદ્ધરાજના દરબારમાં જે જગદેવ હતો તે આ પરમાર નહિ પણ સાન્તરકુળનો હોવાનો સંભવ મેં માન્યો છે. (જુઓ પૃ. ૨૬૮, ૨૬૯ તથા કૌમુદી જુન ૧૯૩૩ પૃ. ૫૦૫ ઉપર મારો લેખ) હવે શ્રી. રામલાલ ભાઇ આ જગદેવ તે પરમાળ કુળનો જગદેવ એવુ માનવાના મતના છે. એટલે મારા મતનાં કારણો ફરી સ્પષ્ટ કરૂ. જગદેવ વિષે ભાટોની દંતકથા જે રાસમાળામાં ઉતારી છે, તેમાંથી ઉદયાદિત્યના એક પુત્રનું નામ જગદેવ હતું એટલી જ વાત સાચી ઠરી છે. બાકી જગદેવે બાવન વર્ષ ધારામાં રાજ્ય કર્યું વગેરે ઘણી વાતો ખોટી છે. જગદેવ ધારાની ગાદી ઉપર બેઠો હોવાનો બીલકુલ પુરાવો મળ્યો નથી. છતા એ દંતકથાના જોરથી શ્રી. રામલાલ-ભાઇ સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના આરંભમા જગદેવને મુકવા ઇચ્છે છે. પણ સિદ્ધરાજ પાસે આવ્યો ત્યારે જગદેવની ઉમ્મર પંદર વર્ષની હતી

એમ દંતકથા કહે છે, દંતકથાનો તે ભાગ પણ છોડી દેવો પડશે. કારણ કે મેં કૌમુદીવાળા લેખમાં દર્શાવ્યું છે તેમ આ જગદેવની ૧૫ વર્ષની ઉમ્મર વખતે તો પાટણની ગાદી ઉપર ભીમદેવ હતો. જ્યાં પોતાના ઘડપણમાં જગદેવ સિદ્ધરાજ પાસે આવ્યો હોય એવું શ્રી. રામલાલભાઈના કહેવા પ્રમાણે માનીએ તો પણ એ માળવા સાથેના સિદ્ધરાજના યુદ્ધ વખતે જીવતો હોવાનો સંભવ નથી.

પણ આ વિષયમાં મારો મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે કઈ દંતકથાને પ્રમાણ ભૂત માનવી ? ભારોમા એક દંતકથા ચાલે છે જે રાસમાળામાં ઉતારી છે. બીજી દંતકથા પ્ર. ચિ. માં લખેલી મળે છે. એમાંથી કઈ વધારે વજનદાર ગણાય? મારા મતે તો નિઃસંદેહ બીજી અને એ પ્ર. ચિં. વાળી દંતકથામાં જગદેવને માળવાનો કુમાર નથી કહ્યો. એટલું જ નહિ પણ સિદ્ધરાજ પાસેથી ગયા પછી કુંતલ દેશના પરમર્દી પાસે જગદેવ રહ્યો હોવાનું લખ્યું છે. અને આ સાચું માનીએ તો પરમાર જગદેવ કરતાં સાન્તર કુળના જગદેવ સાથે એનો વધારે મેળ ખાય છે. પ્ર. ચિં. માંયે જગદેવને આશ્રય આપનાર કુંતલ પરમર્દીને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે હરાવ્યો હોવાની વાત લખી છે તેમાં ગડબડ થઈ છે. ખરી રીતે બુંદેલખંડના ચંદેલ પરમર્દીને સં. ૧૨૩૯માં પૃથ્વીરાજે હરાવ્યો હતો. જૂના કાળમાં અને છેટેના પ્રદેશમાં બનેલા બનાવો સાંભળીને લખવામાં એવી ગડબડ થવાનો સંભવ છે.

૧ જગદેવ બે થઇ ગયા છે એ નિ:સંદેહ.

૨ ભાટોની દંતકથામાં બેનો ગોટાળો થઈ ગયો હોવાનો સંભવ છે.

૩ મેરૂતુંગે જેટલી વાત કહી છે તેટલી માન્તર કુળના જગદેવને ઠીક લાગુ પડે છે.

૪ ભાટોનો વિસ્તાર કલ્પિત છે અને સાલો પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. પણ માળવાના પરમાર ઉદયાદિત્યનો ફટાયો કુવર જગદેવ થઇ ગયો હોવાની વાત સાચી છે. પણ એ ધારની ગાદીએ બેઠો હોવાની વાત ખોટી છે.

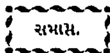
૫ સિદ્ધરાજના દરબારમાં કે સોમેશ્વર કહે છે તેમ ગૂર્જર રાજધાનીમાં રહેલો જગદેવ પરમાર કુળનો હતો કે સાન્તર કુળનો હતો એ ચોક્કસ કહેવુ મુશ્કેલ છે પણ જૈનદના લેખમાં પરમાર જગદેવે ગૂર્જર વીરોને હરાવ્યાનું કથન છે અને સાન્તર કુળનો જગદેવ પરમાર જગદેવ કરતાં પાછલા કાળમાં થયો છે. એ બે હકીકતોને સાથે જોતાં સાન્તર જગદેવ, સિદ્ધરાજ પાસે રહ્યો હોવાનો વધારે સંભવ છે.

થાય છે એમ એજન પુ ૩ અં. ૩ પૃ. ૪૦૪ માં 'ચાહડ ચર્ચા' મથાળા નીચે મે લખ્યુ છે. શ્રી. રામલાલભાઈએ મારી ચર્ચાનો જવાબ આપવાનો પછીના અંકમા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમ છતાં મને તો ચાહડ કદાચ સિદ્ધરાજનો પ્રીતિપાત્ર, પણ હાથીઓના સ્વારોનો ઉપરી જેવો અધિકારીજ લાગે છે

શ્રી. રસિકલાલભાઇ પણ ચાહડને 'હાથીઓના લશ્કરનો વડો' કહે છે (જુઓ ઉ. પૃ. ૨૦૪)

(૨૯) પ્ર. ૧૫ મું. પૃ ૩૩૯ મૂળરાજ બીજાનું સં ૧૨૩૨ ચૈત્ર સુદિ ૧૧ નું એક નવુ તામ્રપત્ર મળી આવ્યુ છે; જેને શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવેએ બુદ્ધિ પ્રકાશ ૧૯૩૨ની એપ્રીલ જૂન અંકમાં છપાવ્યુ છે. એ તામ્રપત્રથી મૂળરાજની ગાદીએ બેસવાની જે તારિખ પૃ. ૩૩૯ માં અટકળે મુકી છે, તે પુરાવાથી ચોક્કસ ઠરે છે. એ દાનપત્રથી અજયદેવની પત્ની કર્પૂરદેવીના શય્યાગ્રાહક નાગર બ્રાહ્મણ પૂહડસુત પ્રભાકરને બ્રાહ્મણવાડા ગામની કેટલીક જમીન આપવામાં આવેલી છે

(૩૦) પ્ર. ૨૨ પૃ ૪૩૬ સં. ૧૫૭૧ માં લખાયેલ એક અન્ય પ્રશસ્તિમાં સં ૧૩૬૦ મા કર્ણદેવનું રાજ્ય હોવાનું લખેલું છે. (પુરાતત્ત્વ પુ. ૧ પૃ ૬૩) તે ઉપર આધાર રાખી શ્રી હીરકલકર કર્ણરાજ સં. ૧૩૬૦ સુધી પાટણમાં રાજ્ય કરતો હતો એમ કહે છે (એજન પુ ૨ પૃ ૪૧૨) પણ સમકાલીન મુસ્લીમ ઇતિહાસના પુરાવાની વિરુદ્ધ આ બસો વર્ષ પછી લખાયેલ પ્રશસ્તિનું કથન માનવું મુશ્કેલ છે. વિચારશ્રેણી, પ્રવચન પરીક્ષા, ભાંડારકર રિપોર્ટ ૧૮૮૩–૮૪ પૃ. ૧૧–૧૨ માં આપેલી વશાવળી વગેરેમાં પણ ૧૩૫૩ થી ૧૩૬૦ સુધી કર્ણદેવનો રાજ્યકાળ આપેલો છે. એનો અર્થ એવો સંભવિત છે ખરો કે કર્ણ ૧૩૬૦ સુધી જીવતો હશે જો કે પાટણનો રાજા નહિ હોય.

શબ્દાનુક્રમણિકા